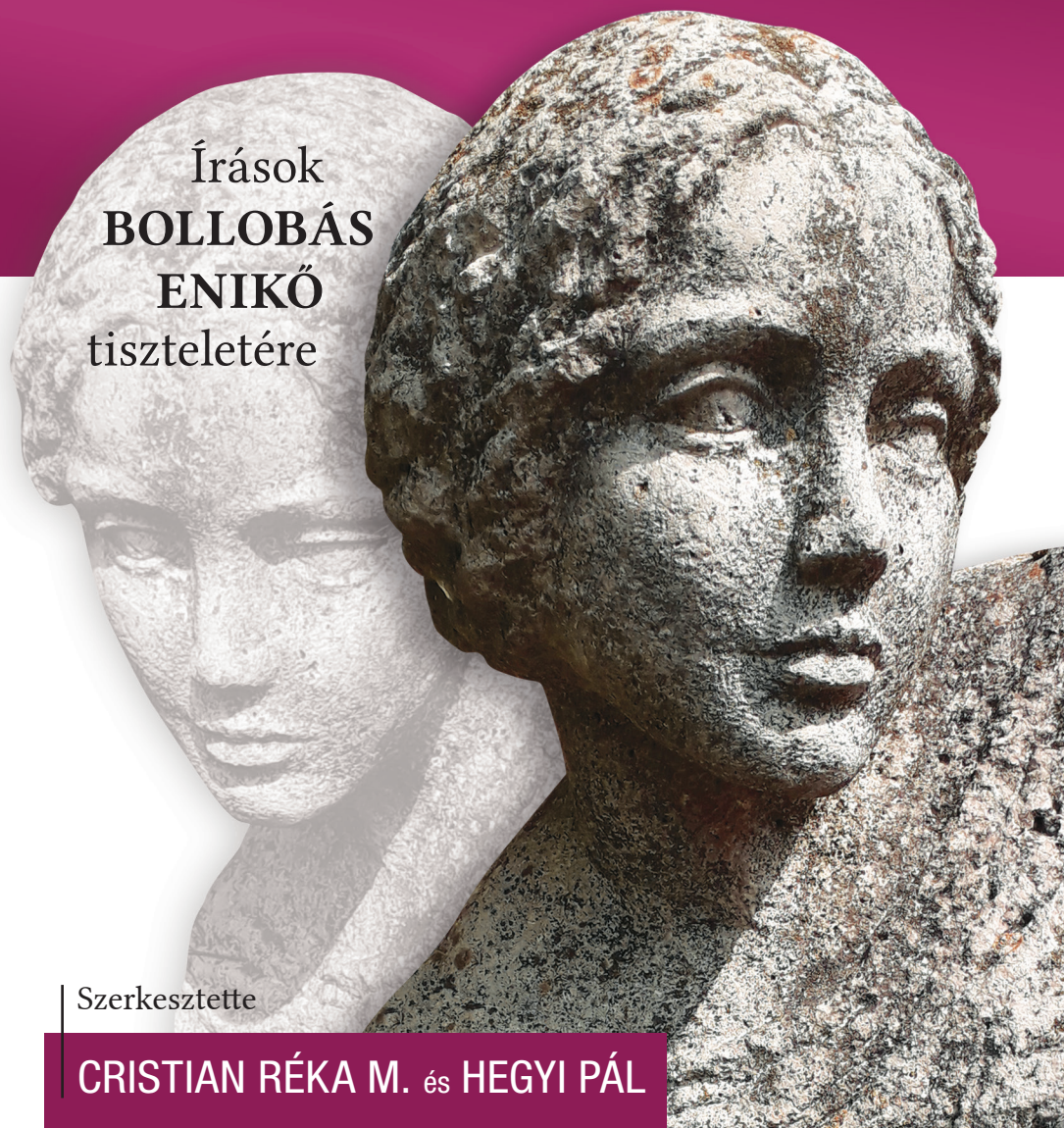


„Örvendj az ünnepeden!”

Írások
BOLLOBÁS
ENIKŐ
tiszteletére

Szerkesztette

CRISTIAN RÉKA M. és HEGYI PÁL



„ÖRVENDJ AZ ÜNNEPEDEN!”
Írások Bollobás Enikő tiszteletére

Szerkesztette
Cristian Réka M. és Hegyi Pál

A borítóképen Tóth Valéria *Anya gyermekével* (1975) című szobrának részlete látható. A Fábiánsebestyén központjában álló alkotás modellje a húszéves Bollobás Enikő volt. A műről Cristian Réka készített fotót, mely a szobrász szíves hozzájárulásával került e kötet címlapjára.

„ÖRVENDJ AZ ÜNNEPEDEN!”

ÍRÁSOK BOLLOBÁS ENIKŐ TISZTELETÉRE

BUDAPEST
2022

A kötet kiadása a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott
ELTE TKP 2020-NKA-06 sz. támogatói okirat alapján,
az ELTE Tematikus Kiválósági Program „Közösségépítés: család és nemzet,
hagyomány és innováció” elnevezésű pályázatának keretében valósult meg.

Szerkesztők:

Cristian Réka M. és Hegyi Pál

Szerzők:

Arany Zsuzsanna, Benczes Réka, Benczik Vera, Cristian Réka M., Frank Tibor,
Geiger Ildikó, Hegyi Pál, Horváth Kornélia, Kérchy Anna, Kulcsár Szabó Ernő,
Kurdi Mária, Hajjighasemi Mahdokht, Szélpál Livia, Tarnóc András, Vőő Gabriella

© Szerkesztők, 2022

© Szerzők, 2022

ISBN 978 963 489 464 3

ISBN 978 963 489 465 0 (pdf)



ELTE | BTK
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

DOI: 10.21862/BOLL70.20220603

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Kiadói szerkesztő: Tihanyi Katalin

Projektvezető: Csanádi-Egresi Nóra

Tipográfia, illusztráció: Balázs Andrea

Borítóterv: Kmotrik Ildikó

Nyomda: Multiszolg Bt.

Készült a Cser Kiadó megbízásából az ELTE Eötvös Kiadó közreműködésével.

A főcímben szereplő bibliai idézet – „Örvendj az ünnepeden!” (Dt 16,14) – Scheiber Sándor egyik prédikációjából származik, amelyet Bollobás Enikő kérésére egy katolikus templomi közösségnek küldött 1974 tavaszán. A bibliai parancs ennek a szentbeszédnek volt a vezérmondata, megjelenítve egyúttal a Scheiber-féle örömfilozófiát, amelyről Bollobás Enikő részletesen írt.

Enikő örök derűjét és folyamatos életünnepét látva válik igazán világossá, hogy ez az örömparancs mindennapjaiban olyan vezérmotívum, amely szerteágazó munkásságának jeles pillanatait ugyanúgy összefűzi, miként köszöntésére született írásokat is óhatatlanul egységbe vonja.

A Szerkesztők

TARTALOM

Kulcsár Szabó Ernő	
Bollobás Enikő munkásságáról – Laudáció az MTA levelező tagságának elnyerése alkalmából	11
Frank Tibor	
Első emlék – A 70 éves Bollobás Enikő köszöntése	17
Szélpál Livia	
Bollobás Enikő kultúráközvetítő munkássága, szerepe az amerikai–magyar irodalomtörténetben	21
Cristian Réka M.	
Bollobás Enikő amerikanisztika, prozódiai, költészettörténeti és líraelméleti témájú írásairól	37
Horváth Kornélia	
Bollobás Enikő líraelméleti és líratörténeti alapvetéseiről	53
Hegyi Pál	
Tette kész elmélet – Bollobás Enikő katarétkus retorikájának performatív ereje	65
Benczes Réka	
A katarézis mint jelentésváltozás a politikai kommunikációban	83
Kurdi Mária	
Kibeszél(het)etlen családi titkok és testi írottág Anne Enright <i>A gyászoló gyülekezet</i> című regényében	95

- 111 | Kérchy Anna
Egy korporeagrafikus metafikcionális múzeumregény
- 129 | Arany Zsuzsanna
Jégbe hűtött házasevek – Márai Sándor: *Kaland*
- 143 | Vő Gabriella
Szabadulás a torz tükörből – A fekete női szubjektum megképzései
Audre Lorde egy korai versében
- 155 | Benczik Vera
Nincs semmi a szövegen kívül? Performativitás és alanyképzés
Bollobás Enikő munkásságában
- 167 | Cristian Réka M.
Bollobás Enikő judaisztika témájú írásairól
- 175 | Tarnócz András
Az „összetartó sokféleség”, avagy az „iszap alatt húzódó szikla feltárása”
– Tisztelgés Bollobás Enikő születésnapján
- 187 | Cristian Réka M.
Bollobás Enikő tudományos műveinek visszhangja
- 193 | Geiger Ildikó
A tudomány virágos mezeje
- 197 | Hajighasemi Mahdokht
Enikő Bollobás, Teacher and Mentor
- 201 | Függelék
Bollobás Enikő válogatott publikációi

MEGSZÜLET SZ KELLŐ IDŐBEN ÁLLANDÓAN

Legyek órás, vagy óriás?

*jobban szeretnél, hogyha más,
másfélébb volnék; gégerákos;
vagy: mindig eufóriás,
vagy mondjuk: ismert táncszakember;*

muzsik legyek? vagy muzsikás?

*Jobban szeretnél egy kevéssel
ha bedörzsölném magam mézzel?
vagy ha kaporral? puskaporral?*

*a szív, hogy mégjobban szeressék,
titokban ilyen tervet forral.*

Neked könnyű.

*Ahogy vagy, úgy szeretnek.
Így könnyű. Olyankor születni.
Már régóta figyellek téged.
Megszületsz mindig jókor:
kevéssel Szent Iván előtt,
nyári napfordulókor.*



BOLLOBÁS ENIKŐ MUNKÁSSÁGÁRÓL

(LAUDÁCIÓ AZ MTA LEVELEZŐ TAGSÁGÁNAK ELNYERÉSE ALKALMÁBÓL)*

Olyan nemzetközi feltételek mellett, ahol utóbb már az is kérdésessé vált, miként és kiknek lesz még szüksége a humán tudományokra, talán nem mellékes kérdés az sem, hogy egyenlő teljesítményekkel szemközt a kutatás mely kérdésirányait vagy érdekeltségeit támogatja az a szélesebb értelemben vett akadémiai nyilvánosság, amelyet Kant szép szavával a *Gelehrtenrepublik* közösségének nevezünk. A tudósok köztársaságának olyan döntései, mint amilyen nálunk az akadémiai tagválasztás, mindig képet adnak arról is, a kérdések mely megközelítési formáitól várja egy közösség a szakmai világmegértés új eredményeit. S itt nem egyszerűen műfajhierarchiákról van szó – minden műfaj képes élő szakmai kérdések megszólaltatására –, hanem annak a bonyolult kapcsolatnak az érzékeléséről is, amely a mi esetünkben a filológiai tudományok műfajszerkezeti változásai, illetve szakmai eredményessége között áll fenn. Vagyis annak a végső soron triviális tapasztalatnak megértéséről, hogy a tudomány hatástörténetében sem bizonyul minden műfaj mindig kezdeményezőnek.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián 2020. január 13-án. A székfoglaló előadás szövege az MTA honlapján olvasható: https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/BollobasEniko_SZEKFOGLALO_20200113_1.pdf (Letöltés ideje: 2022. március 25.)

Talán az irodalomértelmezés új útjait jelzi, hogy az önérdekű levéltári filologizálás és a kommentáló szöveggondozás művei helyett több évtizede a *jelentésgondozás* olyan vállalkozásai kerültek a jellegadó szakmai figyelem előterébe, amelyek inkább a kézikönyv-értékű feldolgozások vagy a problémaközpontú tanulmánykötetek műfajait részesítették előnyben. (Noha nem-pozitivista szellemben máig születnek hasonlók, de több, mint négy évtizedes már annak emlékezte, amikor – csak Goethét tekintve – egyetlen szónak is 500 oldalas „kimerítő” monográfiákat szenteltek [ld. pl. NIGGL: „Fromm” bei Goethe: Eine Wortmongraphie, 1967, HARTMANN-WERNER: Gemüt bei Goethe: Eine Wortmonographie 1976]). A kortárs irodalomtudomány kiemelkedő személyiségei (Damrosch, Gumbrecht, Moretti vagy Wellbery) például éppúgy nem írtak ún. szerzői nagymonográfiát, ahogy a fragmentumgyűjtő filológia vezéralakja, Glenn W. Most sem. A problémákhoz, élő szakmai kérdésekhez szabott többműfajúságnak ebbe a mintázatába illeszkedik Bollobás Enikő munkássága is. Legalábbis amennyiben éppúgy publikált nyolcszáz oldalas irodalomtörténeti kézikönyvet, mint poetológiai esettanulmányokat vagy modern-filológiai kismonográfiát. Bizonyosan jól döntött tehát az I. osztály testülete, amikor az ő munkásságán keresztül a kulturális önmegértés változékony kérdésirányait tartotta érdemesnek az elismerésre.

Bollobás Enikő négy évtizede egyenletesen magas teljesítménnyel, kiemelkedő, több jelentős nemzetközi fórumon is érdemben hivatkozott munkákkal van jelen az irodalomtudományban. (Egyetemi előmenetelének és szakmai-közéleti pályájának egyébként fontos állomásairól – egészen az ELTE amerikanisztikai professzúrájáig – itt nemcsak azért nem számolok be részletesen, mert az adatfelsorolás unalma nem illik az ünnepi alkalomhoz. Hanem azért sem, mert az akadémiai tagságot nem ilyen tisztségeknek köszönhetően nyerik el a kiválasztottak.) Munkásságának két meghatározó területén több szaktudományi műfajban is eredeti kutatásokból származó új eredményekkel gazdagította az irodalmi modernség *poetológiai* értelmezésének formáit, illetve az átfogó *irodalomtörténeti* összegzések műfaját.

Modern filológiai kutatásai a szélesebb mezőnyt tekintve a modern amerikai költészettörténetre összpontosulnak (Walt Whitman, Emily Dickinson, William Carlos Williams), azon belül is az irodalmi mű materiális-nyelvi működésében meghatározó szerepű prozódia metrikai és grammatikai viselkedésének összefüggéseire. Önálló könyvet publikált eközben a modernséget záró korszakküszöb egyik kivételes jelentőségű alkotójáról (*Charles Olson*, New York 1992). Lírapoétikai értelmezései alapvetően a beszédaktus, a szemantikai performativitás és a szubjektumkonstrukciók összefüggéseinek vizsgálatában vannak megalapozva. Irodalomelméleti munkáinak meghatározó vonásai közé tartozik, hogy nem törekednek elmélet és (költői, írói) gyakorlat, teória és történetiség metafizikai emlékü szembeállítására: történeti vizsgálódásai funkcionálisan integrálják az elméleti-poétikai-retorikai vonatkozásokat, poetológiai tárgyú írásai pedig rendre szisztematikus költészettörténeti érveléssel kapcsolódnak össze. A hazai modern filológia kiemelkedő, szintetikus művének számít a 2005-ben publikált nagy kézikönyve *Az amerikai irodalom történetéről*, mely a magyar amerikanisztika talán legemlékezetesebb teljesítménye.

Bollobás Enikő hét önálló könyve mellett eddig százegynéhány szaktanulmányt publikált. Könyveivel és tanulmányaival egyaránt jelen van a magyar irodalomtudományban (magyar és angol nyelvű publikációkkal) és a nemzetközi tudományos fórumokon. Az angolszász modernség területén elsősorban az amerikai költészettörténet újszerű értelmezésével erősítette modern filológiánk nemzetközi elismertségét. Az amerikai avantgárd/újító hagyományokkal foglalkozó munkái, azok kezdeményező felismerései beépültek mind a magyarországi, mind a nemzetközi amerikanisztika szakterületi diszkurzusába.

Bollobás jelentékenyen hozzájárult a magyar irodalomtudomány elméleti orientációjának erősítéséhez is. Munkáiban az irodalom többféle elméleti megközelítése megjelenik, legmarkánsabban – és leginkább látható nyomokat hagyva – a beszédaktus-elméletek, a performativitás- és

szubjektumelméletek területén, illetve az irodalmi szövegek genderszem-pontú értelmezhetőségének nem ideológia által vezérelt megközelítései-ben. Minthogy a mai közbeszédben ez utóbbinak meglehetősen kényes a megítélése, érdemes emlékeztetni rá: Bollobás ritkaságszámba menő teljesítménye éppen abban figyelhető meg, hogy értelmezései (egyebek közt Kosztolányi *Édes Annájáról*, Németh László *Iszonyáról*) nem az áldo-zatiság pusztá megdicsőülésének beláttatását célozzák, hanem olvashatóvá teszik azokat a mélyebb szövegösszefüggéseket is, amelyekben a „maszku-lin erőszakot” megtestesítő Takaró Sanyi éppúgy a társadalmi képződésű nemi szerepek alárendeltjének (= áldozatának) bizonyul, mint a regény hősnője. Jól látható itt, hogy az ilyen irodalmi olvasás már csak azért sem az irodalom ún. külpolitikájához igazodik, mert nem hoz előzetes ideoló-giai döntéseket a mű értékszerkezete dolgában. Mindennek azért is van kitüntetett jelentősége, mert folyamatosan figyelmeztető *szakmai* ellen-példáját adja azoknak az – utóbb a hazai irodalomtudományban is meg-jelent – újmarxista premisszáknak, melyek szerint minden kisebbségi státuszt eleve morális elsőbbség illetne meg.

Hogy Bollobás szakmai munkájában mennyire meghatározó a kérdés-irányok mozgásának belső hatástörténeti indíttatása, jól mutatja, hogy a 2010-es *They Aren't, Until I Call Them* (Addig az nincs, amíg én nem jelzem) c. kötetének alapproblémái kifejezetten továbbgondolt és újraértett formában tértek vissza két évvel későbbi magyar nyelvű könyvében (*Egy képlet nyomában: Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*). Munkásságának már csak ezért is összetéveszthetetlen alapvonása, hogy értelmezései – a történetiek sem – nem adekvációként (vagy *ομοίωσις* gya-nánt) értik az irodalmi műalkotás igazságát: a szöveg értelmét nem valami tőle függetlenül is meglevőnek való megfelelés/hasonlóság jegyében hozzák a felszínre. Ugyanakkor, amikor az alkotások nyelvművészeti viselkedésének világlétesítő potenciálját helyezi előtérbe, az esztétikai tapasztalatot nem a nyelv pusztá retorikai többértelműségének játékából próbálja levezetni.

A műalkotás itt tehát nem merül ki a szöveg keltette gyönyör és a nyelvi jólhangzás technikai előállításában. Nem *tekhné* tehát, hanem sokkal inkább *poiésisz*, abban a valamit igazként előállító értelemben, amely szerint

„a beszéd igazi művészete – mondják a spártaiak – nem létezik az igazság érintése nélkül, és nem is létezett soha” (Platón: *Phaidrosz* 260e).



ELSŐ EMLÉK

A 70 ÉVES BOLLOBÁS ENIKŐ KÖSZÖNTÉSE

Alig hihető, hogy azt a fiatal lányt, akit most köszönteni szeretnék, több mint 45 évvel ezelőtt ismertem meg. Az akkor 24-25 éves Bollobás Enikővel egy angol tanszéki konferencia előkészítésekor találkoztam először. Akkoriban nagyon ritkán szerveztek, szerveztünk konferenciákat: nagyobb eseménynek számított, izgalmas kezdeményezésnek, mindenkinek újság volt. Emlékeim szerint a szervezőmunka is érdekes volt, hiszen minden kollégával személyesen kellett megbeszélnem, hogy szívesen részt vesz-e egy ilyen rendezvényen, magyarul vagy angolul tartsuk-e, elmondott gondolataikat készek-e utána tanulmánnyá formálni és megjelentetni. A legnagyobb kérdés az volt, hogy milyen jellege legyen ennek a – magam emlékei szerint legelső – angol tanszéki konferenciának, miről szóljanak az előadások, mi kösse csokorba őket, ki milyen sorrendben beszéljen. Nem volt még e-mail, se mobiltelefon, erős volt akkor a személyesség.

Az Angol Nyelv és Irodalom Tanszék, ahogy akkor hivatalosan nevezték, maga igen kicsi volt. Még mindenki mindenkit ismert, egy-egy évfolyamon 60–70 diák tanult, a tanári kar egy tucat előadóból állt. Géher István, Kodolányi Gyula, Péter Ágnes, Sarbu Aladár jelentették a tanszéki fiatalokat. A Tanszék az egész Bölcsészkarral együtt a volt Piarista Gimnáziumban, a Pesti Barnabás utcai épületben kapott helyet (1953–2001), annak is a legfelső emeletén, néhány utolsó kis szobában. Volt az egésznek – az angol nyelvvel és civilizációval együtt – egy kissé megtúrt, kissé ellenzéki jellege. A tanszékvezetést 1956 után újra az 1949-ben elbocsátott Szcenci Miklós professzor (1904–1977) kapta meg – a skóciai Aberdeenben tanult,

majd egy évtizeden át Londonban tanító, nemzetközileg is kiváló anglista, Shakespeare és az angol reneszánsz legjobb magyar ismerője. Én magam 1971-ben végeztem angol–történelem szakon, és 1973 végén kerültem át az akkori Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszékről az Angol Tanszékre. Hamar gondolkodni kezdtem egy konferencia tervén, és a tanárok szinte magától értődően, mintegy automatikusan nagyrészt modern angol–amerikai témákkal jelentkeztek. Voltak köztük amerikanisták, mint Kretzoi Sarolta, Ujházy Mária és Kodolányi Gyula, velük beszélgetve alakult a résztvevők köre.

Enikő nevét tanára, Kodolányi Gyula vetette fel nekem, az ő ajánlásával kerestem meg, még 1976 végén, a nemrégén végzett, nagyon tehetségesnek mondott irodalmárt, aki lelkesen vállalkozott rá, hogy elkalauzoljon az angol–amerikai modernista költészet – nálunk jószerivel ismeretlen – világába. Enikő a vizualitásról tervezett beszélni a szabadversben, s ehhez nagyszerű ábrái is voltak, melyeken a szerzők nem csupán tükrözték tárgyuk képét, de egyúttal a szavak által leírt tárgyat mintegy elő is adták szövegükkel. Máig emlékszem az akrobaták vagy a kettős hatyú képére, amelyek hatalmas plakátokon függtek Enikő otthonában is. 1977 márciusában rendeztük meg a konferenciát, melynek elnökéül – az első, az amerikai szekcióban – Országh László professzort kértem fel. Debreceni amerikanistákat is meghívtunk, így mindenekelőtt Abádi Nagy Zoltánt, aki a modern amerikai regényről beszélt és Szilassy Zoltánt, aki az amerikai színházról szólt. A mi tanáraink közül Kretzoi Sári Gertrude Steinről, Ujházy Marika Nathanael Westről vállalt előadást, s mellettük anglisták, mint Kéry László, a debreceni Pálffy István és a szegedi Rozsnyai Bálint is szerepeltek. Anglista üléselnökünk Kéry László és Tanszékünk ekkori vezetője, Bati László volt.

Enikőt nem csak nálunk teljesen újszerű, kiválóan érdekes témaválasztása emelte ki a programból, hiszen a *képvers*ről addig nemigen hallottunk, amerikai példáit korábban nem vagy alig láttuk. Mindezt nagyszerű

angolsággal prezentálta, öröm volt hallgatni, majd olvasni. Közel tudta hozni az ismeretlent, értőn és érthetően vezetett bennünket a kortársi amerikai költészetben, amit akkor alig ismertünk. Milton Klonsky Enikő-től idézett kifejezésével a téma a „*pictorial poetry*” volt, amelyet „*painter poets*” írtak, „*poetypographers*”.

Mindez különösen akkor vált igazán világossá, amikor kitűnt, hogy konferenciánk tulajdonképp az első volt a maga nemében Magyarországon – Ország professzor láthatóan nagy örömmel emelte ezt ki elnöki megnyitójában. És valóban: ez volt az első, túlnyomóan és programszerűen amerikai témájú tudományos tanácskozás, amelynek nem sokkal később, még 1978-ban ki is adtuk teljes anyagát, akkoriban új egyetemi sorozatunkban, a *Studies in English and American* negyedik köteteként (Vol. 4). A szerkesztés feladata az enyém volt, én gyűjtöttem be az előadások tanulmányra formált szövegét, köztük Enikőét. Maig megmaradt emlékezetemben a pontos, tiszta és hibátlan kézirat, minden lapja felső sorában a futó fejlécként rögzített szerzői névvel és a dolgozat címével. Olyan oldalakból állt, mint egy igazi könyv vagy folyóirat, nem kézirat, hanem kész irat volt. S benne voltak a modern amerikai költők képversei, John Hollander önmagát tükröző hattyúpárja, a *Swan and Shadow*, Richard Kostelanetz nyalókat mutató *Lollypop*-ja, *Disintegration*-je és önpusztító sora, a „degenerate”, Ian Hamilton Finlay *Acrobats*-a, e. e. cummings *grasshopper*-je és Emmett Williams *like attracts like* című ötletverse. A dolgozat végén ott állt a belga származású Paul de Vree „költeménye”, a *My Word is My Sword*, amely formájára nézve valódi kardra hasonlít.

Csupa olyan mű, ahol a tipográfiai megjelenés tükrözi a vers tárgyát, s így kettős hatást ébreszt. A vizuális költészet megannyi ötletes és többjelentésű darabja, melyekről Enikő tiszta meghatározást adott, amikor ezt a fajta költészetet „*visual poetry*”-nek nevezte, amely az ő véleménye szerint a „*concrete poetry*” családjába tartozott, vele szólva: „concrete in the sense that its fundamental requirement is concentration upon the physical material from

which the poem is made, in order to present a concrete physical object, a thing”.¹ Máig emlékszem, milyen örömet szerzett ez a dolgozat a maga világos észjárásával, fegyelmezett irodalomértésével egy olyan világban, amelyben könnyű lett volna eltévedni a képek és a szövegek útvesztőiben. Az irodalmi tanulmány szigorú formái között az asszociációk, ötlettársítások szabad világában jártunk.

Ez volt Enikő talán legelső „felnőtt” dolgozata, a maga nemében úttörő módon vezetve be bennünket egy jórészt teljesen ismeretlen világba, amelyben korábban csak Ezra Pound és az imagisták hívei ismerték ki magukat. A dolgozat az akkoriban friss szakirodalomra épített, profesz-szionális irodalmi, irodalomelméleti és akkor még nyelvészeti munka is volt. Jó érzés volt megismerkedni az általa bemutatott világgal, még az én diszciplináris távolságomból is. Úgy éreztem, hogy részese lehettem egy igazi tehetség felfedezésének.

Isten éltesen, Enikő! Szép születésnapot, jó kedvet, termékeny évtizedeket!

1 BOLLOBÁS Enikő (1978): On the Role of Visuality in Free Verse: A Study on English and American Modernist Poetry. In FRANK Tibor (ed.): *Studies in English and American*, Vol. 4. Budapest: Eötvös Loránd University. 169 [157–179]. DOI: 10.1080/02666286.1986.10435350

SZÉLPÁL LÍVIA

BOLLOBÁS ENIKŐ KULTÚRAKÖZVETÍTŐ MUNKÁSSÁGA, SZEREPE AZ AMERIKAI–MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETBEN

Perzsel a szavak nyoma.
Börtönük rácsos árnyékában
néger, magyar, indián és amerikai
láncos léptekkel vonulnak be
a széder metaforájába.

Add, Urunk, hogy szabadok maradhassunk.
(BOLLOBÁS Enikő: *Széder* 1979, Minneapolis)*

Megtisztelő számomra tanulmányt írni a Bollobás Enikőt köszöntő *Festschrift*-kötetbe. Bollobás Enikő kultúraközvetítő munkássága vitathatatlan. Elkötelezettsége az amerikai irodalom és amerikanisztika mellett magával ragadó, emellett a magyar és az erdélyi irodalom, kultúra iránti szeretete motiváló és bámulatba ejtő. Eddig tíz önálló kötete és kétszázhuszonnyolc tanulmánya jelent meg angol és magyar nyelven irodalomelmélet, nyelv-elmélet, költészettörténet, líraelmélet, amerikai irodalom, amerikanisztika, magyar irodalom, hungarológia, a társadalmi nem kérdései és a zsidó

21

* In SCHEIBER Sándor (szerk.): *Évkönyv: Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1979–1980*. Budapest. 85–86.

kultúra témaköreiben. Akadémiai székfoglalója 2020 januárjában „történelmi pillanat” volt az Akadémia életében, személyében amerikanista tagot akkor avattak először az MTA-ban (LAIK 2020: 127). Még egyetemi hallgatóként 2009-ben vettem részt akadémiai doktori értekezésének védésén. Már akkor magával ragadott energikus és karizmatikus személyisége, kifinomult és mély szakmai tudáson alapuló előadói stílusa, amely egyszerre lírai, ugyanakkor objektív és tényszerű. Egyetemi oktatóként *Az amerikai irodalom története* című kötete és egyéb írásai állandó jelleggel szerepelnek kurzusaim olvasmánylistáján. Ebben a tanulmányban Bollobás Enikő újító és kultúráközvetítő szerepét vizsgálom az amerikai és magyar irodalomban, kultúrában.

Bollobás Enikő 1979-ben íródott *Széder* című versének egy részletét választottam a tanulmány mottójául, utalva arra a (1) szellemi szabadságigényre, melyet Bollobás Enikő munkássága képvisel, (2) szellemi örökségre, melyet Scheiber Sándor – nyelvész, irodalomtörténész, a nyelvtudományok doktora, dunaföldvári főrabbi, a budapesti Rabbiképző Intézet igazgatója, a neológ zsidóság egyik kiemelkedő alakja – hagyományozott rá, valamint (3) kultúráközvetítő szerepére a rendszerváltás utáni Magyarországon. A következő kérdésekre keresem a választ: Mit jelent Bollobás Enikő olvasatában a *kultúráközvetítés* fogalma? Miért kiemelten fontos ez a fogalom jelen helyzetben, ahol a „B.C.” rövidítés már nemcsak a „*before communism*” (BOLLOBÁS 1995b: 162), azaz kommunizmus előtti kifejezést jelentheti, hanem a „*before covid*”, azaz a Covid19-járvány előtti időszakra is utalhat? Hogyan jelenik meg ez a kultúráközvetítő szerep az egyes tanulmányaiban, amelyek reprezentatívak lehetnek a kérdéseim szempontjából?

I. A szellemi szabadság kultúrája

Bollobás Enikő életpályájára meghatározó hatással voltak az Egyesült Államokban eltöltött évei: hallgatóként, vendégoktatóként, majd a rendszerváltás után diplomáciai szolgálatban. Az Egyesült Államokban ismerte meg a fellendülő modern kutatási irányzatokat, ott került közelebb az amerikai szellemhez, dinamizmushoz, a külföldön elért tudományos eredményekhez, valamint a szellemi szabadság kultúrájához. Mindezek fájdalmasan szembesítették az akkori magyar (köz)állapotok hátramardottságával. Ahogy egy 1990-ben készült interjúban kifejtette:

Ott egy igenis tapintatos, figyelmes, emberséges társadalom fogadott. Egy évet kutatói ösztöndíjjal töltöttem New Yorkban és Kaliforniában, majd az egyik oregoni egyetemen amerikai irodalmat tanítottam. Hazatérve fájdalmasan vettem tudomásul: a mienk nem udvarias társadalom. Itt éberen elkülönülnek az alá- és fölérendelt emberek: aki lejjebb van, azt rúgja, elnyomja a hierarchiában fölötte lévő, legyen az tanár, orvos, hivatalnok, vagy akár postás. (CHIKÁN 1990: 8)

Fiatalon is egy igen szilárd, másoknak is ajánlott életfilozófiát követett, amelyet családi hagyományból hozott: orvos édesapja gyermekeit arra ösztönözte, hogy használják ki képességeiket. Általános nyelvészet–angol szakon szerzett diplomát az ELTE-n, már hallgatóként jelent meg fordítása a *Nagyvilág* című lapban, később egyre több magyar és külföldi periodikában publikált (CHIKÁN 1990: 8). Egyetemi doktori fokozatának megszerzése (1978.) után posztgraduális tanulmányokat folytatott az Egyesült Államokban (University of Minnesota, 1978–79), majd az MTA ösztöndíjas aspiránsaként (1979–82) végzett posztdoktori kutatómunkát (ELTE, University of California San Diego). Később államigazgatást tanult Bostonban (Kennedy School of Government, Harvard University, Boston, 1992). Külföldi tanulmányútjai, vendégoktatói tevékenysége során új szellemi irányzatokat, kutatási módszereket hozott magával, és mindezt nem öncélúan,

hanem egy nagyobb perspektívát maga előtt látva használta fel, interkulturális és korszerű akadémiai törekvések szolgálatába állítva, a magával szemben támasztott igényeknek eleget téve. Kultúraközvetítőként írásai révén segítette a magyar kulturális értékek megismertetését külföldön, kultúraszervező munkájával pedig iskolát teremtett: 1990-ben harmadmagával megalapította az Amerikanisztika Tanséket az ELTE-n. Előítéletektől mentes, modern, merész és ösztönző tudományos légkört teremtett. A rendszerváltás előtt aktív ellenzéki tevékenységet folytatott. Tevékenyen fellépett a nők jogaiért. Idejekorán felhívta a figyelmet a kelet-európai társadalmak azon negatívumára, hogy a döntéshozatali pozíciókból kizárják a nőket (SZEREDI 2018: 106). A szegedi József Attila Tudományegyetem bölcsészkarán oktatott női irodalom és nőmozgalmak története kurzusok (*Women's Studies*) hallgatóiból alakult meg a Boróka-csoport, amelynek vezetője Bollobás Enikő volt (FARAGÓ 1990: 7).

Proaktívan állt ki 1988-ban az akkor „divatos” környezetvédelem ügye mellett is. 1988. április 29-én délután kerékpáros tüntetés indult a Kossuth térről a Vörösmarty tér felé. A főként iskolásokból álló, közel ötvenfős menet tagjai kivétel nélkül gázálarcot vagy zöld gézmaszkot viseltek. Az ötlet „szülőanyja” Bollobás Enikő volt, aki a Veres Pálné Gimnázium egyik negyedik osztályában tartott előadást a feminizmusról és az ökológiáról, s a diákokkal való beszélgetés során, velük együttműködve született meg a „zöld biciklitúra” ötlete (HOLLÓS 1988: 31).

A rendszerváltás után született írásaiban Bollobás Enikő markánsan hangsúlyozta a magyar múltat megőrző kommunizmus hosszú távú hatásait az ország jövőjére, amely a mai napig érezhető. Bollobás Enikő a „The Future of Our Past: Hungary's Cultural Struggle with its Communist Legacy” (Múltunk jövője: Magyarország kulturális harca a kommunista örökséggel) című tanulmányában kiemeli, hogy a kommunizmus időszaka rányomta bélyegét a magyarok mentalitására, amikor is a fennálló totalitárius rendszer tudatosan igyekezett elvágni az embereket a múlthoz fűződő személyes

kapcsolatuktól. A kommunizmus a történelemhez való ambivalens viszonyra tanította a magyarokat és más közép-európai országokat: a „rabság nemzedékei” nőttek fel abban a hitben, hogy a kommunistákkal egy új korszak kezdődött (BOLLOBÁS 1995b: 162).

E tanulmányában Bollobás a rendszerváltás utáni politikai és gazdasági változások áttekintése alapján a posztkommunista országokra jellemző uralkodó mentalitást vizsgálja. Magyarországra vonatkoztatva négy megállapítást tesz: (1) szerinte a rendszerváltás utáni átmeneti időszakban a függőségi mentalitás fennmaradása jelenti a jelenbeli problémák egyik gyökerét, (2) az országban uralkodó irigység légkörét hangsúlyozza, amely szintén a kommunista rendszerhez köthető, valamint (3) kiemeli a demokratikus nevelés hiányát, (4) beleértve a tárgyalási és kompromisszum-kultúra törekenységét (BOLLOBÁS 1995b: 159). Mindemellett megemlíti a Nyugat társfelelősségét a kialakult helyzetben. Kifejti azt is, hogy ennek a függőségi mentalitásnak milyen hatásai voltak a későbbiekben a magyar szellemi kultúrára, bemutatva, hogy a kommunizmus éveiben mely műveket nem lehetett lefordítani és kiadni Magyarországon. A magyar olvasók számára elérhetetlen szerzők közé olyan filozófusok és gondolkodók tartoztak, mint például Alfred North Whitehead, Arnold Toynbee, Jacques Lacan, Arthur Koestler, Michael Polanyi, Ernst Cassirer, John Dewey, Georges Bataille, Jacques Derrida, Michel Foucault és Gaston Bachelard. Az különösen fájdalmas szerinte, hogy Ferenczi Sándor, Ludwig von Bertalanffy és Kerényi Károly műveit sem lehetett magyarul olvasni (BOLLOBÁS 1995b: 175).

Közéleti tevékenysége során Bollobás Enikő munkája hozzájárult az erdélyi magyar irodalmi kapcsolatok támogatásához. „Silenced Voices: Hungarian Plays from Transylvania” (Elnémított hangok: Erdélyi magyar színművek) című elemző recenziójában Bertha Csilla és Donald E. Morse kulturális emlékezeti munkáját veszi górcső alá, kiemelve az erdélyi magyar irodalmi művek angolra fordításának jelentőségét, amely művek a szerzőpáros fenti

címmel szerkesztett kötetében jelentek meg 2008-ban (BOLLOBÁS 2011b). Elemzésében Bollobás Enikő érdekes párhuzamot von az erdélyi magyar és a korai amerikai, valamint a zsidó irodalom között. Majd bővíti a hasonlóságokat, kitekint az ír irodalomra, rámutatva arra, hogy e szöveghagyományokban a transzcendens is jelen van a földi világban – feltéve, hogy az embernek van szeme látni azt –, így a varázslatos és a mesei elemek gyakoriak e művekben (BOLLOBÁS 2011b). A kötet, Bollobás Enikő szavaival élve

Közép-Európa öt „elfelejtett drámaíróját” gyűjti össze: Sütő Andrást (1927–2006), Székely Jánost (1929–1992), Páskándi Gézát (1933–1995), Lászlóffy Csabát (1939–2015), és Szőcs Gézát (1953–2020). Erdélyi magyar drámaírók, mindegyiket egy-egy színdarab képviseli, étellel teli angol nyelven, előadásra készen, cím szerint: Sütő András *Advent a Hargitán*, Lászlóffy Csaba *Az eretnek*, Páskándi Géza *A bosszúálló, a kapus, avagy: kérjük a lábat letörölni*, Székely János *Caligula helytartója*, Szőcs Géza *Karácsonyi játék* című műveit. (BOLLOBÁS 2011b: 87)

A 2020-ban elhunyt Szőcs Géza *Karácsonyi játék* című színműve valójában egy rádiódráma, egy gúnyos és groteszk vígjáték, amely Heródes despotikus rendszerét és annak örült működését mutatja be. „Abszurdnak neveznénk – írja Bollobás – ha nem lett volna a Ceaușescu rezsim alatti bizarr valóság realista ábrázolása. Szőcs abszurd, valóságghű és prófétai színdarabja 1988-ban íródott, mindössze egy évvel a diktátor kivégzése előtt, így egyértelmű bizonyítéka a szerző ihletett tisztánlátásának és valós helyzetfelismerésének” (BOLLOBÁS 2011b). 2021-ben jelent meg Bollobás Enikő szerkesztésében az *Irodalmi Jelen* különkiadása, az *Emontekiő és környéke: Tanulmányok Szőcs Géza költészetéről* című tanulmánykötet. A könyv címét Szőcs költészetének egyik gyakran visszatérő toposza adja, amely alakzatilag nem más mint katakézis, írja Bollobás, „vagyis egy létező szó új, mindaddig nem létező jelentéssel való felruházása, amely az Enontekiő finn helységnév szándékos vagy véletlen átírásaként jött létre egy különös jelentésbővítéssel” (BOLLOBÁS 2021: 5).

Összességében elmondható, hogy a rendszerváltozás a közép-európai államokban egy fokozatos mentalitásbeli változást eredményezett, egy episztemikus paradigmaváltást mind az irodalomtudományban, mind pedig az amerikanisztika szakterületén. A magyar egyetemeken, és az amerikanisztika oktatásában mindenképpen, vallja Bollobás Enikő, erre a váltásra csak a rendszerváltozás után kaptunk esélyt, és egyre elfogadottabb a tudományos posztmultikulturalizmus, amely a középpontját veszített kultúra-szemlélet alapjául szolgálhat (BOLLOBÁS 2011a: 318).

II. Szellemi kulturális örökség

Visszatérve a dolgozatom elején említett Széder-metaforához, Bollobás Enikő kultúraközvetítő életműve a zsidó kultúra kérdéseinek kutatására is koncentrálni, amely nem merül ki száraz szövegkritikában, hanem átfogó perspektívát nyújt a témában. „Az én élő emlékezetem (Scheiber Sándor emlékére)” és „A két ajtó – Scheiber Sándor öröksége” (The Two Doors of Sándor Scheiber – The Scholar Rabbi Born a Hundred Years Ago) című írásaiban emlékezik vissza és mutatja be Bollobás Enikő Scheiber Sándor tudósi és emberi személyiségét, hatását későbbi írásaira. Tizenöt évesen több hónapot töltött Angliában egy katolikus leányiskolában, illetve a hétvégeken és a szünetekben találkozott a Nyitráról elszármazott Lax családdal, és a Scheiber Sándorral való, majd’ két évtizedes barátsága is innen eredeztethető (BOLLOBÁS 1995a: 18). Így emlékezik vissza Scheiber Sándorra:

Azután éveken keresztül nagyon sok péntek estét töltöttem a templomban és az istentiszteletet követő keddson – előbb a földszinti menzán, később a második emeleti díszteremben. Természetes része lett az életemnek a József körúti ház. Az én ünnepeim is lettek a Kol Nidré, a Széder-esték, a rabbiavatások és az esküvők. Sőt, gyakran még temetésekre is elhívtak. Valamikor 1972–1973-ban kaptam tőle a legnagyobb dicsőítést: „Nem közülünk, de közibénk való”. (BOLLOBÁS 1995a: 19)

Múltidézésében Scheiber Sándor mindig munkára ösztönözte Bollobás Enikőt: szüntelen megkérdezte, mit olvas éppen, felhívta a figyelmét a frissen megjelent kötetekre, felolvasott neki regényekből, esszékből, mesélt neki a magyar irodalomról. A fiatal irodalmár így vette kezébe Rónay György, Elias Canetti, Bálint Sándor írásait, Babits és Kosztolányi esszéit, Hamvas Béla, Gyergyai Albert, Gombocz Zoltán, Magyar Imre műveit (BOLLOBÁS 1995a: 21). Ha találkoztak, Scheibernek visszatérő kérdése volt: „Min dolgozol?” (BOLLOBÁS 1995a: 20). Több publikációjának ötlete Scheibertől származik, „így a legelsőé is, amely egy Iszaak Babel-novella fordítása volt a *Nagyvilág* – majd az *Új Élet* – számára” (IBID.). Emellett három írása jelent meg a MIOK általa szerkesztett Évkönyvében: egy nyelvészeti tanulmány és két vers (IBID.). Bollobás Enikő Scheiber Sándortól tanulta meg már fiatalon a szavak és az írás varázshatalmát, vagyis a performatív kijelentés poétikai funkcióját, a szómágiát. A szó e mágikus hatalmát használja fel a költészet, a vallás (áldás, átok, eskü, stb.) és a néphit (sámán-énekek, ráolvasások, szemmel verések, igézések, stb.) (BOLLOBÁS 1978: 84), s ez az aura lengi körbe az ő írásait is.

Scheiber nemcsak rabbiként tartotta össze a közösséget és az embereket, hanem tudósként is hídépítő volt: összefogta az ötleteket, kapcsolódásokat keresett, a jövőt a múlttal összekötötte. Mindezen kutatói hozzáállás hatott Bollobás Enikőre és meghatározta későbbi munkamorálját. Scheiber folklorista kutatóként ott is összefüggésekre, párhuzamokra világított rá, ahol a többi olvasó csak pontokat, betűket és oldalakat vett észre, hihetetlen kutatói szemmel rendelkezett. Bibliai motívumokra mutatott rá az irodalomban, a kifejezések és közmondások zsidó forrásait, az újszövetségi toposzok ószövetségi eredetét vizsgálta, valamint a magyar mesék és legendák nemzetközi kapcsolatait kutatta. Tudományos érdeklődési körébe tartozott a magyar irodalom, ehhez kapcsolódó munkái – melyek munkásságának kevesebb mint egytizedét tették ki – önmagában is elismert tekintély-lé avatják őt. Itt szintén az összefüggések érdekelték: hogyan használják fel a magyar írók a bibliai vagy más zsidó hagyományból származó

motívumokat, gyakran úgy, mintha magyar eredetűek lennének. Scheiber szerzők egész soráról írt, köztük Balassi Bálintról, Csokonai Vitéz Mihályról, Mikszáth Kálmánról, Kiss Józsefről, Hatvany Lajosról, Ady Endréről, Heltai Jenőről, Karinthy Ferencről, Gergely Ágnesről, hogy csak néhányat említsünk (BOLLOBÁS 2013).

A népmesei motívumokat a zsidó szokásokig vezette vissza, összegyűjtötte a 18. századi magyarországi zsidó zenészek neveit, emellett azonosította a zsidó motívumokat Benjamin Franklin önéletrajzában (*Franklin Benjamin önéletrajza*; ford. WILDNER Ödön). Mindezen munkát a kommunista hatalom általi üldöztetése, a folyamatos megfigyelések mellett végezte; életműve beteljesítésének biztos tudatában fejezte be életét. Munkásságának köszönhetően a hebraisztika és judaisztika bevett tudományágakká váltak Magyarországon. Utóbbi eredményét, „a múltban való jövő bizonyosságát” tartotta Scheiber Sándor a legmaradandóbb szellemi örökségének (BOLLOBÁS 2013). Mindezen szellemi örökség meghatározó hatást gyakorolt Bollobás Enikő későbbi életpályájára is.

Bollobás az amerikai magyar nagykövetségen 1991 áprilisában megrendezett magyar–zsidó kultúra ünnepén a II. világháború utáni magyar történelmet a „Széder” metaforájával foglalta össze, párhuzamot vonva a zsidók egyiptomi fogságból való szabadulása és a kommunista hatalmat lezáró magyar rendszerváltás között (BOLLOBÁS 1991: 4). Előadását a következő sorokkal zárta, emlékezve Scheiber Sándorra: „Most visszatekintve úgy tűnik, hogy a vele való ismeretségem húsz esztendeje egyetlen hosszú Széder-este volt, küzdelem a szabadságunkért is. Szomorú ironiája a sorsnak, hogy Scheiber Sándor nem érhetette meg a Széder-ünnepek beteljesülését.” (BOLLOBÁS 1991: 4)

Bollobás Enikő átvette Scheiber Sándor szellemi örökségét, folytatta kultúraközvetítő szerepét, összekapcsolva az amerikai, magyar és a zsidó irodalom és kultúra kérdéseit, s kutatva azok metszéspontjait, egymásra hatását. Ezzel

mintegy keretbe foglalta a pályáját meghatározó elkötelezett munkamorált, a szenvedélyes kutatói tudásszomjat, a nyitott érdeklődést és a kultúra-éhséget, valamint a szellemi szabadság iránti igényt.

III. A hídépítő

Bollobás Enikő írásai az irodalomelmélet, a szövegolvasás és a kultúra-közvetítés kölcsönösségeire épülnek, az ő szavaival élve: „kölcsönös egymásra hatások termékei” (BOLLOBÁS 2020: 7). A különböző elméleti megközelítések kapcsolódásokat, hidat létesítenek a szerteágazó nemzeti irodalmi hagyományok között. Ennélfogva, Bollobás Enikő számos tanulmánya a „kultúraközi befogadás” (BOLLOBÁS 2020: 7) példája, mivel mind hozzájárul az „amerikai szerzők magyarországi befogadásához és a magyar műveknek az angolszász világban elterjedt elméletek alapján történő feldolgozásához” (BOLLOBÁS 2020: 7). S hogy mit jelent Bollobás Enikő számára a kultúraközvetítés? Irodalomtörténeti vonatkozását tekintve Bollobás *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás és kultúraközvetítés* című könyvében egy egész fejezetet szentel a témának. Jelenti egyrészt az amerikai regényírók műveinek magyar nyelvre fordításáról és újrafordításáról írt elemzését, hozzájárulva az amerikai irodalom magyarországi recepciójához; másrészt líraelméleti és líratörténeti tanulmányokat (BOLLOBÁS 2020: 7). A nevezett könyv „Kultúraközvetítés” részében strukturált tanulmányainak legfőbb célkitűzése a kultúrák közötti átjárhatóság bemutatása, legfőképp az irodalmi művek fordítása és ezek értelmezése (CRISTIAN 2020). Bollobás Enikő amerikanistaként keresi a magyar irodalommal való kapcsolatokat, összefüggéseket, hidat képezve a különböző szerzők, elméletek, szövegek között az értő olvasó számára. Vagyis az irodalom történetét nem egy feltételezett középpont felől közelíti meg, hanem a jelen felől, mely újraírja a múltat, és a jövőbe tekint (BOLLOBÁS 2015: 15). Az *Egy képlet nyomában* című könyvében önmagát amerikanistaként és a magyar irodalom olvasójaként határozza meg (BOLLOBÁS 2012a: 11).

A címben szereplő képlet az alanyképzés tropizálódásának folyamatára céloz (HEGYI 2014), egyfajta hídépítő felfedezőútra utal az angolszász és a magyar irodalom között.

Bollobás Enikőnek a *Hungarian Review*-ban hat kultúraközvetítés témájú tanulmánya jelent meg, többek között a „Hungarian in America – American in Hungary: John Xántus, the 19th Century Naturalist” (Egy magyar Amerikában – egy amerikai Magyarországon: Xántus János, a tizenkilencedik századi természettudós) címmel. Bollobás Enikő értelmezésében Xántus János sok tekintetben a Frederick Jackson Turner által karakterizált amerikai pionírok és határvidéki telepesek tulajdonságait hordozta magában, akik arra törekedtek, hogy áthágják és megsemmisítsék a civilizáció és a barbárság közötti választóvonalat, akik – hasonlóan a korai angol telepesekhez – megszelídíteni próbálták a számukra vad és ismeretlen tájat. Xántus számára a Vadnyugat szép, kihívásokkal teli feladatot, egy általa „amerikai vállalkozó szellemnek” („American enterprising spirit”) nevezett megnyilvánulást jelentett (BOLLOBÁS 2012b). Ami a tudós személyiségét illeti, ő a legtöbb telepestől eltérően nem volt barátságtalan az őslakos indiánokkal, ennek ellenére gyakran ironikusan írt róluk, és egyetértett asszimilációjukkal, így az amerikai életformához szoktatásuk szükségességének kérdésével (ami általában először a katolikus vallásra térítést jelentette). Munkássága hidat képezett a két kultúra, az amerikai és a magyar között. A magyar politikai helyzet enyhülése, az amnesztiák kihirdetése lehetővé tette számára, hogy az 1860-as években végleg visszatelepüljön Magyarországra, magával hozva az amerikai eszméket és a legfrissebb természettudományos eredményeket (BOLLOBÁS 2012b).

Hasonlóképp kultúraközvetítő szerepet vállalt fel Bollobás tanulmánya a *Black Mountain College* (1933–1956) tanintézményről, amely a 20. századi radikális gondolkodás és művészet egyik meghatározó alkotóműhelye volt, s „amely a személyes alkotói szabadság, a demokrácia és az individualizmus sajátos amerikai ideáljait és utópiáit ötvözte” (BOLLOBÁS 2002: 267). A tanintézmény

diákjai között öt magyar származású is fellelhető: Monika Lanyi, Joseph Komar, Alex Kemeny, Peter Nemenyi, Géza Ormai (BOLLOBÁS 2002: 267).

Visszatérve a dolgozatom elején feltett egyik kérdésemre: miért is fontos ez a kultúrákőzvetítő szerep most? Az oktatás szerkezetének megváltozásával a pandémia korában talán még fontosabbá vált a hídépítő funkció, mind a tényleges és szimbolikus kapcsolódások tekintetében, mind pedig a kulturális értékek továbbadásában. Bollobás Enikő ezt a modern, újító és bátor kultúrákőzvetítő szerepet tudatosan vállalta fel. Iskolateremtő munkássága során hidat képez az amerikai, a magyar, az erdélyi, valamint a zsidó irodalom és kultúra között. Clayton Eshleman *A Szandzso-híd* című művét Bollobás Enikő fordította magyarra. Ebben az írásban az egyik mondat találóan felfedi az ő életének vezérfonalát: „Kerestem a kapcsolatot, az összefüggést az életemben az ez és az az között. De a művészet nemcsak ez a kapcsolat volt – a kapcsolatnak jelentenie kellett valamit. Nekem jelentenem kellett valamit a kapcsolaton keresztül” (ESHLEMAN 1995: 360). Ezek a szavak mintegy szintézisét alkotják Bollobás Enikő tudományos korpuszának – irodalomtörténészként, kultúrákőzvetítőként, diplomataként, közéleti személyként –, valamint tükrözik mindazon erőket és irányzatokat, amelyek hatottak rá, és most harmonikusan összekapcsolódnak. Szeretettel köszöntjük Bollobás Enikőt e kerek évfordulón és még több remek alkotást, írást várunk tőle!

Irodalomjegyzék

BOLLOBÁS Enikő (1978): A szó hatalmáról – nyelvészeti megközelítésben. In SCHEIBER Sándor (szerk.): *Évkönyv: Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1977–1978*. Budapest. 82–90. https://adt.arcanum.com/hu/view/ZsidoAnyag_Evkonyv_1977-78/?query=Bollob%C3%A1s%20Enik%C3%B3%20A%20sz%C3%B3%20hatalm%C3%A1r%C3%B3l%20%E2%80%93%20nyelv%C3%A9szeti%20megk%C3%B6zel%C3%ADt%C3%A9sben&pg=83&layout=s (Letöltés ideje: 2021. december 1.)

- BOLLOBÁS Enikő (1980): Széder 1979, Minneapolis. In SCHEIBER Sándor (szerk.): *Évkönyv: Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1979–1980*. Budapest. 85–86. https://adt.arcanum.com/hu/view/ZsidoAnyag_Evkonyv_1979-80/?query=Bollob%C3%A1s%20Sz%C3%A9der&pg=87&layout=s (Letöltés ideje: 2021. december 1.)
- BOLLOBÁS Enikő (1991): Szabadulásunk története. *Amerikai Magyar Szó*, 45(22). 4. https://library.hungaricana.hu/hu/view/AmerikaiMagyarSzo_1991_01-06/?query=Szabadul%C3%A1sunk%20t%C3%B6rt%C3%A9nete&pg=179&layout=s (Letöltés ideje: 2021. január 7.)
- BOLLOBÁS Enikő (1995a): Az én élő emlékezetem. In SCHWEITZER József (szerk.): *Évkönyv: Országos Rabbiképző Intézet, 1992–1995*. Budapest. 18–23. https://adt.arcanum.com/hu/view/ZsidoAnyag_Evkonyv_1992-95/?query=Az%20%C3%A9n%20%C3%A9l%C5%91%20eml%C3%A9kezetem%20&pg=19&layout=s (Letöltés ideje: 2021. december 1.)
- BOLLOBÁS Enikő (1995b): The Future of Our Past: Hungary's Cultural Struggle with its Communist Legacy. *Macalester International*, 2(14). 158–179. <http://digitalcommons.macalester.edu/macintl/vol2/iss1/14> (Letöltés ideje: 2022. január 3.)
- BOLLOBÁS Enikő (2002): Iskola a hegyek közt: A Black Mountain College ethosáról. *Nagyvilág*, 47(2). 267–272. https://www.bollobaseniko.com/_files/ugd/ca9605_bed3b42587544238956962a0d57864a1.pdf (Letöltés ideje: 2021. január 7.)
- BOLLOBÁS Enikő (2011a): Posztmodern paradigmaváltás az amerikanisztikában. *Magyar Tudomány*, 173(3). 308–316. <http://www.matud.iif.hu/2011/03/09.htm> (Letöltés ideje: 2021. december 1.)
- BOLLOBÁS Enikő (2011b): Silenced Voices: Hungarian Plays from Transylvania. *Hungarian Review*, 2(6). 87–102. http://www.hungarianreview.com/article/silenced_voices (Letöltés ideje: 2022. január 3.)
- BOLLOBÁS Enikő (2012a): *Egy képlet nyomában: Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi Kiadó.

- BOLLOBÁS Enikő (2012b): Hungarian in America – American in Hungary: John Xántus, the 19th Century Naturalist. *Hungarian Review*, 3(2). 88–101. http://hungarianreview.com/article/hungarian_in_america (Letöltés ideje: 2022. január 3.)
- BOLLOBÁS Enikő (2013): The Two Doors of Sándor Scheiber: The Scholar Rabbi Born a Hundred Years Ago. *Hungarian Review*, 4(4). 87–102. http://hungarianreview.com/article/the_two_doors_of_sandor_scheiber (Letöltés ideje: 2022. január 3.)
- BOLLOBÁS Enikő (2015): *Az amerikai irodalom rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2020): *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúraközlítés*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2021): Emontekiő és a végtelen programok. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *Emontekiő és környéke: Tanulmányok Szöcs Géza költészetéről*. Az Irodalmi Jelen különkiadása. Budapest: Irodalmi Jelen. 5–14. https://www.bollobaseniko.com/_files/ugd/ca9605_7575f59c5d-3247038103211430fad57a.pdf (Letöltés ideje: 2021. december 1.)
- BOLLOBASENIKO.COM. <https://www.bollobaseniko.com/> (Letöltés ideje: 2021. január 7.)
- CHIKÁN Ildikó (1990): Szerencsés csillagzat alatt: Egy feminista portréja. 24 óra, 1(53). 8. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KomaromEsztergo_m24ora_1990_06/?query=%22Bollob%C3%A1s%20Enik%C5%91%22&pg=87&layout=s (Letöltés ideje: 2021. december 1.)
- CRISTIAN Réka (2021): A reciprocitás irodalmi-elméleti játékterei. *Irodalmi Jelen Online*. <https://irodalmijelen.hu/2021-nov-03-1540/reciprocitas-irodalmi-elmeleti-jatekterei> (Letöltés ideje: 2021. január 15.)
- ESHLEMAN, Clayton (1995): A Szandzso-híd. (BOLLOBÁS Enikő ford.). *Magyar Szemle*, 4(4). 353–360. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarSzemle_1995/?query=c%3Fig%C3%A1ny&pg=420 (Letöltés ideje: 2021. december 1.)
- FARAGÓ Lajos (1990): Szép lehetsz! De okos is! *Népszabadság – Magyar Tükör*, 48(9). 7. https://adt.arcanum.com/hu/view/Nepszabadsag_1990_01/?query=Bollob%C3%A1s%20Enik%C5%91%20%22Chik%C3%A1n%22&pg=126&layout=s (Letöltés ideje: 2021. december 1.)

- HEGYI Pál (2014): Egy képlet nyomában (Bollobás Enikő: *Egy képlet nyomában: Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi Kiadó, 2012. 234 oldal). *Irodalmi Jelen Online*. <https://www.irodalmijelen.hu/2014-feb-27-2358/egy-keplet-nyomaban> (Letöltés ideje: 2021. január 15.)
- HOLLÓS László (1988): Ökológiai mozgalmak '88. *Ifjúsági Szemle*, 8(6) https://adt.arcanum.com/hu/view/IfjusagiSzemle_1988/?query=-Holl%C3%B3s%20L%C3%A1szl%C3%B3%20%281988%29%3A%20%C3%96kol%C3%B3giai%20mozgalmak%20%E2%80%9988.%20Ifj%C3%BAs%C3%A1gi%20Szemle&pg=466 (Letöltés ideje: 2021. január 7.)
- LAIK Eszter (2020): A keletkező szó. *Irodalmi Jelen*, 20(220). 127–131. <https://irodalmijelen.hu/sites/default/files/archivum/ij-febr-2020-l.pdf> (Letöltés ideje: 2021. december 1.)
- SZEREDI Pál (2018): *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Pilisszentkereszt: Barangoló Kiadó.



BOLLOBÁS ENIKŐ AMERIKANISZTIKA, PROZÓDIAI, KÖLTÉSZETTÖRTÉNETI ÉS LÍRAELMÉLETI TÉMÁJÚ ÍRÁSAI RÓL

Bollobás Enikő a magyarországi amerikanisztika iskolateremtő, nemzetközileg elismert tudósa, az anglisztika–amerikanisztika szakma klasszikusa; termékeny, újító szerző, ugyanakkor kivételes formátumú tanár és mentor. Táguló tudományos horizontjának nyomát nagyszámú tanulmánya, cikke, könyve őrzi.

Kutatási területe impozáns és koherensen szerteágazó, magába foglalja az irodalom- és nyelvelmélet több irányzatát, ezeken belül: a modern és posztmodern poétikai alakzatok, kánonelméletek kérdéskörét (BOLLOBÁS 1997b, 1999a); a beszédaktusok irodalmi használatát (BOLLOBÁS 1978d, 1980, 2019i); az iróniát mint beszédaktust, a performativitást az irodalmi szövegekben és performatív alanyképzést (BOLLOBÁS 2007a, 2007b, 2008b, 2008c, 2009d, 2009e, 2011d, 2013g, 2013h, 2018e); a jelentéshővülés alakzataként értett katakrézist és a szó hatalmát, a szó hatalmát a Bibliában.

Bollobás Enikő másik fő kutatási és oktatási terepe az amerikai irodalom és amerikanisztika, kiemelten az amerikai irodalom története, a kánon és kanonicitás kérdése (BOLLOBÁS 1997b, 1999a), a Black Mountain College mint szellemi központ működése (BOLLOBÁS 2020c), az alanyiség változatai az amerikai prózairodalomban, az amerikanisztika elméletei (BOLLOBÁS 1996, 2001c, 2011c, 2018g), az amerikai individualizmus változatai, valamint az amerikai és a magyar anabaptizmus (BOLLOBÁS 2000b, 2012e), illetve a költészettörténet és líraelmélet bizonyos kérdései

(például szabadvers-prozódiaik és paradigmák, a modern és posztmodern költészet paradigmái, a metaforikus és katakretikus írásmód, a maszkklíra és a *Bildung*-költészet, a hagyományrétegződés az amerikai költészetben, Emily Dickinson, Charles Olson és a Black Mountain-költők munkássága, az imagizmus, a női hagyomány, az amerikai „hosszúvers”).

Bollobás Enikő stúdiumai kiterjednek továbbá a magyar irodalomra és hungarológiára (BOLLOBÁS 2011e, 2012a, 2012d, 2013e, 2018j, 2019b, 2020f); a kortárs magyar költészetre és a magyar költészetre angolul; a performatív alanyképzés és interszubjektív háromszögek kérdéseire a magyar irodalomban (BOLLOBÁS 2012d, 2013e, 2018d, 2018h, 2019a, 2019b, 2019d, 2020f); a magyar jelenlétre Amerikában (BOLLOBÁS 1989b, 2012i); illetve a társadalmi nemek kérdéseire, ezen belül is a női irodalom, a nőírók, a női szubjektum megjelenésére, valamint a társadalmi nem performatív megképzéseire az irodalomban (BOLLOBÁS 1998b, 2002g, 2002f, 2002h, 2002i, 2004, 2006i, 2007b, 2008b, 2009b, 2011d, 2012h, 2017c, 2017d). Ugyancsak kutatási területeihez tartoznak a kommunizmus, a posztkommunizmus és a feminizmus kérdései (BOLLOBÁS 2015g), illetve a zsidó kultúra adott szegmense, mint pl. performativitás a Bibliában, az amerikai zsidó irodalom, a zsidó örömfilozófia, Scheiber Sándor, a tudós rabbi munkássága és a filozemitizmus.

Az alábbiakban feltérképezem az eddigi, igen széles skálán mozgó életmű legfontosabb területeit.

I. Amerikanisztika témájú főbb írások

Bollobás Enikő számos amerikanisztika témájú írásának a középpontjában két irodalomtörténeti kötete áll: a 2005-ös *Az amerikai irodalom története* (BOLLOBÁS 2005a, amit több újrakiadás is követett) és a tíz évre rá kiadott *Az amerikai irodalom rövid története* (BOLLOBÁS 2015b) címűek. Az első, magyar nyelvű, monumentális kötet azóta a hazai irodalomtudomány

és amerikanisztika klasszikus tankönyve lett, elsősorban az anglisztika–amerikanisztika és az összehasonlító irodalomtudomány szakos hallgatók számára, egyszersmind a kortárs amerikanisztika fontos gyűjteménye is, mely tükrözi az amerikai irodalom magyarországi recepcióját. Ez utóbbi miatt a kötet komplexebb kultúraközi perspektívával rendelkezik, mint Richard Graynek, a témában szintén akkortájt megjelent *A History of American Literature* (2004) című könyve. Bollobás szövege több, mint az amerikai irodalom kortárs kultúrkritikával fűszerezett érdekfeszítő áttekintése: *Az amerikai irodalom története* a kortárs magyar amerikanisztika fő dokumentuma lett.

A két fent említett kötet rekontextualizálja a hatvanas évek óta sok kánont vitán átesett amerikai irodalmat, és elegánsan, olvasmányosan vázolja fel az új kánonok sokszínűségét, beleértve a nők, az afroamerikai, amerikai indián, ázsiai–amerikai, latin és más marginalizált társadalmi csoportok irodalmát. Bollobás Enikő hisz abban, hogy „minden nemzedéknek meg kell írnia a saját irodalomtörténetét”, mivel az irodalomtörténet „olvasófüggő” és „felülírható éppúgy, mint azok a korábbi művek, melyeket éppen felülír” (BOLLOBÁS 2005a). Ennek tudatában építi fel könyvét, különböző kevert szempontok alapján, amelyek között a műfajok, csoportosulások, a tematika vagy épp a szerzői identitás válik központi szervezőerővé. *Az amerikai irodalom rövid története*, ahogy azt már a bevezetőben is ígéri, egy „rövidebb, tankönyvszerűbb, az egyetemi alap- és mesterképzésben egyaránt használható” könyv, amely „könnyebben tanítható, és szűkebb kánont nyújtva nem a befogadóra bízta, hogy mit válogat a legfontosabb szerzők és művek közé” (BOLLOBÁS 2015b). A könyv így inkább gyakorlati, mintsem elvi megfontolások mentén tárgyalja időrendi sorrendben az amerikai irodalom egyik legújabb „evolúciós modelljét” (BOLLOBÁS 2015b).

A két kötet mellett Bollobás egyik legnagyobb nemzetközi hatású írása a „Dangerous Liaisons: Politics and Epistemology in Post-Cold War American Studies” (BOLLOBÁS 2002d), amelyet a nagy tekintélyű *American Quarterly*-ben publikált, és amely az amerikanisztika episztemikus és politikai

irányait tárgyalja a 20. század hatvanas éveitől kezdve a 2000-es évek elejéig az Egyesült Államokban, Nyugat-Európában, illetve Kelet-Közép-Európában. Bollobás úgy látja, hogy mindazon változások, amelyeket eredetileg az 1960-as évek politikai mozgalmai indítottak el, nyugaton az 1970-es, '80-as évekre episztemikussá váltak, míg a vasfüggöny mögötti országokban (kiemelten Magyarországon) e változások csak megkésve, az 1990-es években következtek be (a rendszerváltozást követő politikai változásoknak köszönhetően). Fontos tényező volt ebben az átrendeződésben a diszciplináris amerikanisztika, amely meglehetősen különleges szerepet játszott a politikai változásokban, és a kelet-európai térségben betöltött szerepénél fogva lényegesen különbözött a nyugati (francia, osztrák, német, holland stb.) amerikanisztikától. A vasfüggöny mögötti amerikanisztika tulajdonképpen „felforgató szerepet játszott” és „szubverzív szakterület” volt, oktatása pedig egy „felforgató vállalkozás”. Ahogy a szerző fogalmaz, a „régí amerikanisztika”, azaz a tudományág első, hidegháborús szakasza így nemcsak különleges, de „veszélyes” területnek számított Kelet-Közép-Európában, mivel egy eszményített Amerika képét közvetítette. Az ún. „új amerikanisztika”, amely nyugaton paradigmaváltakkal terhelten a hidegháború végén jött létre, az 1990-es évek elején problémássá vált Kelet-Közép-Európában. Amit az 1960-as évek óta elmulasztott a hazai tudományág, azt a 20. század utolsó évtizedében kellett valahogyan bepótolnia, de oly módon, hogy a tudósok ne csak importálják a kurrens amerikanista irányzatokat, hanem okosan szintetizálva disszeminálják azokat a saját kontextusukban. Egy későbbi írásában Bollobás Enikő kiemeli az amerikanisztika „különleges” helyét a közép-kelet-európai tudományos életben (BOLLOBÁS 2011c), és kitér a hazai amerikanisztika episztemikus váltására, ami a rendszerváltozás után jött létre. Ebben a kontextusban ki-
derült, hogy közben

a magyar amerikanisztika különböző csoportosulásai érzékenyek a poszt-modern episztémé képviselte szemléletre. A magyar egyetemeken (és az amerikanisztika-oktatásban mindenképpen) egyre elfogadottabb az a tudományos/

akadémikus posztmultikulturalizmus, amely a középpontja-vesztett kultúra-szemlélet alapjául szolgálhat. S az egyetemek remélhetőleg a jövőben sem mondanak le a tudástermelés monopóliumáról. Úgy tűnik, Magyarországon is azok a kutatók és oktatók művelnek új amerikanisztikát, akik egyszerre voltak képesek a politikai és az episztemológiai váltásra. Az új amerikanisztika számos képviselője működik az ország különböző egyetemlein, oktatnak a különböző doktori programokban. (BOLLOBÁS 2011c: 315)

Ezután – Bollobás Enikő meglátása szerint – az „új amerikanisztikával” a metaforikus fogalmak átváltoztak katakrétikus paradigmákká. Ez magában foglalja a kategóriák sokszorozódását és permutációit, amikor keveredés és átfedés, hibridizáció és *queering* jön létre „a játék, az ironia, a paródia vagy a *drag* folyamatai révén” (BOLLOBÁS 2018g). A legújabb amerikanisztikát már olyan katakrézisek definiálják, mint például a többféle etnikai és faji hovatartozású, változó nemi jegyekkel rendelkező személy, illetve a fogyatékkal élő vagy a részben ember, részben gép, azaz a *cyborg*.

II. Prozódiai, költészettörténeti és líraelméleti írások

Bollobás Enikő prozódiai, költészettörténeti és líraelméleti kutatásai alkotják a több mint négy évtizedes tudományos pálya egyik súlypontját. Négy monográfia – a Charles Olson és Emily Dickinson költészetét bemutató angol, illetve magyar nyelvű kötet (BOLLOBÁS 1992a; 2015a), az amerikai szabadversnek, valamint a nem alanyi költészetnek szentelt könyv (BOLLOBÁS 1986a; 2021a) – mellett számos forráskiadás, fordításkötet és szerkesztett kritikai kötet (BOLLOBÁS 1986f; 2003a; 2006b; 2015c; 2015f; 2021c), továbbá hatvannál több tanulmány jelzi az amerikai és a magyar költészet tanulmányozása iránti konstans és intenzív elkötelezettségét. Ezeket a munkákat két szemlélet állandósága tartja egységben: egyrészt a nyelv iránti érzékenység, amelyet remekül megalapoznak az elméleti nyelvészeti képzettségű kutatóknak a nyelvi egységek és folyamatok leírására

vonatkozó ismeretei; másrészt az amerikai költészet radikális irányzatai iránti kitartó érdeklődés. Költészeti tárgyú munkái jelentősen hozzájárultak Bollobás magyarországi és nemzetközi ismertségéhez.

Már korai prozódiai kutatásai az amerikai innovatív poétikák, ezen belül a szabadversformák különböző változatainak és belső szerkezetének megragadására irányultak. Egyetemi, ún. kisdoktori értekezésében (BOLLOBÁS 1978a) az amerikai szabadvers tipológiai leírását adta, feltárva azon grammatikai és vizuális struktúrákat, amelyek Whitmantól kezdve a szabályos, hangsúly- vagy szótaghossz-alapú angol mérték helyére lépnek az amerikai költészetben. A 20. századi vizuális poétikákon belül előbb a képversek szerkezetével foglalkozik (BOLLOBÁS 1978b; 1978c), majd leírja a képversek működéséért felelős performatív folyamatok természetét (BOLLOBÁS 1986b; 1988; 2010a); utóbbi tézisét később finomítja, s a vizuális sorokat tárggyá alakító logocentrikus performatívum mellett bemutatja a diszkurzív performatívum működését, amely a kijelentést tevő költőt képzi meg alkotó szubjektumként (BOLLOBÁS 2013a).

A „New Prosodies in 20th Century American Free Verse” (BOLLOBÁS 1979) című tanulmányban a modernista költészet prozódiai forradalmát tárgyalja, ezen belül elsősorban az imagista szabadverset szervező organikus formát, az ún. abszolút ritmust, a grammatikai és vizuális ritmust, külön kitérve a William Carlos Williams nevéhez köthető, ún. változó versláb jegyeire. „On the Prosody of The Waste Land” című tanulmányában (BOLLOBÁS 1983c) a szabadvers sajátos típusát írja le T. S. Eliot *Átokföldjében*, mégpedig a *blankvers* kötött metrumától szabaduló *vers libéré*-ként és az angol hangsúlyos verselést lazító komplex prozódiaként. A „Prosodic Paradigms of English” (1983b) és a „From Traditional Prosody to Grammetrics” (1985a) című munkák egyszerre adnak tudomány- és költészettörténeti áttekintést a prozódia angol és amerikai stúdiumáról, illetve a prozódiai gyakorlatról, feltárva egyrészt a szabályos metrikus vers irodalomkritikai és nyelvészeti megközelítéseit, bemutatva másrészt az újító költői hagyományok alternatív paradigmáit, amelyek leírására Bollobás a grammetrikai módszert

tárja elénk. A grammetrikai módszer gyakorlati alkalmazását találjuk az imagista szabadvers szervezőelveit bemutató dolgozatában (BOLLOBÁS 1985b), a Williams nevéhez köthető vizuális prozódiaértelmező írásában (BOLLOBÁS 1986c), valamint Robert Duncan egyik versének szövegközeli elemzésében (BOLLOBÁS 1986d). Williams-szel kapcsolatban Bollobás kiemeli a figyelem sajátos, prozódiai metszeteket formáló funkcióját; ezt a gondolatot továbbfejlesztve a figyelem esztétikájának különböző megnyilvánulásait írja le több későbbi írásában (BOLLOBÁS 1987d; 1989a).

A prozódiai vizsgálódások szintézisét a *Tradition and Innovation in American Free Verse: Whitman to Duncan* című monográfiája (BOLLOBÁS 1986a) nyújtja. A munka három prozódiai paradigmát különböztet meg a 19. és 20. századi amerikai szabadversben: a Walt Whitmanhez, a T. S. Eliothoz és a Pound–Williams-féle vonulathoz köthető prozódiai megoldásokat. Whitman grammatikai prozódiaja elsősorban mondatgrammatikai szinten szervezi a költői anyagot; Eliot metafora-tengelyű *vers libéré*-je a szabályos metrumtól távolítva lazítja a prozódia; a radikális modernisták és a posztmoderne pedig metonímián és kontiguitáson alapuló prozódiai újításokkal a szabályos versmértéknek még a nyomait is kiiktatják. A különböző prozódiai megoldások bemutatásához Bollobás a grammetrikai módszert fejleszti tovább, amely képes megragadni a szöveg grammatikai és a metrikai-prozódiai szervezésének összjátékát, így alkalmas a formai újítás modernista felhívására válaszként adott, egymástól gyökeresen eltérő prozódiai paradigmák bemutatására. A szabadversre vonatkozó kutatásokat foglalja össze a Donald Weslinggel közösen írt szabadvers-szócikk, amely a *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* felkérésére készült, s amit a *The New Princeton Handbook of Poetic Terms* közölt újra (BOLLOBÁS 1993a; 1994).

Bollobás Enikő költészettörténeti kutatásait – akár a prozódiai vizsgálódásokat – tematikai és módszertani homogenitás jellemzi. Néhány publikáció (pl. a Nobel-díjas Louise Glückról írt bemutatás [BOLLOBÁS 2020d]) kivételével mindegyik munkája egy-egy amerikai vagy magyar innovatív, kísérletező költővel foglalkozik.

Elsőként az Emily Dickinson költészetét feltáró publikációkat kell említeni, melyek sorát két tanulmány nyitja a '80-as években; itt a versekben megmutatkozó genderkérdések szempontjából elemzi az amhersti költőt (BOLLOBÁS 1981a; 1984). Az évek során Bollobás számos munkájában foglalkozik Dickinson újításaival, így a Keats–Dickinson párhuzamokat feltáró tanulmányban (BOLLOBÁS 2011a); a stigma-narratívát elemző esszében (BOLLOBÁS 2009a); a katakrézis, vagyis a „még-soha-ki-nem-gondolt” és a performativitás dickinsoni trópusának szentelt két publikációban (BOLLOBÁS 2012b; 2012c); valamint a Dickinsonról írt monográfiában (BOLLOBÁS 2015a). A *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészete* az amerikai radikális modernizmus előfutáraként és egyúttal a posztmodern vonulatok megelőlegezőjeként mutatja be Dickinsont, aki nyelvi kísérletezései révén Rimbaud és Mallarmé egyenrangú társaként említhető. Dickinson költészetének jellemzői közt Bollobás a figyelem esztétikáját, a múlt pillanatot és annak utóélményét feldolgozó belső folyamatok leírását, a nemtudás elfogadását, a megértésből való kizárattatással való megbékélést, valamint a formai és alakzati újításokat taglalja.

Bollobást több évtizeden át foglalkoztatta a 20. századi amerikai költészet egyik legjelentősebb újítója, Charles Olson, aki a korai posztmodern legjelentősebb amerikai költője és teoretikusa volt, s akit az egyik legnehezebben értelmezhető amerikai költőként tartanak számon. Olson először Bollobás szabadvers-kutatásai során került fókuszba, hiszen a költőnek a projektív verssel kapcsolatos tételei a szabadvers radikális megfogalmazását adják. Az olsoni módszernek a prozódiai írásokban fellelhető tárgyalása, majd az Olson–Creeley levelezést bemutató írás (BOLLOBÁS 1987a, 1987b), valamint egy rövidebb kritikai tanulmány (BOLLOBÁS 1990a) után Bollobás önálló monográfiát szentelt Olsonnak, amely a New York-i Twayne kiadónál jelent meg (BOLLOBÁS 1992a), s amely a Pound–Williams–Stein hagyományhoz köthető, ún. radikális modernizmus vonulatába kapcsolja a Black Mountain-költőcsoport vezéralakját. Itt a szerző bemutatja Olson radikális poétikai és filozófiai gondolatrendszerét, együtt tárgyalva az olsoni episztemológiát a nyugati logocentrikus gondolkodás cáfolatára tett egyéb kortárs

törekvésekkel (pl. John Cage, Merce Cunningham, Franz Kline, Norbert Wiener, Werner Heisenberg). A költő legfontosabb elméleti írásainak bemutatása után a monográfia a rövidebb verseket és az ún. amerikai hosszúvers posztmodern remekművét, a *Maximus*-verseket elemzi. Egy rövid tanulmányban (BOLLOBÁS 2002e) Olson és Juhász Ferenc között von párhuzamot a szerző, másutt a költő radikális eredet-koncepcióját mutatja be (BOLLOBÁS 2000a; 2005b). Bollobás válogatásában és szerkesztésében, Szöcs Géza fordításában jelent meg Olson verseinek reprezentatív válogatása magyarul (BOLLOBÁS 2003a); a versek értő megközelítéséhez Bollobás szubsztanciális utószava (BOLLOBÁS 2003b) járul hozzá, amely egyúttal egyike a kutató magyar nyelvű Olson-értelmezéseinek (BOLLOBÁS 1997a; 2001a; 2001b; 2018b).

Dickinson és Olson mellett Bollobás behatóan foglalkozott az amerikai költészettörténet számos más újítójával, így Whitmann-nel (BOLLOBÁS 1982; 1983a; 1986a), a modernistákkal (BOLLOBÁS 1985b; 1988; 2006e), a Black Mountain-költőcsoporttal (BOLLOBÁS 2002c; 2006f), azon belül kiemelten Robert Duncannel (BOLLOBÁS 1986a; 1986d; 1986e; 1990b; 2005b; 2006a) és Ed Dornnal (BOLLOBÁS 1986e; 1987c), Sylvia Plath-szal (BOLLOBÁS 2002b; 2019c) és az amerikai női költészet identitáskérdéseivel (BOLLOBÁS 1981a), Clayton Eshlemannal (BOLLOBÁS 2006c) és Jerome Rothenberggel (2006g). Bollobás a két irodalomtörténetében is (BOLLOBÁS 2005a; 2015b) terjedelmes fejezeteket szentel a különböző korokban megfogalmazott innovatív poétikai szemléletnek, valamint e költői hagyomány 19. és 20. századi képviselőinek.

Az innovatív és experierimentális tradíciókra vonatkozó kutatások között külön fejezetet képez a Magyar PEN Club, pontosabban a Szöcs Géza által létrehozott Janus Pannonius Költészeti Nagydíj három amerikai kitüntetettjének – Charles Bernsteinnak, Augusto de Camposnak és Susan Howe-nak – több szempontból történő bemutatása. Bernsteinnel kapcsolatban a kutató a költő sajátos nyelvfelfogását emeli ki, amelynek értelmében a nyelv többet tud használójánál, s ha ezt a többet a beszélő meg akarja fejteni, akkor magát a nyelvet kell faggatnia (BOLLOBÁS 2015c;

2015d; 2015e; 2016b; 2020a; 2021b). Bernstein tudat-, figyelem-, és gyász-költészetéről, az amerikai költő nyelvi radikalizmusáról, beszédmódjainak többszólamúságáról és a posztmodern *ekphraszisz*ról ír Bollobás. Ezt követi „Augusto de Campos radikalizmusa és önteremtése a szóhanglávány által” című elemzése, majd tanulmánya Susan Howe újító hagyományairól, amit az amerikai költő revizionista történelemszemlélete, pontosabban nő-történelmi revíziója hoz létre azzal, ahogyan költészetében az önéletrajzi és a személyes témákat kezeli, amivel Bollobás szerint egy valóságos „vadszöveget” hoz létre. És ezt, mint Bollobás kiemeli, Márai Sándor tanácsát követve, csak „erővel olvasással” lehet igazán megérteni. A nyelvköltő figyelmének tárgya maga a nyelv, amely a világban való lét formáját adja, s minden tapasztalat és élmény forrása. Augusto de Campos-szal kapcsolatban Bollobás arra mutat rá, hogy a vers nem önkifejezés, és nem is egy jelöltre vonatkozó narratív-diszkurzív beszámoló; a versszöveg pusztán önmagát jelenti (BOLLOBÁS 2017a; 2018a; 2020a; 2021b). A Campos-féle „szóhanglávány” a nyelv anyagszerűségét teszi láthatóvá, taktilis, látható és hallható tárgyakat alkot; a konkrét költő mindezzel a nyelvi materiát állítja az önkifejező költői szubjektum helyére. A Susan Howe-tanulmányok (BOLLOBÁS 2020a; 2020b; 2020c; 2021b) három területen vizsgálják a költő kapcsolódását az Ezra Pound és Charles Olson nevéhez köthető radikális költői hagyományhoz. Először a történelmet és a történelmi dokumentumokat emeli a poézis természetes részévé; másodszor nemcsak az elbeszélő Én lírászervező potenciálját veti el, de még az önéletrajzi narratívából is kiiktatja a lírai Ént; harmadszor a poundi és olsoni térkompozíciót radikalizálva felszabadítja verseit mind a tipográfia, mind a grammatika normatív kontrollja alól. Howe „vadszövege” nemcsak a vers térbeli és grammatikai rendezését megelőző állapotát rögzíti, de a fogalomalkotás előtti állapotot is, amit – Olson terminusát kissé módosítva – fogalmi *apokatasztaszis*znak nevez Bollobás.

Bollobás a *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúraközvetítés* (BOLLOBÁS 2020a) című kötetben számos új állítást fogalmaz meg a lírával és a fordításokkal kapcsolatban. A „Maszk és Én – és a betegség: A lélek

sérülései Sylvia Plath költészetében” címűben komplex módon elemzi a költő életmű feloldhatatlan dilemmáját, az egységes és a többes Én között. A „Posztmodernitás és apokatasztaszis: Charles Olson költészetéről (avagy mit tesz egy magyar nagymama)” című fejezetben Olson *apokatasztaszis*-fogalmát vizsgálja (Szócs Géza fordításaiban) rámutatva, hogy azt – vagyis amikor „Krisztus újbóli eljövételével helyreáll Isten országának őseredeti állapota” – abban az őseredeti állapotban látja, amelynek apai nagyanyja révén „része a költő magyarsága is”. Eszerint, „az európai bezártságban fejlődő magyar nyelv visszaröplítheti egy eredeti állapotba, az írásbeliség előtti helyzetbe, amikor is csak beszéd (kiejtett szó) létezik, s a világ nem áll másból, mint ezekből a kiejtett szavakból” (BOLLOBÁS 2018b: 6). Bollobás Enikő a korai posztmodernizmus szöveggörnyezetéből kiindulva feltérképezi az *apokatasztaszis* formáit is Olson műveiben, az antimetafizikán, a rendtelenségi, prekonceptuális megismerésen keresztül eljutva a partikuláris és fogalmi *apokatasztaszis*ig. A 2020-ban kiadott kötet utolsó három fejezete a magyar költészet angol fordításáról, Kodolányi Gyula költői munkásságáról és Scheiber Sándor tudós magyar rabbi tanításáról szól. Az *In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary* (A csodaszarvas nyomában: Magyar költészet angolul) Makkai Ádám magyar költészetantológiáját tárgyalja, ahol a magyar költészettörténet nagyjai, illetve a mai költészet mellett a női hagyomány képviselői is méltó helyet kapnak, száz fordító színvonalas tolmácsolásában. Ahogyan Bollobás írja, ez az antológia „nemcsak a nagy amerikai és angol antológiák sorában állja meg tökéletesen a helyét, de kanonizációs gesztusa révén modellként szolgálhat költésztünk jövőbeli nagy magyar nyelvű antológiáihoz is” (BOLLOBÁS 2006: 46). A magyar versantológia bemutatása után Bollobás Enikő Kodolányi Gyula költői műhelyében találja meg azt a személyes térképet és azon pillanatokot, melyekben Kodolányi szerint „a világ helyére fordul”.¹ A Scheiber Sándorról szóló fejezet egy kiadatlan, másfél oldalas, „ártatlanul egyszerű”

1 A Kodolányi-idézet *A létezés-szelmében 1981–1987 c. ciklus Adj jelet, aranyvirág c. versének zárósora. Lásd in KODOLÁNYI János (2002): Táncban a sötétben: Költemények 1971–2001. Budapest: Kortárs Könyvtár, 134.*

írás kapcsán a zsidó-keresztény örömfilozófiát mutatja be, amely mind a zsidó, mind a keresztény „emberek számára egyaránt elfogadható” és – tegyük hozzá – felemelő (BOLLOBÁS 2020a). Bollobás Enikő a *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúraközvetítés* című kötetében jelzi, hogy tanulmányai „nyomon követik az irodalom- és kultúraelméletek különböző [...] vonulatainak kölcsönösen megtermékenyítő találkozásait”, miközben „megvilágítják az elméletek és a szövegértelmezés közötti reciprocitások nyomait”, és így „kapcsolódásokat létesítenek az elmélet és a befogadás, valamint az egymás felé nyitó nemzeti irodalmi hagyományok között” (BOLLOBÁS 2020: 7). A kapcsolódások, találkozások és reciprocitások révén Bollobás Enikő kötete nagyban hozzájárul az angol és amerikai szerzők magyarországi recepciójához, miközben feltárja néhány jelentős magyar mű angolszász fogadtatását is az „egymás felé nyitó nemzeti irodalmi hagyományok között” (IBID.). A kötetben szereplő tanulmányok különböző irodalomelméleti területek kapcsolódásait értelmezik, s az elméletek szövegolvasási alkalmazásán túl bemutatják a kultúrák közötti kritikai diszkurzusok módszertanát és változatosságát.

Tanulmányaiban és könyveiben Bollobás gyakran tér ki a magyar költészetre is. Talán a legnagyobb figyelmet Szőcs Géza munkásságának szentelte, akinek előbb New Yorkban megjelenő kötetét rendezte sajtó alá (BOLLOBÁS 1986f), majd a női szubjektumperformativitás meggyőző példaként elemezte a *Találkozás a József téren* című prózaversét (BOLLOBÁS 2002a). Akadémiai székfoglalójában a költő katarézisalkotását vette górcső alá (BOLLOBÁS 2020b), a nem alanyi költészetről írt monográfiájában az *Időszerűségét veszített végrendelet: Dal a kolozsvári fiúkhoz* című versben tetten érhető énbeszédet mutatta be. Szőcs halála után Bollobás tanulmánykötetet szerkesztett, amelyben nyolc magyar kritikus és költő új Szőcs-értelmezéseit gyűjtötte egybe (BOLLOBÁS 2021c). A kötethez készült előszóban többek között a Szőcs költészetében visszatérő katarézis, az „Emontekiő” értelmezését adja, tanulmányában pedig a Szőcs-versek domináns jegyének tekinthető örömköltészet forrásait mutatja be, így az immanens szemlélet megnyilvánulásait, szoros összefüggésben

a metaforikus írásmód elvetésével; valamint a percepció és a partikularitás ünneplését (BOLLOBÁS 2021d; 2021e). Bollobás néhány más magyar költő – így Kodolányi Gyula (BOLLOBÁS 2016c), Rakovszky Zsuzsa, Várady Szabolcs és Orevecz Imre (BOLLOBÁS 2021a) – munkáit is tárgyalja különböző publikációiban, az amerikai *tó τόπος* folyóirat számára pedig egy kortárs magyar költészetet bemutató tematikus számot válogatott (BOLLOBÁS 2006b; 2006c).

Az alakzattani kutatások előbb a prózai műfajokon belül irányultak a *metalepszis* és *rizóma* trópusaira, amelyeket Bollobás az interszubjektivitás szervező alakzataiként írt le H.D. (Hilda Doolittle) regényeiben (BOLLOBÁS 2010b; 2011b). A költészetben belül vizsgálta az amerikai modernisták metaforikus és metonimikus írásmódját, párhuzamba állítva ezeket a világértelmezés és a sortördelés összefüggéseivel többek között Williams költészetében (1986c).

Dickinson alakzatait Bollobás az általuk leképzett kognitív folyamatok tükrében vizsgálja (BOLLOBÁS 2012b; 2012c; 2015a). Tárgyalja egyebek mellett a paradoxont és az oximoront mint a tagadás nagy trópusait, amelyek lehetővé teszik a költő számára, hogy sajátos gondolati hidakat emeljen, konkrét és elvont fogalmakat kapcsoljon össze, és szintetizálja a nagy kulturális narratívák belső ellentmondásait. A metaforát, mint a jelentésátvitel klasszikus trópusát, a *transitus*-szemlélet és a belső/külső megfeleltetés alakzataként értelmezi, kiemelve, hogy Dickinson gyakran destabilizálja a trópus két elemét, élve a metaforikus helyettesítés alapjául szolgáló hasonlóságok performatív előállításának lehetőségével. A költő metonímiáit az érintkezés és az esetlegesség, a kihagyás és a közvetettség, valamint a sűrítő-elliptikus fogalmazás eszközeiként mutatja be. Szinekdochéiban az újítás különös költői eszközét írja le a szerző, amennyiben a költő a jelöltek és a jelölők számával kapcsolatos nyelvtani szabálytalanságok révén hozza létre azokat, defamiliarizálva az angol grammatikát, és *mise en abyme*-jaiban megfordítva a rész/egész, illetve véges/végtelen kapcsolódásokat. A katakrézis pedig, hangzik Bollobás újszerű elemzése, a fogalmi

újítás nagyszabású trópusa Dickinsonnál, aki új fogalmakat „gyártva” lép túl a meglévő gondolati sémákon. Nagy mesterfogalmait – így a perem-, az Isten-, a halál- vagy a lelkiállapot-kategóriákat – rendre katakretikus jelentésbővítéssel hozza létre, amelyekben össze nem illő vagy egyenesen ellentétes szemantikai elemeket kapcsol össze.

A katakrézis áll Bollobás elmúlt évekbeli tropológiai vizsgálódásainak középpontjában. Akadémiai székfoglalójában, majd az abból született tanulmányban (BOLLOBÁS 2020b) az alakzat különös kettős – szemantikai és retorikai – *ménage à trois* jellegét mutatja be, rávilágítva, hogy a katakrézis jóval gyakoribb, mint azt a tudományos szakirodalom alapján feltételeznénk: mindennapi trópusról van szó, új gondolatok és új fogalmak legfőbb hordozójáról. A szerző tézise szerint a katakrézis nemcsak a szavak jelentésbővülésében tetten érhető trópus, hanem az innováció, az újat gondolás, az új megalkotásának gesztusaként is érvényes, amennyiben a költői hagyományok átértelmezésének – így is fogalmazhatunk: a költői hagyományok jelentésbővítésének – alakzati sémáját adja. Ennek értelmében Dickinson, Bollobás szerint „úgy hajt fejet az angol költő [Keats] előtt, hogy eljátszik a Keatsnek kedves témákkal, de a maga kedvére formálja át őket” (BOLLOBÁS 2011a: 185; 2020a: 133). Ezek az átformált konstrukciók, amelyeket Harold Bloom még „furcsaságként” ír le, valóban katakrézisek, melyekről Bollobás Enikő be is bizonyítja, hogy a „dickinsoni *œuvre* nagy mesterfogalmait – így például a jelen tanulmányban tárgyalt perem-, Isten-, halál-, lelkiállapot- vagy nőiség fogalmakat – mind a katakrézis (*katakrézisz*) sajátos jelentésbővítő mechanizmusai hozzák létre” (BOLLOBÁS 2011a: 188; 2020a: 137).

Magyar, amerikai, angol, francia, német és brazil költőktől vett példák mutatja be, hogy az újító szellemben alkotó költők miként adnak új – és valójában katakretikus bővítéssel előállított – jelentést számos, korábban széles körben elfogadott poétikai konvencionak. Bollobás invenciózusan tárja fel a katakrézis mint trópus (pontosabban politrópus) játékait Andrei Codrescu, George Orwell, Csíkszentmihályi Mihály, Emily

Dickinson, Arany János, Vörösmarty Mihály, Lewis Carroll, Kodolányi Gyula, Rainer Maria Rilke, Szabó Lőrinc, József Attila, Szőcs Géza, Scheiber Sándor művein keresztül, illetve értelmezi a katakrézist mint gesztust a képzőművészetben és a zenében (Marcel Duchamp, Robert Rauschenberg, John Cage), éppúgy, mint a költészetben (William Carlos Williams, Ezra Pound, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Charles Bernstein, Robert Creeley, Bék Timur, Kodolányi Gyula, Szőcs Géza, Augusto de Campos verseiben).

Összegzőként elmondható, hogy Bollobás Enikő prozódiai, költészettörténeti és líraelméleti kutatási területei között kiemelt fontosságúak a szabadvers-prozódia és a szabadvers paradigmái (*vers libre* és *vers libéré*, a grammetrikai módszer, a vizuális ritmus és a figyelem mértékei), a modern és posztmodern költészet paradigmái (elsősorban az amerikai újító hagyománynak számító radikális modernizmus, korai posztmodernizmus; Charles Bernstein művei és az ún. *Language*-költők, Augusto de Campos), a konkrét költészet, kiváltképpen a vizualitás (BOLLOBÁS 1988a) és figyelemköltészet, a metaforikus és katakretikus írásmód, a maszklíra és *Bildung*-költészet, a hagyományrétegződés az amerikai költészetben, Emily Dickinson versei és világa, Charles Olson (BOLLOBÁS 2000a, 2001b), illetve a Black Mountain-költők, az imagizmus, az amerikai „hosszúvers” és mindenekfölött, kiemelten a női hagyomány.

Irodalomjegyzék

Lásd Bollobás Enikő válogatott publikációinak listáját a *Függelékben*.



BOLLOBÁS ENIKŐ LÍRAELMÉLETI ÉS LÍRATÖRTÉNETI ALAPVETÉSEIRŐL

Bollobás Enikő szerteágazó, s mégis koncentrált, a modern (19–20–21. századi) angol, amerikai és magyar költészetre és prózára egyaránt kiterjedő eddigi életművét lehetetlenség egy ilyen rövid tanulmány keretein belül érdemben áttekinteni. Nem beszélve *Az amerikai irodalom története* című nagyívű, csaknem 900 oldal terjedelmű munkájáról (BOLLOBÁS 2005), valamint ennek nem sokkal kisebb, „rövidített” változatáról (BOLLOBÁS 2015), s számos további angol és magyar nyelvű könyvéről, tanulmányáról és szerkesztett kötetről. Éppen ezért, ám ugyancsak a teljesség igénye nélkül, Bollobás Enikőnek elsősorban néhány (líra)elméleti és költészettörténeti írását kívánom itt tanulmányozni, s ezeken keresztül kísérlem meg legalábbis részlegesen felfejteni az őt jellemző következetes teoretikus és módszertani elköteleződési irányokat.

Bollobás Enikő igen sokrétű módon, számos aspektust érvényesítve, s rendkívüli szövegérzékenységgel fordul a versek felé. Ez a sokrétűség azonban, mint említettem, nem eredményez semmiféle széttartó heterogenitást, ellenkezőleg, a vers egyes értelmezői megközelíthetőségeit és szövegi aspektusait szisztematikus, mégsem rigid, hanem rugalmas interpretatív „rendszerben” egyesíti. Ugyanez a „szerszerű sokszínűség” jellemzi *irodalomtörténeti* beállításait is: számos írást közöl a radikális modernizmusról (vö. BOLLOBÁS 1985; 2015a) és az amerikai költészet korai posztmodernizmusáról is (vö. BOLLOBÁS 1992). Könyvet szentel ugyanakkor a 19. századi amerikai költőnek, az angol metafizikus költészet hagyományai folytatójának és egyben megújítójának tekintett Emily Dickinsonnak (BOLLOBÁS 2015c); míg 2021-ben egyfelől a nem alanyi költészetről ad ki kötetet (BOLLOBÁS 2021a),

amely elsődlegesen amerikai verseket vizsgál; másfelől a Szöcs Géza líráját elemző, általa szerkesztett kötetben egy hosszú tanulmányt publikál, melynek „hívószavaiként” egyebek között az „örömköltészet”, az immanencia, „a partikuláris ünneplése”, valamint a heideggeri áthallású „bennvalóság” és „bennfoglaltság” fogalmai szolgálnak, tökéletesen megfelelve Szöcs Géza költői világának és a versein keresztül kibontható világszemléletének (BOLLOBÁS 2021b: 42–93).

S végül hasonló „rendszereszerű heterogenitás” jellemzi Bollobás Enikő irodalomelméleti alapvetéseit, amelyek természetszerűleg nem függetleníthetők az adott versszöveg elemzésének metodológiai és poétikai-retorikai aspektusaitól. Sőt, megglátásom szerint éppen ebben áll Bollobás Enikő szemléletmódjának nagy érdeme, hogy ti. a teoretikus megközelítést sosem pusztán az (éppen kurrens) irodalomelméleti irányzatok alapvetései mentén, hanem mindig a vizsgált (vers)szövegre (vissza)reflektálva, azokat a maguk nyelvi-szövegi valóságában elemezve és interpretálva alkalmazza – és csakis ott, ahol azok „működtetését” a versszöveg nyelvi-poétikai-retorikai szerveződése megengedi. (Ez legújabb angol nyelvű könyvét is messzemenőleg meghatározza, vö. BOLLOBÁS 2021c.) Nem véletlen, hogy a szerző tanulmányaiban minden esetben igyekszik elméleti megglátásait szövegekből vett (primer) és szövegelemző (szekunder) példákkal alátámasztani, s ezáltal megvalósítja a teória, a szövegelemző metodika és az irodalomtörténeti látásmód egységességét. Természetesen az egyes művek szerint alakított, ezért rugalmas, az egyes vizsgált alkotások és szerzők esetében folyton változó és alakuló „egységről” beszélhetünk, de éppen ez tűnik *döntő irodalomtudományi közelítésmódnak*: az elméleti és történeti megglátások alapját, s egyúttal az értekező állítások kontrollját minden esetben a vizsgált irodalmi szövegek képezik.

Azt, hogy Bollobás Enikő milyen sok szinten közelít a versszöveghez, számomra először 1986-os angol nyelvű monográfiája mutatta meg (BOLLOBÁS 1986), amely versritmikai és -metrikai formációk mentén (összekötve ezeket a grammatikai megoldásokkal, mely eljárás a szabadvers

esetén nemcsak megalapozott, hanem egyenesen megkívánt, avagy elvárt), a 19–20. század amerikai költészetében három prozódiai paradigmát különböztet meg, s ezáltal egyfajta „szabad-verstani” mikro-irodalomtörténeti ívet rajzol ki az amerikai irodalom jelzett korszakában. Ez a történeti ív Whitman-tól (mondatgrammatikai szinten szerveződő prozódia) Elioton át (*vers libéré*, a prozódia egyre távolodik a szabályos metrumtól) a radikális modernistákig és a posztmodern szerzőkig tart, akik a hagyományos metrum minden „jelenlétét” megszüntették a versszövegben, amelynek összefüggését és folytonosságát elsődlegesen a metonímia alakzatára helyezték át. Bollobás Enikő e könyvében egy sajátos verstani-metrikai analízis metodológiáját, az ún. grammetrikai módszert exponálja, amely alkalmasnak tűnik a különböző szabadvers-koncepciók és megvalósulások differenciált leírására.

A továbbiakban elsődlegesen Bollobás Enikő 2020-ban megjelent magyar nyelvű, *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúráközvetítés* című könyvének néhány fejezetére koncentrálok, különös tekintettel a szerző irodalomelméleti és versköltészeti meglátásaira. Amint a kötet címéből kiolvasható, Bollobás Enikő e művében is együttesen kezeli az elmélet, az értelmezés-metodológia, a befogadás és a kultúra kérdéseit. A *Bevezető*ben négy szempontot emel ki: 1) az elméleti paradigmák (a strukturalizmus, valamint a performatív és az interszubjektív paradigmák) kérdését, továbbá ezek történeti aspektusait és főbb alapvetéseit; 2) az irodalomelmélet és a befogadás kölcsönösségét és „együttállását”; 3) a kultúraelméletek és a kultúrköziség fontosságát; 4) a különböző kultúrák és irodalmak közötti kritikai diszkurzusokban megfigyelhető módszertani differenciák megismerésének és „egyesítésének” fontosságát.

A kötet, mint jeleztem, számos epikai (prózai) mű elemzését is tartalmazza (többek között Kertész Imréét és Esterházy Péterét is), de a magam részéről egyfelől a verses lírai művekről írt Bollobás-elemzéseket szeretném röviden megvizsgálni, másfelől pedig a kötet nagy volumenű nyitó tanulmányát, amely a strukturalizmus hazai fogadtatását, pozitív

és negatív „előjeleit” veszi számba, s ezen keresztül értelmezi a magyarországi irodalomtudomány 1945 utáni első jelentős fordulatát.

Kezdjük tehát az első, teoretikus, a strukturalizmus hazai fogadtatását tárgyaló írással, amely jogosan jelzi (többek között Abádi Nagy Zoltán nyomán), hogy az '50-es évek tudományos és egyetemi diktatúrája után a '60-as években a hazai irodalomtudományosságba „beérkezhetett” a strukturalizmus (s hozzátehetjük: voltaképp ezzel és ezáltal teremtmődött meg a magyarországi irodalomtudomány első átfogó elméleti irányzata). Itt is „úttörő” volt Saussure *Cours de la linguistique générale*, tanítványai által összeállított könyvének 1967-es magyar nyelvű kiadása.¹ Bollobás Enikő tanulmánya – amely önálló cikként 2019-ben látott napvilágot, tehát mindössze egy évvel tárgyalt kötetének publikálása előtt – ugyanakkor jelzi, hogy a *strukturalizmus* és a *strukturista* szavakat mint irodalomtudományi jelölőket még ezután is jócskán kerülik a hazai szerzők (lásd például: NYÍRÓ 1970). Explicit módon utal arra is, hogy a '70-es években még mindig erőteljes Magyarországon az a szólam, amely a strukturista irodalomtudomány kapcsán „eltévelyedett kutatókról”, irracionelizmusról és „ember nélküli tudományról” beszél, s elemzi a strukturalizmus és marxizmus többértűen értelmezhető viszonyát (BOLLOBÁS 2020: 31).

Irodalomelméleti szempontból még izgalmasabb a tanulmány második fejezete, amely a strukturista irodalomszemlélet néhány alapvetését foglalja össze, illetve elemzi. E meglátások a strukturista szemléletmód alappontjait járják körül: ilyenek a bináris kategóriákból felépülő struktúrák, az alkotóelemek összefüggésére koncentráció, a „struktúra egészlegessége” (HANKISS 1971: 5–6), a „rendszer működésének alapelvei” (HANKISS 1971: 9), s mindezek kiterjesztése a társadalomtudományokra, köztük a szociológiára, a pszichológiára és a művészet- és kultúratudományokra, ezeken belül is az irodalom- és a nyelvtudományokra, valamint a mítoszok és a folklór kutatására (BOLLOBÁS 2020: 32).

1 SAUSSURE, Ferdinand de (1967): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. (B. LŐRINCZY Éva ford.). Budapest: Gondolat Kiadó.

Bollobás Enikő ugyanakkor kiemeli – szintén Hankiss Elemér nyomán –, hogy „a strukturális vizsgálat a műre, a szövegre koncentrálni, hangsúlyozva az irodalmi szöveg autonómiáját” (BOLLOBÁS 2019: 134), továbbá Lotman és Hankiss kapcsán a „jelszerűség” és a „modellszerűség” fontossága mellett érvel, igencsak meggyőző módon (BOLLOBÁS 2020: 34).

Bollobás Enikő személyes irodalmi elkötelezettsége okán is külön figyelmet szentel a költészetnek és a lírai versnek, s kiemeli a köznyelv „deformálásaként”, illetve „deautomatizálásaként” értett költői nyelv szerepét. A magam részéről nem vagyok teljesen meggyőződve arról, hogy a lírai beszéd a köznyelv „deformálásán” alapulna (erre a meglátásra különösen Jakobson írásai vezettek rá, amelyek kifejezetten kortárs irodalmi alkotások elemzésére tettek kísérletet, s kimutatták, hogy az irodalom – és a költészet – nyelve nem „anomália” [JAKOBSON 1982: 242–260]). Ellenkezőleg: Jakobsonék (és az orosz formalisták) szerint a költészet a nyelv belső természetének feltárásaként és érvényre juttatásaként működik. Bollobás Enikőnek a strukturalista elemzői módszertant érintő észrevételével ugyanakkor maradéktalanul egyetérték:

A felsorolt strukturalista tételeket ma már nem kizárólag a strukturalizmushoz kötjük, hiszen a strukturalista szemlélet beépült a tudományos gondolkodásba: a formai elemzés technikák szinte készségekké váltak, és az irodalmi szöveg szerkezet saját grammatikaként és szinkrón grammatikai kategóriák által történő megközelítése tovább élt, beépülve számos posztstrukturalista irányzat módszertárába is. (BOLLOBÁS 2020: 34)

S teljességgel alátámasztható a szerző ama állítása is, miszerint a ’80-as években Szegedy-Maszák Mihály és főként Kulcsár Szabó Ernő olyan irodalomelméleti tételeket fogalmaztak meg, amelyek lényegileg összeegyeztethetetlenek a strukturalizmussal (BOLLOBÁS 2020: 44). Ebben a korszakban és e két tudós, majd a tanítványaik munkássága által a nyelv szerepének lényeges át- és felértékelése zajlik le, elsősorban német (Wittgenstein, Heidegger, Gadamer), másodsorban angol és francia filozófusok és irodalomteoretikusok által

képviselt elméletek nyomán (pl. Richards, Rorty vagy Paul Ricœur, Foucault és Derrida). Éppen ezért tűnik érvényesnek a szerző ama meglátása, miszerint a strukturalizmus „behatolása” a magyar irodalomtudományosságba inkább fordulatként, de még nem paradigmaváltásként értékelhető.

A kötet líraelméleti munkáit egyfelől a katakrézisről szóló nagy tanulmány képviseli (amelynek szóbeli változata Bollobás Enikő akadémiai székfoglalóján hangzott el 2020 elején). Mielőtt az átfogó költészet- és retorikaelméleti akadémiai székfoglalóra térnék át, röviden reflektálnék a kötet líratörténeti írásaira. Az Emily Dickinson költészetének radikalizmusáról szóló fejezet egyfelől John Keats és Olson költészetének továbbalakításaként értékeli a 19. századi költő művészetét, másfelől írásművészetének „mestertrópusaként” a *katakrézist* jelöli meg, amely Bollobás meglátása szerint Dickinsonnál azt a „negatív képességet” hívja életre, amely „a bizonytalanságok között maradás nyugalmát hangsúlyozza” (BOLLOBÁS 2020: 8). A katakrézis irodalomelméleti témája és problémája, mint látni fogjuk, a líraelméleti székfoglaló érvelésében és a szerző több költészettörténeti írásában is visszatér.

Az Emily Dickinson lírájának radikalizmusáról szóló írást a költő egy konkrét versének elemzése követi, amely a performativitás kétféle aspektusát fedezi fel a költőnő írásművészetében. Egyrészt a klasszikus képversekre jellemző *logocentrikus performativitást*, amely azt ígéri, hogy a jelölő jelölteket, vagyis „a fizikai valóságban létező tárgyakat” állít elő, valamint a *diszkurzív performativitást*, amelynek értelmében az, amit a konkrét vers performatívuma performál, nem az előállított tárgy, *hanem maga a költői szubjektum*. A Charles Bernstein-tanulmány a vizsgált költő nyelvfelfogására koncentrál, amelyet ekképpen formalizál: „a nyelv többet tud a beszélőnél” (BOLLOBÁS 2020: 9). Ebben az írásban jelenik meg a „nyelvköltő” fogalma, akinek számára (mármint a „nyelvköltő” számára) a nyelv nem a kifejezés eszköze, hanem „minden tapasztalatának és élményének forrása” (IBID.), s ezáltal, mondhatni, *a – költői – gondolat megalkotásának* eszközévé válik.

Mindez bővül Augusto de Campos lírájának feltérképezésével, mely a „szó-hanglátvány” fogalmával a nyelv anyagszerűségét a *hallható* mellett a *lát-hatóság* dimenziójával egészíti ki, ezáltal újfent hangsúlyozva a (költői) nyelv erőteljes mediális aspektusát. A Susan Howe életművét tárgyaló tanulmány az Ezra Pound és Charles Olson nevéhez kapcsolható radikális lírai hang átalakításának módozatait elemzi. Howe egyfelől a történelmet és a történeti dokumentumokat avatja a lírai poézis „szereplőivé”, másfelől radikálisan kiiktatja verseiből mind a beszélő, mind az önéletrajzi ént. Harmadsorban elveti a vers térbeli, tipográfiai és ugyanakkor grammatikai „normatív kontrolljának” létjogosultságát (BOLLOBÁS 2020: 10). Ez utóbbi eljárást Bollobás Enikő *fogalmi apokatasztaszis*nek nevezi.

A Sylvia Plath költészetét tárgyaló írás irodalom-lélektani alapozottságú, ugyanakkor jelentős irodalomelméleti következtetésekre is jut. Elemzi a depressziós nők *Bildung*-jelenségét (mondhatni, az „önépítés”, „önnevelés” lehetőségét) Plath költészete kapcsán, másfelől az ún. maszkírást, a látásmódok megsokszorozását, és összességében a lírai én meg többszöröz(öd)ésére irányuló igényt avagy törekvést, s ezek lírai-versbeli megnyilvánulásait vezeti le és értelmezi a szövegbeli kiinduló állításokból és trópusokból.

De térjünk rá – a szerző életművét és költészettörténeti munkásságát távolról sem kimerítve – a kötet legnagyobb horderejű líraelméleti írására, a már jelzett akadémiai székfoglaló szövegére, mely az alábbi címet viseli: „»Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom«: a katakrézis mint trópus és gesztus a költészetben”. Először is idézném a szerző etimológiai vizsgálatokkal alátámasztott meghatározását a katakrézis trópusáról:

A katakrézis a jelentésbővülés különös, nyelvi és mentális meglepetést hozó alakzata. Etimológiáját tekintve két görög szó összetételéből keletkezett, a *κατά* [ellen] és a *χρήσις* [használat] szavakéból, ekképp jelentése „hibás/téves használat”. Az *Alakzatlexikon* szerint a katakrézis „képzavar”, amelyben „a szó vagy

a kifejezés jelentését a megszokott dolog helyett másra vonatkoztatjuk, vagy két szókapcsolatot vegyítünk” (SZATHMÁRI 2008: 13). Mint több más alakzatot, a katakrézt is egyfajta szemantikai *ménage à trois*-nak nevezhetnénk, amelyben a NYELVI FORMA (szó) + JELENTÉS kapcsolatába bekéredzkedik, befurakszik egy második jelentés. Vagyis egy szó két jelentéssel „folytat viszonyt” [...] Vagyis a katakrézisben a jelentésbővülés révén a régi jelentés mellett megjelenik egy (vagy több) új jelentés, amely megőrizheti a régi jelentés bizonyos elemeit. A jelentésbővülés gyakran más alakzatok – elsősorban a metafora, a metonímia, az oxymoron és a szinesztézia – mentén valósul meg; mivel a katakrézis más alakzatokkal is „folytathat viszonyt”, nemcsak szemantikai, de retorikai értelemben is *ménage à trois* alakzatnak tekinthető. (BOLLOBÁS 2020: 69)

Másodszor a katakrézis alakzatának/trópusának további elemzését citálom:

A metaforával ellentétben ugyanis a katakrézis nem a nyelven kívüli világra referenciális, hanem a jelölőkön belül marad, ily módon nem jelölt–jelölő, hanem kizárólag jelölő–jelölő viszonylatban működik. Az utaló funkció efféle eloldásának jelentéselemét őrzi az alakzat mai laza meghatározása, miszerint a katakrézis elsősorban „referens nélküli metafora”. Azaz olyan trópus, mely gátolja (visszatartja) a nyelv referenciális, kifelé mutató funkcióját. Mozgástere a szavak által határolt tér, ahol a jelentések elcsúszhatnak, eltolódhatnak a szavak között. (BOLLOBÁS 2020: 77)

Kiemelendő, hogy a tanulmány ezúttal a köznyelvből vett katakrézises példákkal indít, s ezáltal rögtön sugallja, hogy az ún. köznyelv és a „költői nyelv” között mégis kardinális eltérés: mindkettő ugyanabból a nyelvből táplálkozik, s annak lehetőségeit hozza felszínre, azaz teszi explicitté, erőteljesen feltárva ezáltal a költészet nyelv-, gondolat- és valósággláttató szerepét. Bollobás Enikő természetesen nem általánosságban beszél, konkrét köznyelvi példái között szerepel egyebek között a francia *décadent*, az angol-szász *gender* és az – orvostudományi aspektusból – a Selye János nevéhez kapcsolható *stress* (*stressz*) szó elemzése is.

A tanulmány számos magyar és külföldi költőtől hoz példákat katarézisre, így Arany Jánostól, Kosztolányitól, József Attilától, Szabó Lőrincről, Nemes Nagy Rilke-fordításaiból, Szőcs Gézáról, valamint Baudelaire, Mallarmé, Ezra Pound, T. S. Eliot, Rilke vagy Charles Bernstein költészetéből. Különlegesen fontosnak találom a 18. századi, határozottan nyelvelméleti (s egyszersmind etimológiai) alapokon álló francia „retorikus” DuMarsais említését, s a szerzőnek a szavak jelentésmegváltoztató képességére, az új fogalmak létrehozására vonatkozó meglátásának idézését.

Röviden szeretnék utalni Bollobás Enikő nagyon szép Arany-példájára, amely a jól ismert *Vágytam, Juliskám, lakni hozzád* verskezdettel és trópusal indít.

Itt a *lakni hozzád* kifejezésben áthallható a *megténni hozzád* jelentése, amely a szó finnugor etimológiájából származik: a *lakni* eredeti jelentése tartalmazta a *megtelepedni nálad/lakodba ténni* jelentést is, amelyben pedig felsejlik a *lakodalom* származékszó is, amely a *vigasság* szemantikai jegyét csempészi Arany sorába, s ezzel a rajongva szeretett gyermekkel való újbóli találkozás boldog reményét sejteti. (BOLLOBÁS 2020: 127)

Külön helyet kap Bollobás Enikő érvelésében Emily Dickinson néhány költői megoldása, amelyek kapcsán olyan oxymoron-típusú Dickinson-katarézisekről ír, mint a „nem párolt párlat” („liquor never brewed”) (BOLLOBÁS 2020: 92), vagy éppen a „lelki perem”, a „circumference”. Érvelése szerint

[a] *circumference* [...] lexikális jelentése *kerületként, peremként és gömbfelszínként* fordítható magyarra. Ám a *circumference* jelentése a Dickinson-versekben kibővül, és arra a lelki-szellemi állapotra – „lelki peremre” – vonatkozik, amely valamiképp a térből és időből való kilépéssel azonosítható. A véges és a végtelen határára jutás élményéről van itt szó, amelynek során arra a pontra érkezik a szemlélő szubjektum, ahonnan érzékelhető a világegyetem végtelensége, és ahol a tudat az időből kilépve önmagát figyelheti. (BOLLOBÁS 2020: 93)

Vagyis a katakrézis olyan trópus, amely zavart okoz a szemantikai mezőben, kizökkentve a jelentéseket (BOLLOBÁS 2020: 98). Továbbá a katakrézis új fogalmakat alkot, mégpedig már meglévő szavakat és kifejezéseket kölcsönvéve. Ami azt jelenti, hogy ezzel a trópusal a világról szerzett ismereteinket magából a nyelvből merítjük; amint a szerző hangsúlyozza: nem a világból, nem a tudatból, hanem „*kizárólag a nyelvből*” (BOLLOBÁS 2020: 77; kiemelés tőlem, H. K.).

Talán ez lehet a rövid summázata Bollobás Enikő itt tárgyalt líra- és verselméleti írásainak. Köszönet értük!

Irodalomjegyzék

BOLLOBÁS Enikő (1985): On the Place of Imagism in Modern Poetry. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae: Sectio Philologica Moderna*, XVI. 69–87.

BOLLOBÁS Enikő (1986): *Tradition and Innovation in American Free Verse: Whitman to Duncan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BOLLOBÁS Enikő (1992): *Charles Olson*. New York: Twyne Publishers.

BOLLOBÁS Enikő (2005): *Az amerikai irodalom története*. Budapest: Osiris Kiadó.

BOLLOBÁS Enikő (2010): *They Aren't Until I Call Them: Performing the Subject in American Literature*. Frankfurt am Main: Peter Lang. DOI: 10.3726/978-3-653-00209-6

62 BOLLOBÁS Enikő (2015a): Imagism. In GRAY, Jeffrey H. – BALKUN, Mary McAleer – MCCORKEL, James (eds.): *American Poets and Poetry: From the Colonial Era to the Present*. Vol. 1. Santa Barbara: ABC-CLIO. 275–278.

BOLLOBÁS Enikő (2015b): *Az amerikai irodalom rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó.

- BOLLOBÁS Enikő (2015c): *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészet*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2020): *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúráközvetítés*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2021a): *Ami szép, az nehéz: A nem alanyi költészetről*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2021b): „Mint öt meg öt a tízben”: Az isteni létmódjának emberi megjelenései Szőcs Géza költészetében. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *Emontekiő és környéke. Az Irodalmi Jelen* különkiadása. Budapest: Irodalmi Jelen. 42–92.
- BOLLOBÁS Enikő (2021c): *Reading Through Theory: Studies in Theory-Framed Interpretation of the Literary Text*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- HANKISS Elemér (szerk.) (1971): *Strukturalizmus I–II.*, Budapest: Európa Kiadó.
- JAKOBSON, Roman (1982): Mi a költészet? In Uő: *A költészet grammatikája*. (ALBERT Sándor ford.). Budapest: Gondolat Kiadó.
- NYÍRÓ Lajos (szerk.): *Irodalomtudomány: Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZATHMÁRI István – KOZOCSA Sándor Géza – V. RAISZ Rózsa (szerk.) (2008): *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.



TETTRE KÉSZ ELMÉLET – BOLLOBÁS ENIKŐ KATAKRETIKUS RETORIKÁJÁNAK PERFORMATÍV EREJE

Számos jele van annak, hogy századunkban az idő érzékelése, s egyáltalán magához a fogalomhoz való viszony alig egy emberöltő alatt alapvetően változott meg. A kerek évfordulók megünneplése mára leginkább alig leplezett ürügy a szeretet és tisztelet kifejezésére, kapva kapott alkalom egy olyan korszakban, amelyben a megélt éveket nem, pusztán az elért teljesítményt tartjuk számon. A kutató-alkotó ember, legyen szó Vámi Tamás Álmosról vagy Csányi Vilmosról, egyre-másra születő munkáival maga is újjászületik, talán éppen ez az oka annak, hogy a sokadik virágzását élő Ünnepektől pályája során folyamatosan és fokozott módon egyre csak termékenyebb szerzővé vált. Hogy ismeretségünk régire datálódik, pusztán onnan tudhatom, mivel az én generációmra is igaz, miszerint felénk életközépig legalább három társadalmi rendszert illik belakni. Bollobás Enikőt még az államszocializmus utolsó évében, elsőéves bölcsészhallgatóként ismertem meg, pályájának abban az időszakában, amikor a szegedi József Attila Tudományegyetemen oktatott amerikai irodalmat.

Szerettem a tanárnő óráit: a vidéki egyetemeken ismertnél szabadabb hangulatú, mégis precíz szakmaisággal vezetett szemináriumok voltak. Akkor még nem tudhattam, hogy a rezsim afféle száműzetésként terelte a fővárosból Szegedre, politikai kiállása okán, 1985-ben. A csoportban annyit érzékeltünk, hogy ezek az órák nem a *Bevezetés az irodalomba* tárgy évfolyamtársainktól hallott formális tematikáját követik. A „Mi az irodalom?” kötelező kérdése helyett sokkal inkább a műalkotás

befogadásának és teremtésének gyakorlataira helyeztük a hangsúlyt. A hallgatók beadandóként például naplót vezettek szellemi, esztétikai élményeikről, találkozásaikról „Decisive moments” (Kitüntetett pillanatok) címmel. Emlékszem, hosszan értekeztem az Alan Parsons Project zenekar *Tales of Mystery and Imagination* (A képzelet titokzatos történetei) című Edgar Allan Poe-lemezéről, és végül én lepődtem meg a legjobban a jeles osztályzaton, mert ilyen témával 1989-ben ötöst kapni szinte elképzelhetetlen volt. (Poe *Marginalia* című esszéjének híres részletét Orson Welles tolmácsolásában azóta is minden évben lejátszom hallgatóimnak e lemezről.) Volt azonban a Bollobás-óráknak egy még különösebb sajátossága, ami a befogadásról az esztétikai tárgy megalkotottsága felé irányította a figyelmet. A tanárnő ugyanis a gimnáziumokból az egyetem falai közé frissen belépő ifjúságnak „porszáraz” klasszikus retorikát is oktatott.

Hamar kiderült, hogy az elsőre rideg rendszertannak tűnő szónoklat-tudomány valójában a nyelv lényegéről, megismerésről és teremtésről, játékoságról és felfedezésről tud és mond sokat. Az egész csoport elszántan magolta az alakzatokat: bifláztuk az *aszindeton*, a *zeugma* példáit, megismerkedtünk a *kiazmussal*, de voltak hosszabb szövszörnyetegek is. A *homoeoteleuton* nevét például úgy jegyeztük meg, hogy az nyilván csakis egy ember lehet ezen a régi forgalmas ösvényen: „homo e ó tele úton”. Mindez persze csak afféle deákos anekdota volna, ám utólag a magyar irodalomelmélet szempontjából különös jelentőségűnek tűnik, hogy Bollobás Enikő megtanította (s nem csak hallgatóinak) a *katakrézis* alakzatát is.

A magyar irodalomtudomány története az amerikanisztika területén nem bővelkedik olyan elméleti konstrukciókban, amelyeket címkével ellátva egyetlen tudós nevéhez köthető módon elősorolhatnánk. A diszciplína hazai hagyományai alig néhány évtizedesek, Ország László, a magyar amerikanisztika megalapítója, 1965-ben publikálta „Az amerikanisztika feladatai Magyarországon” című tanulmányát. A nyolcvanas évektől a magyar egyetemek sorra indítottak amerikanisztika képzést Debrecenben, Szegeden, Budapesten, majd Pécsen. A hazánkban fiatalnak mondható

terület megkerülhetetlen, nagynevű művelőinek közössége első akademikusát Bollobás Enikő személyében tudhatja magáénak. Bollobást nem pusztán termékenysége, a munkásságában összefonódó tudományágak gazdagsága, vagy épp régi adósságot törlesztő, korszerű amerikai irodalomtörténete teszi az amerikanisztika megkerülhetetlen alakjává, hanem önálló elméleti konstrukciója is: jelesül a performatív-katakretikus retorika újító találmánya. A tudós összegző székfoglalója 2020. január 13-án hangzott el „»Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom«: A katakrézis mint trópus és gesztus a költészetben” címmel.¹

A költészet ugyanakkor csak egy azon vizsgálati területek közül, amelyek alapos és mély ismerete Bollobás számára nem pusztán a katakrézis performatív retorikájának megalkotását tette lehetővé, de amelyek interpretációs forrásként, szoros szövegolvasatok révén gazdagítják elméletét, s azzal dialógusban saját új, bejáratlan tartományaik is feltárulkoznak. Mint az alábbiak tanúsítani fogják, a magyar és angol nyelvű költészet vizsgálati területein belül Bollobás a magyar és az amerikai radikális kísérletező hagyomány és a vizuális mérték vizsgálatában alkalmazza performatív retorikáját, a poetológián túl bővítve a vallástudomány eszköztárát, a társadalmi nemek és a szubjektumelméletek teóriáit, sőt még a politikatudomány diszkurzuselemzéseit is.

I.

Tíz évvel ezelőtt az a megtiszteltetés ért, hogy a készülő *Festschrift*-be írt tanulmányban foglalhattam össze Bollobás retorikai vizsgálatait, melyek akkor még sokak szemében csak egy újabb fejezetnek tűntek a teoretikus grammetrikai, pragmatikai, szubjektumelméleti, interperszonális, illetve az alanykonstrukciókra irányuló kutatásait követően. Akkor a következő sorokkal zártam a hatvanadik születésnapra írt tanulmányomat:

1 A Laudáció szövegét és a székfoglaló előadás online elérhetőségét ld. a 11–15. oldalon.

Bollobás Enikő új performatív retorikájának megalapozását az elmúlt öt év bő-
séges szövegközeli elemzéseiben találjuk, a kutatás összegzését pedig az eddig
megjelent, és a kiadás előtt álló kötetekben kapjuk kézhez. [...] [M]indez csak
a kezdet, hiszen a szerző szubjektivitásai mindig az éppen elkészült munkával
ünneplik legelső születésnapjukat. A nap, amikor Bollobás Enikő legfrissebb
könyve megjelenik, a szerző életművének soron következő lapja, s egyben
a hazai irodalomelmélet új fejezetének születésnapja is lesz. (HEGYI 2012: 155)

Ez az új fejezet – ma már biztonsággal kijelenthető – azóta elkészült, magam
így az ünnepelt felköszöntésekor kiemelt feladatomnak tekintem perfor-
matív-katakretikus retorikájának legfontosabb eredményeit összegezni.
Mielőtt számba venném annak a több évtizedes útnak jelentős állomásait,
amelyek egy sajátos elméleti rendszer kialakításához vezettek Bollobás
Enikő munkásságában, röviden kitérek a *katakrézis* fogalmának eredetét
jelentő néhány kanonikus szövegre, a retorika hagyományát képező meg-
kerülhetetlen kapcsolódási pontokra.

A katakrézis szóképehez az időszámításunk szerinti 94–95 táján keletke-
zett *Szónoklattan*ában Marcus Fabius Quintilianus két alapvető jelentést
társít. A visszaéléssel (*abusio*) kapcsolatban a következőképp fogalmaz:
a „κατάχρησις – helytelen használat, visszaélés. Tulajdonképpen a hi-
ányzó sajátos szó helyett egy, a jelentésben hozzá közel álló, de mégsem
teljesen illő szót alkalmazunk” (QUINTILIANUS 2009: 553). Ez a helytelen
használat ugyanakkor a nyelv sajátságaiból következő nélkülözhetet-
len alkalmazás is, amely a metafora és a szimbólum azonosítójának és
azonosítottjának megnyugtató szimmetriája (*translatio*) hiányában, a szin-
ekdoché és a metonímia közelségében jelöli ki a trópus helyét az antik
rétor rendszertanában. A második jelentés visszaélésként határozza meg
az alakzatot, mely éppen abból a jellegzetességből következik, hogy a be-
szélő névvel nem bíró dolgoknak kíván nevet adni, „[e]zért nélkülözhe-
tetlen az *abusio* szókép, amelyet a görögök *katachrésisz*nek neveznek”
(QUINTILIANUS 2009: 514). Az abúzió-, visszaélés-jelleget már a szókép eti-
mológiája is mutatja, amennyiben a „használat” jelentésű szótó értelmét

(*χρησις*) az ellen- (*κατά-*) előtag jelentése írja felül, módosítja. E kettőből aztán majd egy harmadik jelentés új hagyománya sarjad ki az elkövetkező századokban. Míg a Quintilianus elődjeként számontartott Quintus Cornificius barbarizmusként írja le a retorikai eszközt (SZABÓ – SZÖRÉNYI 1999: 134), már ő is megemlíti, hogy az a szónoklatban – ellentmondásos módon – a gyönyörködtetés eszközévé is válhat (IBID.). A fogalom eredeténél, a korai retorikai szövegekben is kimutatható a hagyomány, ami a megnevezhetetlen megnevezésének merész szabadságaként (*audacia*), illetve a leleményesség eszközeként (*ingenii*) határozza meg a trópuszt a metaforikus átfordítás (*translatio*) bináris lezártágával szemben (PARKER 2004: 43).²

II.

Bollobás Enikő tudományos munkásságának első, nagyjából az 1970-es évek közepétől a '90-es évek derekáig tartó szakaszában az amerikai költészet modern és posztmodern paradigmáinak vizsgálata, valamint a grammetrikai, pragmatikai módszertan mellett feltűnik egy előremutató kutatási terület, amely aztán mind a 2000-es évek közepéig tartó második korszakra, mind a jelenbe nyúló harmadik periódusra tekintve döntő jelentőséggel bír. Mélyreható vallástudományi, hebraisztikai ismereteire támaszkodva az irodalmár-nyelvész 1978-ban megjelenteti „A szó hatalmáról – nyelvészeti megközelítésben” című tanulmányát, amellyel elindítja performatív retorikai munkáinak máig tartó sorát, s amelyben megelőlegezi az évtizedekkel később megalapozandó sajátos *erős performatívum* fogalmát. A tanulmány J. L. Austin és J. R. Searle beszédaktus-elméletei keretében tárgyalja az explicit és implicit performatív kijelentések sajátosságait, mégpedig a felbontható fogadalom és a meg nem szeghető eskü nyelvi performativitásba ágyazott különbségeit kutatva. Az érvelés a modális logika

2 A *katakrézis* rendszertani besorolásának történeti és elméleti változásairól részletesebben itt írok: HEGYI (2012): A katakrézis Emily Dickinson költészetében: Bollobás Enikő performatív retorikájának újabb költői találmánya.

eszköztárát bevetve a *prima facie* (első látásra, azonnal felismerhető módon) és az abszolút kötelezettség szétválasztásával a proposíciók *a priori* megelőzöttségében látja a szótett mágikus erejét. Mivel „a proposíciók saját igazságértéküket implikálják” (BOLLOBÁS 1978a: 83), „az abszolút kötelezettség azt jelenti, hogy *p* igazsága esetén *q* szükségszerű igazság; *p* nem lehet igaz anélkül, hogy *q* ne lenne igaz” (BOLLOBÁS 1978a: 86). Az erős performatív beszédaktusban rejlő utólagos megelőzöttség hasonló logikáját találjuk a szerző harminc évvel későbbi, 2018-as „Biblical Word Power from a Performative Perspective” (A biblikus szó hatalmának performatív felfogása) címmel közölt szövegében. Ebben a teremtő Logoszra vonatkoztatva ezt olvassuk: „amikor Isten Ur-performatív Igéje kimondatik, még nem létezik »világ«, amelyre vonatkozhatna: ez a világ éppen abban a pillanatban keletkezik, teremtetik meg performatív módon a szó által. [...] Isten performatív beszédaktusában eggyé válik szó és világ, s ezzel okozójává válik önnön igazságának: a teremtésnek” (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 2018: 87–88). Vagyis a szöveg a beszédaktus *itt és most*jában rejlő ontológiai tettben a tárgy létrehozásakor fellépő azon hatást emeli ki, amely aporetikus módon az egyidejűséggel – hiszen a kimondás pillanatáig a tárgy még nem létezhet – utólagos egzisztenciális előfeltételként felelős az alanyiség megképzéséért. A vallástörténet fontos műfajainak, szövegeinek performatív szempontú vizsgálata a kutató pályáját folyamatosan jellemző motiváció. Bollobás 2013-ban publikálja „Az amerikai megtéréstörténetek performatív retorikája” címmel kutatási eredményeit. A szerző két amerikai ébredési hullám jellegzetes megtéréstörténeteinek szoros olvasataiban mutatja ki az alanyképzés narratív stratégiáinak alapvetően performatív természetét. A dolgozat számba veszi „a megtérés–önmegalkotás páros tematikáját megragadó performatív retorikai eszközöket, melyek végül az »amerikaiság« új elemekből megalkotott katakrézisét állítják elő” (BOLLOBÁS 2013b: 430).

A beszédaktus-elméletek irodalomértelmezésben kiaknázható tartalékaira, „a *beszéd funkcióinak az irodalmi szöveg funkcióival* tartott kapcsolata” (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 1980: 42, kiemelés az eredetiben) az 1980-as „Speech Acts in Literature” (Irodalmi beszédaktusok) irányítja

rá a figyelmet. A már korábban bevont Austin és Searle mellett itt H. P. Grice együttműködési elvének maximái segítenek Mark Twaintől (valamint F. S. Fitzgerald és James Joyce szövegeiből) vett példákon igazolni, hogy a mennyiség, minőség és mód maximáinak sérülései miként vezetnek a szöveg stilisztikai rétegeitől a jelentéstermelés folyamataihoz. Az amerikai író (i.e. Twain) *A titokzatos idegen* című regényét elemezve a tanulmány rámutat, hogy a Sátán megszólalásaiban az együttműködési elv maximái azért nem teljesülhetnek, mert „az indirekt beszédaktusok [...] direkt beszédaktusokként értelmeződnek” (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 1980: 46), ily módon a kontextus kivonásával szétterjedő radikális irónia a jelentések eldönthetlenségét eredményezi a dolgozat példáiban. Az elégséges és szükséges információnak (a mennyiség maximája), az igazságigénynek (a minőség maximája), valamint az egyértelműségnek és a rendezett megformáltságnak (a mód maximája) az elvei sorrenden az irónia, metafora alakzataival, valamint a nyelvi színlelés és a szószaporító mellébeszélés stilisztikai eszközével kerülnek ütközésbe, s eredményezik ezzel az egymást kioltó értelmezések burjánzását.

Hasonló elméleti keretezést kap az egy évvel később, 1981-ben a *Journal of Pragmatics* szakfolyóiratban megjelenő „Who’s Afraid of Irony? An Analysis of Uncooperative Behavior in Edward Albee’s ‘Who’s Afraid of Virginia Woolf?’” (Félnünk kell-e az iróniától? Az együttműködési alapelv sérüléseinek elemzése Edward Albee *Nem félnünk a farkastól* című drámájában) részletes drámaértelmezése. Bollobás a grice-i minőség maximájának megsértéseként sorolja be az iróniát, s annak etimológiájában rejlő lényegét (a kérdésben rejlő színlelt tudatlanság) az indirekt beszédaktusok kontextust előfeltételező, illetve kontextusteremtő sajátságához köti. Az érvelés szoros olvasatok segítségével azt járja körül, hogy George és Martha nyelvjáték-közössége az illokúciós beszédaktusok őszinteségi feltételének megszegésével ellentmondásos módon nem a megszólalás felsőbbrendű pozícióinak létrehozását (*superiority*) eredményezi, hanem visszamenőleges kontextusként a viszony maximáját mint a megszólalás előfeltételét teremti meg. A dolgozat az Albee-drámában fellelhető ironikus

megjelenési formák derivatív módon létrehozott rendszertanával valójában egy alapjaiban humanista kérdést tesz fel a posztmodern távolságtartás csúcsteljesítményeként kanonizált műnek: mire megy ki a nyelvjáték, félünk kell-e az iróniától? A válasz a beszédaktusok performatív erejében kialakuló funkcionális emberi kapcsolatok keretezésének utólagosan létrejövő megelőzöttségéhez utalja a befogadót. Hiszen „az irónia művelője, ha gunyoros és fölényes is, itt végső soron odahajol a másikhoz, különben miért is fáradna [a nyelvjátékkal]” (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 1981: 325).

Bollobás Enikő tudományos pályájának már az első korszakában – ahogyan később is – kiemelkedően fontos kutatási téma az (észak- és részben latin-) amerikai posztmodern költészet; azon belül különösen izgalmas részterületet jelent számára az avantgardizmusok utáni új költészet és a vizualitás kapcsolata. 1978-ban egy angol és egy magyar nyelvű tanulmányban járja körül a vizualitás funkcióit a szabad- és a konkrét vers amerikai hagyományában. „A vizualitás szerepe a XX. századi amerikai szabadversben” című dolgozatában megállapítja, „hogya a vizualitás [...] társulhat a nyelvi struktúrához és a metrikai felépítmény szabadversbeli vetületéhez” a „vers-festmény” poétikai terében (BOLLOBÁS 1978b: 90–95). Az „On the Role of Visuality in Free Verse” (A vizualitás szabadversben betöltött szerepéről) a verssor tördelésének három funkcióját különbözteti meg: a „konkrét ritmikai performanszt”, a „ritmus és forma szonikus és vizuális funkcióit”, illetve „az önmagában elégtelennek tekintett prozódiai sajátságot” (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 1978c: 165–166). Ezen megállapítások a tíz évvel később keletkezett „Poetry of Visual Enactment: the Concrete Poem” (A vizuális előadás költészete: A konkrét vers) érvelésében a nyelvi performativitás elméleti keretébe ágyazott új belátásokhoz vezetnek. Az első periódus szabad- és konkrét versekre vonatkozó korai vizsgálatai Bollobás egymásra épülő eredményei révén logikus módon vezetnek el a grammetrikai, nyelvészeti megfontolásoktól a beszédaktus-elmélet pontosan lehatárolt fókuszához, fogalmi apparátusának újító bevetéséhez. A konkrét vers performativitásának vizsgálata összekapcsolódik a fentiekben már tárgyalt erős performatív beszédaktus mágikus teremtmény erejével: „az objektivista-konkretista irány [...]

összefonódik a hermetikus hagyománnyal, a poéta főnév eredeti, »teremtő« jelentésével, s a szómágia hatalmával” (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 1986: 279). A performativitás olyan elméleti fókusként jelenik meg teoretikus versértelmezéseiben, amely „egyesíteni képes a vizuális előadások poétikáit a költészet tettként és rituális gyakorlatként való felfogásával, egyben bevonja nemcsak a nyelv anyagságának, de térbeli konfigurációinak vizsgálatait is” (saját fordítás, H. P.) (IBID.). Emmett Williams konkrét költeményét elemezve Bollobás kimutatja, hogy a vizuális és nyelvi megformáltság összecsúszásával, előadásaik egyidejűségével a „vers szó szerint a performativitás terében játszódik le, megszólalás és cselekedet itt egy és ugyanaz” (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 1986: 281).

III.

Bollobás Enikő munkásságának második korszakára a performativitás szempontjából különösképpen jellemző az irodalomtörténet és az irodalomelmélet szempontrendszerének együttes érvényesítése. „Performansz és performativitás: A nő, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban” című nagyszabású munkájának magyar és amerikai irodalomból vett példái századokon átívelő korpuszon mutatják be az előadás normatív performanszában, valamint a performatív megalkotás alanyképző aktusaiban megteremtődő tárgyi és alanyi pozíciókat. Míg a performansz esetében a „társadalmi normaként rögzült forgatókönyv lejátszásáról van szó [...], a performatív folyamat új szubjektumot termel, akinek alanyi pozícióban történő konstituálódását önkonstitúcióként és (az alanyi pozíciók egybeesése miatt) önazonosságként – azaz ágenciaként – olvassuk” (BOLLOBÁS 2007a: 42). A tanulmány a katakrézist a szubjektíváció folyamatának jelöletlen, átmeneti állapotaként határozza meg (BOLLOBÁS 2007a: 44).

Kánonokat felülíró rekonstrukciós, revizionista olvasási stratégiái arra vezetik a kutatót, hogy a performativitásra épülő szövegelemzése után – törlésztve a posztmodernitást követő amerikanisztika régi adósságát – megírja az

amerikai irodalom majd' ezeroldalas történetét (BOLLOBÁS 2005). E kötetnek azóta *Az amerikai irodalom rövid története* címmel a hallgatók által könnyen forgatható változata is megjelent (BOLLOBÁS 2015). Az enciklopédikus mű teoretikus megalapozottságát, korszerűségét, a hazai amerikanisztika számára kiemelt jelentőségét sokan és sok helyütt méltatták már, magam itt most pusztán a szöveg egyetlen nagy hatású innovációját emelném ki – mivel az szorosan kapcsolódik a retorikának Bollobás Enikő munkásságában betöltött meghatározó szerepéhez. Számos helyen hivatkoztam már a nagymodernizmus kontra radikális modern episztemológiai, poétikai kettősségére – mind az amerikai modernizmus, mind a modernizmus befejezetlen projektjét követő posztmodernitás tárgyalásakor (pl. HEGYI 2021: 94). *Az amerikai irodalom története* elsőként (vö. BOLLOBÁS 2005: 293) definiálja pontosan ezt a binaritást, amely nélkül átfogó módon nem érthetők meg egyes kortárs irodalmi folyamatok, de a populáris kultúra számos jelensége sem.

A nagymodernizmust a szimbolikus dualizmus jellemzi, s arra törekszik, hogy a jelenségek mögötti, illetve a dolgokban megbúvó absztrakt rendet felfedje. A jelenség és a lényeg, a természeti és az emberi, az objektív és a szubjektív, a látható és a láthatatlan, a felszín és a mélység – a modern episztemének megfelelően – egymáshoz kapcsolva, egymást felidézve, egybeforrott kettősségben jelenik meg. A modernizmus radikális, experimentális irányzata nem hisz az absztrakt rend létezésében, s ekként abban sem, hogy a művészet feladata e rend megvalósítása, illetve felfedése volna. A művészet számukra a feltétlen személyes szabadság megvalósításának színtere, ahol maga a kísérletezés a cél, amely képes lebontani a rögzült társadalmi, nyelvi, irodalmi kategóriákat. (BOLLOBÁS 2005: 288)

A fenti különbségtételben kirajzolódó hasadás a kötetben kiemelten markáns szerepet kap a modernizmus költészetének tárgyalásakor. Bollobás ismét a trópusokhoz fordul, amikor a radikális és nagymodernizmus ismeretelméleti elválásából következő poétikai, szemiotikai szembenállást járja körül. A nagymodern szimbolista-dualista hagyományt „a jelenségek mögött megbúvó absztrakt rend felfedésének vágya” vezérli, így

a szimbolikus struktúrákra épülő „nagymodernista költészet szervező trópusa a metafora, mely a jakobsoni modellben a nyelv vertikális, szelekciós tengelyén a hasonlóság kritériumai szerint helyettesíti be az egyik elemet a másikkal”, írja a szerző (BOLLOBÁS 2005: 293). A radikális modernizmus kísérleti költészete ezzel szemben a jelenlét performativitására épül, mivel a „prezentációt nem helyettesítheti a reprezentáció, az interpretáció”, így jelölési rendként „a kényszeres metaforikus rendezés helyett a metonímia kapcsolódási lehetőségeit ajánlja”, mert az „a nyelv horizontális, kombinációs tengelyén működő trópus, melynek lényege nem a hasonlóságban, hanem az egymásutániségben, az egymásmellettségben keresendő” (BOLLOBÁS 2005: 293–294). A szemiózis ezen két folyamatának kontrasztív összerendezését egészíti ki innovatív módon a katakrézis performatív retorikai elmélete.

Miközben irodalomtörténetében megalkotja revizionista kánonját, egyre-másra látnak napvilágot a jeles amerikai írók műveinek revizionista értelmezései a szerző tollából. 2007-ben jelenik meg a *Journal of Pragmatics*-ben a „Performing Texts/Performing Readings: A Pragmatic Understanding of the Revisionist Interpretation of American Literature” (Teremtő szövegek/teremtő olvasatok: az amerikai irodalom revizionista értelmezésének koncepciója). A tanulmány Henry James egyes szövegein mutatja be a performatív (az írás és olvasás tereiben létrejövő) nyelvi tettek ontológiai következményeit. A szerteágazó, összetett vizsgálatból ismét csak egyetlen elemet, a központi például szolgáló erős performatívban bennfoglalt megelőzőtség aspektusát emelem ki, amely a dolgozatban az alanyképzés teremtő potenciáljához kapcsolódik. „Érvelésemben az előfeltevések lényegi módon kötődnek a performatívumokhoz, amelyek mindannyiszor előfeltevésekre mutatnak, amikor a performatív folyamat kontextusának megképződése során felidéznek vagy meghívznak egyes hagyományszerkezeteket, kulturális narratívákat, illetve egyéb előszöveget, már létező szkriptet” (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 2005: 2335). Ez a mimetikus előadás válik erős formájában katakretikus alanyképző folyamattá, amikor a performatív, önmagára mutató nyelvi aktus „a *performatív* olvasatban diszkurzív módon

teremti meg a [...] szubjektivitást és az ágenciát egy referenciával nem rendelkező, üres jelölő körül” (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 2005: 2343, kiemelés az eredetiben).

IV.

A következő korszak a megkezdett munka folytatásaként próbára teszi az addig kidolgozott elméleti eszköztárat, amikor Bollobás a kritika számára örök kihívást jelentő amerikai költő, Emily Dickinson műveinek performativista értelmezésére vállalkozik. A nemzetközi Dickinson-kritika legfontosabb fórumán, az *Emily Dickinson Journal*-ben 2012-ben megjelent „Troping the Unthought: Catachresis in Emily Dickinson’s Poetry” (A ki nem gondolt tropizálása: katakrézis Emily Dickinson költészetében) nagylélegzetű tanulmánya már megelőlegezi azt a fordulatot, amelyet majd 2015-ös *Vendégünk a végtelenből* című kötete teljesít be. A 2010-es *They Aren’t Until I Call Them* (Addig az nincs, amíg én nem jelzem) című kötet szubjektumperformativitásra épülő megfontolásait beépítve Bollobás rendkívül termékeny, sajátos elméleti eszköztárat hoz létre, amelyre ma performatív-katakretikus retorikaként hivatkozunk. A katakrézis retorikai alakzatának performatív felfogásával Bollobás eladdig kidolgozott elmélete új dimenziót nyer, hogy előbb a költészetben, később prózaelemzéseiben, de politikai diszkurzusanalíziseiben is a jelentéstermelés megvilágító erejű elméleti keretének bizonyuljon. Bollobás teóriájában a jelölt nélküli jelölő koncepciója nem pusztán a jelölők terére korlátozza a szemiózis folyamatait, hanem a más jelölőkkel érintkező jelentésmezők együtthatásaiban létrejövő jelöltek megteremtésének beszédaktusait állítja középpontba. A jelen tanulmányban eddig is példaként hozott *erős performatívum* – korábbi modális logikai, pragmatikai, antropolingvisztikai és szubjektumelméleti – definícióit a 2012-es szövegben a szemiotikai folyamatok performatív keretbe ágyazása teszi teljessé, egyben az új elmélet központi kategóriájává.

Ugyanebben az évben jelenik meg az elméletet részletesen kidolgozó *Egy képlet nyomában* (BOLLOBÁS: 2012a) című kötet, amelyet azóta több mint nyolcvan tanulmány, s majd' fél tucat kötet követett. Bollobás Enikő performatív-katakretikus retorikájának képletét összegző megállapításai azonban már két rövidebb szövegben is megjelennek az *Egy képlet nyomában* előképeiként. A „Katakrézis, avagy a nyelv nagy játéka” költészet és próza szintetikus vizsgálatában mutatja ki a katakretikus alakzatok jelenlétét. A szubjektum megképzésével kapcsolatban a szerző hangsúlyozza, hogy az alapvetően szövegszerű, textuális konstrukció. „A szubjektum minden esetben a katakrézis retorikai modellje alapján képződik meg: a megképzett alany referens nélküli metafora, amely nem a »valóságban« létezik, hanem szövegben is, alakzatként” (BOLLOBÁS 2013c: 62). Ezt az iménti gondolatot terjeszti ki „A katakretikus jelentésbővülésről: adalékok a jelentésváltozás tropológiájához” tanulmánya, amikor az alakzattan taxonómiájában elhelyezve vizsgálja a szövegelemzésekben feltárt szubjektumelméleti, interperszonalitásra vonatkozó poétikai eredmények szemiotikai következményeit.

A katakrézis tehát nem analógiára (hasonlóságra, megfelelésre) és helyettesítésre épül, hanem a jelentésbővülés nyelven belüli folyamataira. A metaforával ellentétben a katakrézis nem jelölt–jelölő, hanem kizárólag jelölő–jelölt viszonylatokban (azaz a kiterjesztés, elcsúsztatás, helyváltoztatás) viszonylatokban működik. Egy létező kifejezés egy mindaddig nem létező kifejezéssel gyarapodik, mégpedig úgy, hogy *az alakzat mindvégig a jelölő szintjén marad.* (BOLLOBÁS 2013a: 25, kiemelés tőlem, H. P.)

Ily módon a névvel nem rendelkező dolgok *abusio* révén, már meglévő jelölőkkel való „visszaélésből” nyerik jelentéstermelő energiáikat. Az említett dolgozat példatára az irodalmi szövegek mellett rendhagyó módon a politikai diszkurzusból is merít, s ezzel újabb kutatási területet nyit meg. A „Catachresis as Metaphoric and Metonymic Meaning Extension: The Case of Poetic, Prophetic, and Political Discourse” (A katakrézis mint metaforikus és metonimikus jelentésbővítés: poétikai, profetikus és politikai diszkurzusok) című, Kövecses Zoltánnal jegyzett tanulmányában izgalmas

illusztrációit adja a szóképi irodalmi és mindennapi tapasztalatainkban fellelhető megjelenési formáinak. Az öt év előtti tanulmány visszautalja a dolgozat zárófejezetét a bevezetéshez. Bollobás Enikő elméleti, kritikai munkásságának belátásai ugyanis valóban kézzelfogható, gyakorlati eredményekkel járnak. A Ceaușescu-rezsimmel való szembenállásáért a fővárosban nemkívánatossá vált pályakezdő nyelvész-irodalmár évtizedekkel később kiérlelt elmélete képes pontosan felmutatni, hogy a nyelvet miként használhatja egy autoriter rendszer az elnyomás eszközeként. A szövegben részletesen elemzett orwelli Újbeszélre rímelő módon Bollobás a diktátor sajátos „forradalmi humanizmus”-katakrézisének meghatározását saját kommentárjával kiegészítve idézi:

A burzsoá humanizmussal ellentétben, ami az egoista ösztönből, individualizmusból és az egyéni érvényesülésnek a közjó javára történő gyarapodásából táplálkozik, a [forradalmi humanizmusban] a társadalmi cselekvés és gondoskodás az egyénre irányul, hogy létrehozza a közösség és annak tagjai közötti harmonikus, szerves kötődést. [...] Ez a totalizáló nyelv a metonimikus jelölési rendszer révén, egy már létező jelentést – ellenkező és ellentétes módon – a megalkotott újabbra áttolva úgy fejt ki hatóerejét, hogy megfordítja az eredeti jelentést. (saját fordítás, H. P.) (BOLLOBÁS 2017: 14–15)

Bollobás Enikő eddigi munkássága, tette kész elmélete, kiteljesedett, ugyanakkor egyre gazdagodó életműve jelzi, hogy az amerikanisztika, tágabb értelemben az irodalom és a bölcsészet tudományága olyan teljesítményekre képes, amelyekre mindannyian büszkéek lehetünk. Köszöntöm a jubilálót, akinek köszönöm, hogy sok év előtt retorikát tanulhattam tőle, s tanulhatok ma is.

Irodalomjegyzék

- BOLLOBÁS Enikő (1978a): A szó hatalmáról – nyelvészeti megközelítésben. In SCHEIBER Sándor (szerk.): *Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1977/78*. Budapest. 82–90.
- BOLLOBÁS Enikő (1978b): A vizualitás szerepe a XX. századi amerikai szabadversben. *Filológiai Közöny*, 24(1). 89–96.
- BOLLOBÁS Enikő (1978c): On the Role of Visuality in Free Verse. *Studies in English and American*, (Vol. 4). Budapest. 157–179. DOI: 10.1080/02666286.1986.10435350
- BOLLOBÁS Enikő (1980): Speech Acts in Literature. *Angol Filológiai Tanulmányok*, (XIII). KLTE. Debrecen. 39–47.
- BOLLOBÁS Enikő (1981): Who’s Afraid of Irony? An Analysis of Uncooperative Behavior in Edward Albee’s “Who’s Afraid of Virginia Woolf?” *Journal of Pragmatics*, 5(4). 323–334. DOI: 10.1016/0378-2166(81)90035-7
- BOLLOBÁS Enikő (1986): Poetry of Visual Enactment: The Concrete Poem. *Word and Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry*, 2(3). July–September. 279–285.
- BOLLOBÁS Enikő (2005): *Az amerikai irodalom története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2007a): Performansz és performativitás: A női, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban. In SÉLLEI Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Orbis Litterarum. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 17–57.
- BOLLOBÁS Enikő (2007b): Performing Texts/Performing Readings: A Pragmatic Understanding of the Revisionist Interpretation of American Literature. *ScienceDirect, Journal of Pragmatics*, (39). Elsevier. 2332–2344. DOI: 10.1016/j.pragma.2007.02.003
- BOLLOBÁS Enikő (2010): *They Aren’t Until I Call Them: Performing the Subject in American Literature*. Frankfurt am Main: Peter Lang. DOI: 10.3726/978-3-653-00209-6
- BOLLOBÁS Enikő (2012a): *Egy képlet nyomában: Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi Kiadó.

- BOLLOBÁS Enikő (2012b): Troping the Unthought: Catachresis in Emily Dickinson's Poetry. *Emily Dickinson Journal*, 21(1). 25–56. DOI: 10.1353/edj.2012.0005
- BOLLOBÁS Enikő (2013a): A katakretikus jelentésbővülésről: Adalékok a jelentésváltozás tropológiájához. In SZIGETVÁRI Péter (szerk.): *Papers in Linguistics (VLIXX). Presented to László Varga on his 70th Birthday*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 23–32.
- BOLLOBÁS Enikő (2013b): Az amerikai megtéréstörténetek performatív retorikája. In DÉRI Balázs (szerk.): *CONVERSIO Vallástudományi konferencia*. Budapest: ELTE Vallástudományi Központ. 429–437.
- BOLLOBÁS Enikő (2013c): Katakrezis, avagy a nyelv nagy játéka. In FRANK Tibor – KÁROLY Krisztina (szerk.): *Az angol tudománya: 125 éves az egyetemi angol szak. 1886–2011*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 53–63.
- BOLLOBÁS Enikő (2015): *Az amerikai irodalom rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2015): *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészete*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2018): Biblical Word Power from a Performative Perspective: A Reinterpretation. In OLÁH János – ZIMA András (szerk.): *Schöner Alfréd hetven éves: Essays in Honor of Alfred Schöner*. Budapest: Gabbiano Print Kft. 85–95.
- BOLLOBÁS Enikő (2020): „Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom”: A katakrezis mint trópus és gesztus a költészetben. Akadémiai székfoglaló. In BOLLOBÁS Enikő: *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúráközvetítés*. Budapest: Balassi Kiadó. 69–99.
- BOLLOBÁS Enikő – KÖVECSES Zoltán (2017): Catachresis as Metaphoric and Metonymic Meaning Extension: The Case of Poetic, Prophetic, and Political Discourse. In *Estetica: Studi e Ricerche*, 7(1). 121–138.

- CICERO, Marcus Tullius (1964): *Rhetorica ad Herennium*. Cambridge: Harward University Press.
- CORNIFICIUS (1987): *Herenniusnak ajánlott rétorika*. (ADAMIK Tamás ford.). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEGYI Pál (2012): A katakrézis Emily Dickinson költészetében: Bollobás Enikő performatív retorikájának újabb költői találmánya. In BENCZIK Vera – FRANK Tibor – GEIGER Ildikó (szerk.): *Tanulmányok Bollobás Enikő 60. születésnapjára*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 147–156.
- HEGYI Pál (2021): *Az amerikai fenségesről: A puritanizmustól a meta-modernig*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- ORSZÁGH László (1965): Az amerikanisztika feladatai Magyarországon. *Angol Filológiai Tanulmányok / Hungarian Studies in English*, (2). 121–126.
- PARKER, Patricia (2004): Metafora és katakrézis. In FÜZI Izabella – ODORICS Ferenc (szerk.): *Figurák*. (NAGY S. Attila ford.). Budapest–Szeged: Osiris–Pompeji. 43–60.
- QUINTILIANUS, Marcus Fabius (2009). *Szónoklattan*. (ADAMIK Tamás et al. ford.). Pozsony: Kalligram Kiadó.
- SUSENBROTUS, Johannes (1563): *Epitome troporum ac schematum...* Tiguri: Froschoverus.
- SZABÓ Etelka (2008): Reneszánsz francia retorikák a katakrézisről. *Argumentum*, 4. 70–78.
- SZABÓ G. Zoltán – SZÖRÉNYI László (1999): *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*. Budapest: Tankönyvkiadó.



A KATAKRÉZIS MINT JELENTÉSVÁLTOZÁS A POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓBAN

I. Bevezetés

2021 októberében a Demokratikus Koalíció (DK) tízéves születésnapjára rendezvényén Gyurcsány Ferenc pártelnök az öt célba vevő Fidesz-kampányra utalva úgy fogalmazott, hogy amikor az ellenzéket, illetve a DK-t szidalmazták, akkor az a politika nyelvén dicséretnek számít. Hozzátette, hogy „[a] mai rendszer verbális gyűlölete [...] semmi más, mint színes, elismerő, csodálatos szó: a dicséret szava” (BOROS 2021). Az idézet politológiai szempontjait, hozadékát félretéve ez a pár sor izgalmas nyelvészeti kérdést vet fel: hogyan lehet a szidalmazást, illetve a gyűlöletbeszédet egy adott kontextusban (konkrétan: a politikai kommunikációban) dicséretnek nevezni, vagyis miképpen történhet meg, hogy egy szót ellentétes jelentéssel használunk, azaz kifordítjuk eredeti jelentéstartalmából?

A válasz Bollobás Enikő (2020) szerint a katakrézisben keresendő. Bollobás a katakrézist egyfajta „szemantikai *ménage à trois*”-ként (BOLLOBÁS 2020: 69) értelmezi, egy olyan poétikai-retorikai alakzatként, ahol „a NYELVI FORMA (szó) + JELENTÉS kapcsolatába bekéredzkedik, befurakszik egy második jelentés” (IBID.), azaz egy adott szó egyszerre két jelentéssel „folytat viszonyt” (IBID.): a régi és az új jelentéssel. Bollobás elsősorban irodalmi példákkal illusztrálja a katakrézis szerepét a költészetben és a poétikai kreativitásban, de kitér a katakrézis jelentőségére a köznyelvben is. A radikális átértelmezéssel járó jelentésbővülés folyamatként ugyanis a katakrézis

igen gyakran manifesztálódik például a politikai nyelvzetben. Bollobás többek között a *szocialista* előtagú melléknemes szerkezetek (pl. *szocialista erkölcs* vagy *szocialista demokrácia*) segítségével illusztrálja azt a tézist, miszerint a katakrézis során az átértelmezés annyira szélsőségesse válhat, hogy az új jelentés akár a régi ellentétébe fordulhat (BOLLOBÁS 2020: 70). Erre a folyamatra példa a tanulmány legelején elhelyezett idézet is: a „verbális gyűlölet” egy konkrét politikai kommunikációs aktusban önmaga ellentétévé, azaz „elismeréssé”, sőt, „dicséretté” válik.

A nyelvészeti szakirodalom a jelentésváltozás számos típusát különbözteti meg (FORSTON 2017). Ezek között megtalálható a metafora vagy metonímia útján történő jelentésmódosulás, a szemantikai melioráció vagy pejoráció, illetve a jelentésszűkülés és -bővülés. Ez utóbbi jelenség egy (al-)típusaként lehet értelmezni azon speciális eseteket, amikor a szó eredeti jelentése kibővül egy további – akár kontrasztív – jelentéssel, azaz létrejön a katakrézis. A jelentésbővülésen túl a katakrézisnek van egy további, alapvető tulajdonsága: a jelentésbővülés képzavart, „nyelvi és mentális meglepetést” eredményez (BOLLOBÁS 2020: 69). Erre a tulajdonságra utal az alakzat elnevezése is: etimológiáját tekintve a katakrézis a görög *κατὰ* (azaz „ellen”) és *χρήσις* (azaz „használat”) tagokból keletkezett összetétel (IBID.).¹ Szathmári (2008: 14) megfogalmazásában a katakrézis során egyfajta szemantikai „törés” jön létre a szavak alkotórészei között: „[A] nyelvi jelek között konnexitás van (a nyelvtani szerkezet felismerhető), de a kohézió megteremtése a befogadónak túl nagy erőfeszítésébe kerül (a szerkezet alkotóelemeinek jelentését nehéz összekapcsolni). [...] A jelentésmezők érintkezésének hiánya eredményezi a zavart a befogadóban, amikor törekszik a kohézió létrehozására” (IBID.). A fenti meghatározásból az következik, hogy a katakrézis elsődleges célja a befogadó megtévesztése, félrevezetése. Míg a költői nyelvben a katakrézisen alapuló kreativitás poétikai újításként interpretálható, amely további dimenzióval

1 Nem véletlen, hogy Szathmári (2008) *Alakzatlexikon* című munkájában a katakrézist az *abúzió* címszó alatt tárgyalja.

gazdagítja a művet (ld. BOLLOBÁS 2020), addig a politikai diskurzusban való megjelenéséről a szakirodalom már meglehetősen kritikusan fogalmaz (lásd pl. HEO 2020).

A katakrézis politikai kommunikációban való megjelenését, illetve szisztematikus leírását megnehezíti az a tény, hogy a „katakrézis” mint kifejezés a nyelvészeti vagy kommunikációtudományi munkákban igen elenyésző számban fordul csak elő. Ez nem azt jelenti, hogy a nyelv- vagy kommunikációtudomány számára ismeretlen trópusról volna szó, hanem azt, hogy a katakrézis általában más kategóriák alá sorolva kerül tárgyalásra. A trópus többféle formában, többféle jelenséggént bukkan fel a szakirodalomban: a) metaforaként (HEO 2020); b) az eufemizmus egy típusaként (BURRIDGE 2012); vagy c) szemantikai homályosságként (SCOTTO DI CARLO 2015). További problémát jelent a politikai kommunikációban előforduló katakrézis leírásában, hogy a fenti fogalmak egyfelől olyan jelenségekre is alkalmazhatók, amelyek egyértelműen *nem* a katakrézis alá tartoznak (ilyen például a metafora), másfelől a fogalmak között átfedések lehetnek (sok eufemizmus például homályosságon alapszik, ld. ALLAN – BURRIDGE 1991). A katakrézis politikai kommunikációban való megjelenésének *nyelvészeti és kommunikációtudományi* szempontból vett feltérképezéséhez meg kell tehát vizsgálnunk, hogy miként értelmezhető a felsorolt három jelenség katakrézisként.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy miképp értelmezi és milyen jelenségek kör mentén tárgyalja a politikai nyelvezetben manifesztálódó, akár ellentétes jelentésre épülő katakrézist a nyelv- és kommunikációtudomány. A bevezetést követően sorra veszem azon nyelvészeti jelenségeket, amelyeken belül a katakrézis értelmezhető vagy legalábbis az adott nyelvészeti jelenség bizonyos szempontból rokonságot mutat a katakrézissel. Ennek megfelelően a második alfejezet a katakrézis és metafora, a harmadik alfejezet a katakrézis és eufemizmus, míg a negyedik alfejezet a katakrézis és szemantikai homályosság kapcsolatát igyekszik feltárni. A végső, ötödik szekció összegzi a főbb megállapításokat.

II. A katakrézis mint metafora

A katakrézis és a metafora megkülönböztetése a retorikai művekben nem egyértelmű (SZATHMÁRI 2008: 14). A probléma onnan ered, hogy mind a metaforában, mind a katakrézisben jelentéseltolódás figyelhető meg, és nehéz – vagy szinte lehetetlen – meghúzni a két alakzat között. Rotterdami Erasmus például úgy vélte, hogy a katakrézis során egy hiányzó kifejezést pótlunk egy már meglévővel vagy egy metaforával (idézi SZATHMÁRI 2008: 14), azaz a két alakzat összezsúszik. Ez az összezsúszás a későbbi retorikai munkákban is fellelhető, amelyek a túlzó vagy szélsőséges metaforát katakrézisnek tekintik.

A katakrézis metaforaként (tehát a metafora egy altípusaként) való értelmezése a kortárs tudományos munkákban is fellelhető. Chrzanowska-Kluczevska (2011: 41) szerint a katakrézis például egy olyan metafora, amely nélkülözi a logikát, már-már az abszurditást súrolja és erőltetett asszociációkra épül. A katakrézis így egyfajta inkongruitást vagy akár konfliktust eredményez a forrás- és céltartomány között. A politikai kommunikációban kulcsfontosságú egy-egy jól megválasztott, újszerű és megfelelően rezonáló metafora használata, amelyet a média felkap és terjeszt, és amely a politikus identitásának és ideológiájának részévé válik (jó példa erre George W. Bush „war on terror” kifejezése, ld. LEWIS – REECE 2009). A nehézség abban rejlik, hogy minden hasonló metafora bevezetésekor lehetetlen megjósolni, melyik fog hosszabb távon működni és melyiket fogja a társadalom vagy a média disszonánsnak, erőltetettnek bélyegezni.² Egy rosszul megválasztott metafora ugyanis gyakran kap negatív figyelmet a médiában (BATES 2020), és végső soron egy adott *policy* elutasítását is eredményezheti (HEO 2020). Mindebből következően a politikusok nem feltétlenül törekszenek arra, hogy metaforáik disszonánsak legyenek – azaz a katakrézis (és a beszédpartner félrevezetése) ezekben az esetekben nem feltétlenül intencionális.

2 A katakrézis leginkább az újszerű metaforáknál fordul elő (BOLLOBÁS – KÖVECSES 2017).

III. A katakrézis mint eufemizmus

Egyes nézetek szerint minden eufemizmus félrevezet (BURRIDGE 2012), hiszen az ilyen jellegű kifejezések célja nem más, mint köntörfalazás, körülírás, homályos megfogalmazás. Az eufemizmusok ugyanakkor átszövik a nyelvet – alapvető fontossággal bírnak abban, hogy segítségükkel olyan fogalmakról lehessen beszélni, amelyek a társadalom számára tabunak számítanak, mint például a halál, a betegségek vagy a test működése. Az eufemizmusok ekképp úgynevezett „szépítő” vagy „enyhítő” szavak és kifejezések (SZATHMÁRI 2008: 217), amelyek által a „valamilyen okból kellemetlen dolgot tehát enyhítjük, szépítjük” (IBID.).

Az eufemizmusok nem mindig jótékony hatásúak – árthatnak is. Burrridge (2012) az eufemizmusok különféle típusainak bemutatása során említést tesz az ún. „alattomos” eufemizmusról (az eredeti szövegben *underhand euphemism*), amelynek célja nem elsősorban a kommunikációs partner megbántásának elkerülése, hanem egy téma tudatos eltussolása és a partner szándékos félrevezetése. Az alattomos eufemizmusok kártékony hatása igen markáns az orvosi, katonai és nem utolsósorban a politikai diskurzusban.³ Az egészségügyben például *haldoklás* helyett a kevésbé felkavaró *végstádium* vagy *terminális állapot* kifejezések használatosak.⁴ A katonai diskurzusban a katonai cselekmény meglétét (azaz a háborút) és annak negatív következményeit (tehát az áldozatokat) rejtik igen gyakran különféle eufemisztikus kifejezések mögé (GRADEČAK–ERDELJIC 2005): a jelenséget kiválóan illusztrálja, hogy Magyarországon a hadügyi kérdésekkel a Honvédelmi Minisztérium foglalkozik, és a saját bajtárs által okozott

3 Az alattomos eufemizmusok átfedést mutatnak az ún. „kettős beszéd” (doublespeak) jelenségével (ld. SMITH 2017), utóbbi nem képezi a jelen tanulmány tárgyát.

4 Lásd pl. a Varázshegy Hospice következő magyarázatát arról, mit jelent a *terminális állapot*: „Terminális állapotú az a beteg, akinek a betegsége nem gyógyítható, egyensúlyban nem tartható, az életmehosszabbító terápiás próbálkozások ellenére a betegség folyamatosan előrehalad, és rövid időn belül halálhoz vezet.”

(akár halállal is járó) megsebesítés *baráti tűz* (amely az angol *friendly fire* szó szerinti fordítása).⁵

Burridge (2012) a politikai diskurzusban megjelenő alattomos eufemizmusokat az orwelli „Újbeszélhez” köti (erről BOLLOBÁS [2020] részletesen ír), de jelenlétük nyomon követhető a kortárs magyar politikai diskurzusban is. Egyik legfrissebb példánk az *ellenségmenedzselés* kifejezés, amely szintén a 2021-es ellenzéki előválasztásokhoz köthető. Márki-Zay Péter győzelme kapcsán a Mediaworks főszerkesztője azt nyilatkozta, hogy a kormányzati propaganda még nem kezdte meg Márki-Zay Péterrel kapcsolatos „ellenségmenedzselését” (azaz politikai lejáratását).⁶ A kifejezés egyértelműen eufemizálja, de egyszersmind elkendőzi a valóságot, hiszen a *menedzsel* szó a *Magyar értelmező kéziszótár* (PUSZTAI 2011) szerint elsősorban irányítást, támogatást jelent, és csupán az előtag (*ellenség*) enged következtetni az *ellenségmenedzselés* jelentésének valódi – negatív – tartalmára.

Az ezekhez hasonló példák vezettek Burridge (2012) szerint oda, hogy már az *eufemizmus* jelentése sem mentes a pejorációtól (azaz a jelentés-tartalom rosszabbodásától). Ez a gondolat összefügg azzal az igen elterjedt tézissel, hogy a legtöbb szó nem semleges, hanem különféle szemantikai színezetet, árnyalatot kap – ezek lehetnek pozitívak vagy negatívak (lásd pl. Osgood konnotatívjelentés-elméletét [OSGOOD és mtsai. 1975; PLÉH és CZIGLER 1975]). Nem hiába állítja Bolinger, hogy a legtöbb fogalom szinonimák és antonimák halmazait, azaz „sejtszerű csoportosulásait” hozza létre elménkben és a szavak ilyen formában szemantikailag „terheltek” (BOLINGER 1980: 72).⁷ A politikai kommunikáció akkor válik sikeressé, ha

5 Lásd pl. a *hvg.hu* következő híré: „Véletlenül a saját hajóját süllyesztette el az iráni hadsereg – *Baráti tűz* végzett a Konarak nevű hajóval” (2020. május 11., kiemelés tőlem).

6 „Márpedig tudjuk azt, hogy milyen, ha elkezd egy normális, jól szervezett párt *ellenségmenedzseléssel* foglalkozni. Az azért tud hatni. Ott van Karácsony Gergely példája.” – 444. *hu* (2021. október 19., kiemelés tőlem).

7 Ezt a jelenséget tárgyalja Bolinger (1980) mint *loaded language* (ami nagyjából a „terhelt nyelv” kifejezésnek feleltethető meg).

a beszélő képes egy jól megválasztott (alattomos) eufemizmussal felülírni egy adott fogalom konnotációját és ekképpen elfogadtatni a választókkal egy-egy kényes vagy akár tisztességtelen politikai cselekedetet. Az eufemizmusokkal tarkított beszédet ráadásul sokkal inkább hajlamosak vagyunk igaznak hinni és nem hazugságnak minősíteni (WALKER és mtsai. 2021) – azaz az eufemizmusokra építkező politikai nyelvezet valótlanságait sokkal nehezebb detektálni, ami így megvédi a politikai aktort hitelessége elvesztésétől (szemben azzal, ha valaki egyértelműen és bizonyíthatóan álhíreket terjeszt).

IV. A katakrézis mint szemantikai homályosság

A politikai diskurzus alapvető tulajdonsága, hogy indirekt módon, homályosan – többek között eufemizmusokra építkezve – fogalmaz (OBENG 1997). Az indirekt megfogalmazást a politikai érdekek és a beszélő „homlokzatának védelme” egyaránt motiválja: Obeng szerint a politikai aktorok tudatosan használnak homályos megfogalmazásokat annak érdekében, hogy ellenfeleikkel szemben egyfelől kommunikatív, másfelől politikai előnyre tegyenek szert (OBENG 1997: 49). Az intencionalitást Ott (2018) is hangsúlyozza, aki ugyanakkor rámutat, hogy a homályos, indirekt nyelvezettel a beszélő célja nem más, mint félrevezetni és megtévesztetni (hasonlóan a katakrézishez).

Milyen explicit nyelvi eszközökkel manifesztálódhat a szemantikai homályosság a politikai kommunikációban? A jelenségre gyakran használják a *weasel word* kifejezést (szó szerinti fordításban „menyétyszó”), amely egy olyan szóra vagy kifejezésre utal a diskurzusban, amelynek „a jelentése annyira pontatlanul vagy helytelenül van definiálva, hogy megakadályozza a koherens gondolkodást arról a témáról, amelyre vonatkozik, vagy megalapozatlan konklúziókhoz vezethet” (BERNHARD és mtsai. 2020). A *weasel word* eme tulajdonsága azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy használata szemantikai kiüresedéshez vezet (amely folyamat éppenséggel a katakrézis ellentéte lenne, hiszen a katakrézisnél egy már meglévő

szóalak további jelentéssel bővül). Felhasználhatósága és alkalmazhatósága abban rejlik, hogy mozgásteret ad az elfogult vagy stratégiai alapú interpretációnak (SCOTTO DI CARLO 2015), azaz egyszerre akár több interpretációt is felkínál, attól függően, hogy milyen értelmezés jár politikai haszonnal egy-egy aktor számára. Tág interpretációs spektrummal bír például az angol *postcommunism* (posztkommunizmus), amely Bernhard és munkatársai (2020) szerint egy túlhasznált – és nem megfelelően alkalmazott – címke, ugyanis összemossa a posztkommunista országok közötti különbségeket és egy nemlétező (regionális?, kulturális?, politikai?) homogenitást feltételez. Hasonlóan problémásak a *socialism* (szocializmus), a *liberalism* (liberalizmus) vagy a *populism* (populizmus) kifejezések is, amelyeknek a jelentését a politikusok úgy formálják és alakítják (és egyszersmind bővítik), ahogyan az éppen nekik kedvező.⁸

V. Összefoglalás

A politikai kommunikációban előforduló katakrézis nem tekinthető önálló nyelvi jelenségnek, hiszen megjelenhet metaforaként, eufemizmusként vagy homályos jelentésű kifejezésként is. Bollobás és Kövecses (2017) a katakrézist a metafora (és a metonímia) speciális a eseteként definiálta újra – a jelen tanulmány ezt az újraértelmezést az eufemizmussal és a homályos jelentésű szavakkal egészíti ki. A katakrézis tehát számos nyelvi formán ível át. A közös pont a pragmatikai funkcióban keresendő, amely nem más, mint a „radikális átértelmezés” (BOLLOBÁS 2020: 99) és a fogalmi újítás, amely ideológiai manipulációt is eredményezhet (BOLLOBÁS – KÖVECSES 2017). Szemantikai szempontból tehát a katakrézis a jelentésváltozás egyik fő katalizátoraként értelmezhető.

8 Trump elnök hívei az Egyesült Államok 2020-as elnökválasztási kampányában például „szocialista”-ként értelmezték azokat a demokrata párti javaslatokat, amelyek az egészségügyi ellátás és a felsőoktatás ingyenessége mellett foglaltak állást (BERNHARD és mtsai. 2020: 296).

Irodalomjegyzék

- ALLAN, Keith – BURRIDGE, Kate (1991): *Euphemism and Dysphemism: Language Used As Shield and Weapon*. Oxford: Oxford University Press.
- BATES, Benjamin R. (2020): The (in)appropriateness of the WAR metaphor in response to SARS-CoV-2: A rapid analysis of Donald J. Trump's rhetoric. *Frontiers in Communication*, 5(50). DOI: 10.3389/fcomm.2020.00050
- BERNHARD, Michael – GANEV, Venelin I. – GRZYMAŁA-BUSSE, Anna – HANSON, Stephen E. – HERRERA, Yoshiko M. – KOFANOV, Dmitrii – SHIRIKOV, Anton (2020): Weasel words and the analysis of "postcommunist" politics: A symposium. *East European Politics and Societies*, 34(2). 283–325. DOI: 10.1177/0888325419900244
- BOLLINGER, Dwight (1980): *Language – The Loaded Weapon: The Use and Abuse of Language Today*. New York: Routledge.
- BOLLOBÁS Enikő (2020): „Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom”: a katakrézis mint trópus és gesztus a költészetben. In BOLLOBÁS Enikő: *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúraközvetítés*. Budapest: Balassi Kiadó. 69–99.
- BOLLOBÁS, Enikő – KÖVECSÉS, Zoltán (2017): Catachresis as metaphoric and metonymic meaning extension: The case of poetic, prophetic, and political discourse. *Estetica: Studi e Ricerche*, 7(1). 121–138.
- BOTOS Tamás (2021): Gyurcsány: A mai rendszer verbális gyűlölete semmi más, mint a dicséret szava. *444.hu*, 2021. október 19. <https://444.hu/2021/10/22/gyurcsany-a-mai-rendszer-verbalis-gyulolete-semmi-mas-mint-a-dicseret-szava> (Letöltés ideje: 2021. október 22.)
- BURRIDGE, Kate (2012): Euphemism and language change: The sixth and seventh ages. *Lexis: Journal of English Lexicology*, 7. 56–92. DOI: 10.4000/lexis.355
- CHRZANOWSKA-KLUCZEWSKA, E. (2011): Catachresis: A metaphor or a figure in its own right? In Monika FLUDERNIK (ed.): *Beyond Cognitive Metaphor Theory: Perspective on Literary Metaphor*. New York: Routledge. 36–57. DOI: 10.4324/9780203815809.

- FORSTON, Benjamin W. (2017): An approach to semantic change. In JOSEPH, Brian D. – JANDA, Richard D. (eds.): *The Handbook of Historical Linguistics*. Hoboken, NJ: Blackwell Publishing. 648–666. DOI: 10.1002/9780470756393.ch21
- GRADEČAK-ERDELJIC, Tanja (2005): Euphemisms in the language of politics or how metonymy opens one door but closes the other. In Piotr CAP (ed.): *Pragmatics Today*. Frankfurt, Berlin & Bern: Peter Lang. 287–299.
- HEO, Mansup (2020): Abused metaphors in political communication: The case of two presidents. *Asian Journal of Communication*, 30(3–4). 221–241. DOI: 10.1080/01292986.2020.1764072
- HVG (2020): Véletlenül a saját hajóját süllyesztette el az iráni hadsereg. *hvg.hu*, 2020. május 5. https://hvg.hu/vilag/20200511_iran_hajo_hadsereg_barati_tuz (*Letöltés ideje: 2021. november 7.*)
- LEWIS, Seth C. – REESE, Stephen D. (2009): What is the War on Terror? Framing through the eyes of journalists. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 86(1). 777–797. DOI: 10.1177/107769900908600106
- OBENG, Samuel Gyasi (1997): Language and politics: Indirectness in political discourse. *Discourse and Society*, 8(1). 49–83. DOI: 10.1177/0957926597008001004
- OSGOOD, Charles E. – MAY, William H. – MIRON, Murray S. (1975): *Cross-cultural Universals of Affective Meaning*. Urbana IL: University of Illinois Press.
- OTT, Douglas E. (2018): Hedging, weasel words, and truthiness in scientific writing. *Journal of the Society of Laparoendoscopic Surgeons*, 22(4). 1–4. DOI: 10.4293/JSLS.2018.00063.
- PLÉH Csaba – CZIGLER István (1979): Kísérlet politikai kifejezések megítélésére alkalmas szemantikus differenciál skálák kidolgozására és alkalmazására. In HUNYADY György (szerk.): *Pszichológiai Tanulmányok XV*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 479–533.

- PUSZTAI Ferenc (2011) (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SCOTTO di Carlo, G. (2015): “Weasel words” in legal and diplomatic discourse: Vague nouns and phrases in UN resolutions relating to the second gulf war. *International Journal of the Semiotics of Law*, 28. 559–576. DOI: 10.1007/s11196-015-9406-0
- SMITH, Philip (2017): Doublespeak. In: Paul JOSEPH (ed.): *The SAGE Encyclopedia of War: Social Science Perspectives*. Thousand Oaks, California: Sage Publ. Inc. 518–520.
- SZATHMÁRI István (2008) (szerk.): *Alakzatlexikon: A retorikai és a stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- VARÁZSHEGY HOSPICE ALAPÍTVÁNY (2021): Mit értünk terminális állapot, végstádium alatt? www.varazshegyhospice.hu. <https://varazshegyhospice.hu/a-hospice/mit-ertunk-terminalis-allapot-vegstadium-alatt/> (*Letöltés ideje: 2021. november 7.*)
- WALKER, Alexander C. – TURPIN, Martin Harry – MEYERS, Ethan A. – STOLZ, Jennifer A. – FUGELSANG, Jonathan A. – KOEHLER, Derek J. (2021): Controlling the narrative: Euphemistic language affects judgments of actions while avoiding perceptions of honesty. *Cognition*, 211. 1–13. DOI: 10.1016/j.cognition.2021.104633

KIBESZÉL(HET)ETLEN CSALÁDI TITKOK ÉS TESTI ÍROTTSÁG ANNE ENRIGHT *A GYÁSZOLÓ* *GYÜLEKEZET* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

A nemek közötti kapcsolatokat, a nemi szerepeket és identitást meghatározó normák terén sokáig hagyományosan konzervatívnak ismert Írországból a homoszexualitás dekriminalizálása csak 1993-ban történt meg, a törvényes polgári válás lehetősége pedig csak az 1995-ös, az igenek számának kis többségével záruló referendum nyomán vált valóra. Ebben az összefüggésben egy hasonlóan kényes probléma, nevezetesen az abortusz szigorú, teljes körű tilalmának feloldása a 2018-as népszavazás után következett be. Korábban ezen döntések és intézkedések hiánya sok esetben családi és egyéni boldogtalanság, nemritkán tragédia forrásává vált a társadalomban és máig terheli a nemzeti emlékezetet. A kedvező változások ellenére azonban a múltból örökölt előítéletek és sztereotípiák bizonyos helyzetekben váratlanul előbukkanva tovább kísértenek. Az ellentmondásokat elsősorban az emberi test, s annak főként a szexualitással összefüggő viselkedése horrozza a korábbi kettős erkölcsi mérce és a feloldhatatlanként megélt krízisek adott esetben sorsokat meghatározó következményei miatt.

A testtudományok klasszikusait idézve Bollobás Enikő kitér Elizabeth Grosz releváns gondolataira, aki „megfordítja a karteziánus test/lélek binaritást, a testet jelölve meg a felsőbb kategóriaként. A test és a lélek kapcsolatát végtelen Möbius-szalagként konceptualizálva azt állítja, hogy ezek nem poláris ellentétei egymásnak, hanem egymásba csúszó fogalmak:

a szalag két felülete – a pszichés belső és a fizikai külső – meg sem különböztethető egymástól” (BOLLOBÁS 2020: 55). Bollobás értelmezése szerint mindez azt igazolja, hogy „valójában a test az alanyképzés felülete. A test társadalmi beírottága nem függetleníthető a szubjektíváció folyamatától” (IBID.). A beírottág komplexitásaért felelős tényezők nyilvánvalóan kultúránként, s azokon belül is változóak, a szubjektíváció vizsgálata során felfejthető egyéni utak pedig szintén jelentős szóródást mutathatnak. Dokumentált tény, hogy egy-egy meghatározott társadalom domináns ideológiáinak, a közöttük lévő harcnak és a velük kapcsolatos előírások és gyakorlatok testi hatásainak kutatása tudományosan leírható és részleteiben tovább elemezhető problémaegyüttesek feltárását teszi lehetővé.

A gyarmatosított, majd posztkoloniális társadalmak egyenetlen és ellentmondásokkal teli fejlődésének számos jegyét mutató Írország helyzete a testtel kapcsolatos gondolkodás és szabályrendszer terén meglehetősen speciális módon alakult. A 19. században a katolikus egyház, érvel egy kutató, együttműködött a brit államhatalommal a források és különböző javak elosztásában, s ebből óriási politikai tőkét szerzett. Az egyház dominanciáját ugyanakkor „alulról”, a hétköznapi emberek felől is erősítette, hogy az ír katolikusok lojálisak voltak, mert ez jelentette identitásuk legfontosabb elemét, különösen az ír nyelv anyanyelvi szintű használatának nagymérvű visszaszorulása miatt. Egyúttal a vallás által megkívánt testi és érzelmi kontroll, s ezzel összefüggésben a szexuális kapcsolatok szigorú szabályozása és az önmegtagadó életforma a mindennapok részévé vált (INGLIS 2005: 65). A katolikus egyház szigorú morális ellenőrzése a függetlenség visszanyerése után (1922) tovább erősödött. Az új patriarchális állam szövetségeseként tekintett az egyházra; az 1937-ben elfogadott alkotmány a katolikus erkölcsi követelmények érvényesítését törvényi szintre emelte. Mindezzel együtt járt a házasságon kívüli szexuális aktivitás bűnösségének hirdetése, ami gyermekkoruktól kezdve meghatározta az emberek „testi írottágának” alakulását. Cheryl Herr jellemzésében gyarmati és posztkoloniális történelmük során az írek a lélek és a test kapcsolatát egyre problematikusabbnak

látták, s reprezentációikban az utóbbit különböző veszélyekkel asszociálták (HERR 1990: 6–7). Miközben a szavak szintjén megvetették és üldözendőnek tartották a szexuális devianciát, náluk is jócskán előfordult a molesztálás, a nemi erőszak és a kiskorúak megrontása, az 1970-es évek előtt azonban a társadalmi nyilvánosságban alig beszéltek az ilyen problémákról (FERRITER 2009: 18).

Az 1990-es évtizedben a médiumok a gyerekek rovására – többnyire egyházi intézményeken belül – elkövetett perverz bűncselekmények eseteit tárták fel és tudatosították a közösségek tagjaiban, hogy éppen a szigorú szabályok és a látszat megőrzésére való törekvés, az elhallgatások vezettek az ilyen és hasonló szégyenfeltokhoz a nemzet testén. Mivel a katolikus egyház jelentősen érintett volt a felszínre került ügyekben (például egyes pedofil papok tettei miatt), az embereknek lelki, szellemi iránytűt nyújtó szerepe rohamosan csökkent. Kevesebb nyilvánosságot kapott a családon belüli erőszak számos megnyilvánulása, az asszonyok megverése, a saját vagy nevelt gyermekek szexuális inzultálása, amely időnként test-lelki megrontásig fajult. Az ír származású kortárs írók műveiben gyakran központi téma a vergődő/traumatizált család, mely hosszú éveken át megsínyli a posztkoloniális múlt túlságosan szigorú, s emiatt kétszínűséget tápláló morális követelményei által okozott feszültségeket. Regényeik és drámáik kritikusan mutatják be, hogy a túlságosan korlátozó erkölcsi normáknak való erőltetett megfelelés következtében a családtagok magukba zárkozhatnak, s állandósulhat az egymás iránti őszinteség hiánya. Az idősebb korosztályhoz tartozó írók között Jennifer Johnston (1930–) több regénye is fókuszba helyez a kérdéskörhöz kötődő témákat, például a *This is Not a Novel* (Ez nem regény) című, 2002-ben megjelent műve, amelyben egy családtörténet szálait bogozva, mintegy oknyomozó módon ábrázolja egy fiatal homoszexuális férfi öngyilkossághoz vezető tragédiáját. A középgeneráció íróit tekintve pedig például Marina Carr (1964–) magyarul is olvasható, *Raftery dombján* (*On Raftery's Hill*, 2000) című drámája idézhető ebben az összefüggésben. Carr műve nyugtalanítóan kegyetlen: vérfertőző kapcsolatokat ábrázol egy vidéki ír család múltjából és

jelenéből, megkérdőjelezve ezzel a vidéki élet nyugalmaról, a családi összetartozás erkölcsi értékeiről alkotott hagyományos képzetek igazságába, az egyik legfontosabb nemzeti ideálba vetett hitet.

A Carr korosztályába tartozó Anne Enright (1962–) Man Booker-díjjal kitüntetett műve, *A gyászoló gyülekezet* (*The Gathering*) az író nő negyedik regénye, mely 2007-ben jelent meg, magyar fordítása pedig 2008-ban. Az alapcselekmény 1998-ban játszódik, tehát annak az évtizednek a végén, amikor a (még nem igazán távoli) múlt számos, többnyire kiskorúak kárára történt, otthoni vagy intézményi környezetben elkövetett szexuális abúzusként leírható traumatikus eseményére derült fény, mindez pedig zavarba hozta, illetve szembenézésre készítette a társadalmat. A regényről és magyar fordításáról írt kritikájában Bényei Tamás leszögezi, hogy a mű „nem engedi, hogy otthonosan érezzük magunkat benne, hogy koherens világot és történetet állítsunk össze a felidézett mozaikdarabkákból. És azért sem könnyű megszeretni, mert iszonyúan, néhol szinte elviselhetetlenül kegyetlen és őszinte módon ír a testről, a szexualitásról, az anyaságról” (BÉNYEI 2009: 70). Enright műve azzal, ahogyan a testben hordozott traumák sokféle ágazó folyamatába beavat, koncentrált képet nyújt az egyéni emlékezetnek a képzelettel keveredő működéséről. Írásomban a gyermekkori traumáknak a posztkolonális társadalom kontextusai és diszkurzusai által meghatározott természetére és ábrázolhatóságára összpontosítok.

Az egyes szám első személyben íródott *A gyászoló gyülekezet* egy 39 éves író nő, Veronica nem kronologikus visszaemlékezéseinek füzére s egyúttal önmagát kereső utazása egy szabálytalan családregény formájában, melyet fiútestvére, a nála alig egy évvel idősebb, korban és érzelmileg hozzá legközelebb álló (szinte ikerpárjának tekinthető) Liam öngyilkossága nyomán átélt megrendülés indít el. A „gyülekezet” szó angol eredetije, a többjelentésű „gathering” egyrészt a katolikus ír miliőben is szokatlannul népes Hegarty család tagjainak összejövetelére utal, akik könyv vége felé a szokásos halotti siratásra, illetve Liam temetésére jönnek össze. Másrészt, a szó jelenthet összegyűjtést is, utalva mintegy a narrátor epizódokat,

eseményfosztlányokat összegyűjtögető, az idősíkokat váltogató emlékezésének folyamára, mely a távoli és közeli múltból előbukkanó kísérteteket faggatva próbálja megfejtetni a titkot: mi vezethetett Liam tragikus tettehez. A regény kezdőmondatai előre vetítik a tematika összetettségét:

Szeretném leírni, mit történt a nagyanyám házában azon a nyáron, nyolc-kilenc éves koromban, de nem tudom bizonyosan, valóban megesett-e. Egy bizonytalan eseményről kell tanúskodnom. Érzem, hogy itt harsog bennem ez a valami – ami talán meg sem történt. Nem is tudom, milyen néven emlegetsem. Azt hiszem, talán a test vétkének lehetne nevezni, de a test már rég leomlott, és nem tudom biztosan, miféle fájdalom kering a csontokban. (ENRIGHT 2008: 5)

A test és a bűnösség összekapcsol(ód)ása mellett felmerül a narrátor, Veronica „megbízhatatlansága”, hiszen ő többnyire bizonytalan abban, hogy amit elmond, vajon tényleg úgy történt-e meg. A kezdő fejezet utolsó soraiiban a szeretet–szerelem–szexualitás bonyolult titkairól indul egy hajnali meditáció, melyek vallatása a továbbiakban is fel-felbukkan a narrációban.

Veronica gyakran bonyolódik ellentmondásokba, a tények felelevenítését homályos sejtései keresztezik, így a teljes történet megalkotása lehetetlennek bizonyul. Az emléktöredékek alapján nem állítható fel Liam végzetes tettét magyarázó, valamennyire is megbízható látlet, de világossá válik bennük a test, s immár a halott test szerepe. Bényei megjegyzi, hogy az emberből halála után maradó csont „a regény legkövetkezetesebben és legváltozatosabban használt vezérmotívuma” (BÉNYEI 2009: 71). Látens folklórmotívumként az író irodalomban gyakori a halottak megidézése, akik újraélik személyes történetük el nem temethető, a síron túl is fájó részleteit, melyek a nemzeti sors szempontjából szintén jelentőséggel bírnak. A *csontok álmódása* (*The Dreaming of the Bones*, 1919) című W. B. Yeats-dráma a szellemek nyughatatlanságával jeleníti meg a vereséggel és megtorlással végződő 1916-os húsvéti felkelés által felvetett társadalmi és lélektani dilemmákat. A „csontok” itt egy 12. századi, legendabeli férfi–nő párosra utalnak, akiknek házasságtörő szerelme a hódító normannok ír földre

érkezését vont maga után. Enright regényében a halottak megidézése, a csontok képének motivikus ismétlődései (mint a múltból itt maradó jelek) szintén túlmutatnak az egyéni történeteken: a koloniális/posztkoloniális korszak lezáratlan társadalmi problémáiról és sebeiről tudósítanak.

A személyes és családi élmények kavargásából a regény közepére bukkan-nak elő konkrét emlékképek a mű első soraiban már jelzett nyugtalanító eseménnyel kapcsolatban. Mind Liam, mind Veronica szempontjából sajátos bűnbeesés-jelenetnek nevezhető az esemény. Akárhogyan ment is végbe a jelenet, traumatizálta Liamet és egyúttal Veronicát is, aki tanú-ként mindeddig magában hordozta a kibeszélhetetlen emléket. A mélyről feltörő, kontúrjaiban nem tisztázható emlékkép szerint egyszer, az 1960-as években, mikor éppen a nagymamánál, Adánál nyaraltak, a nyolcéves Veronica a tisztaszobába benyitva meglátja, hogy a családot gyakran meg-látogató idősebb férfi, Lamb Nugent a kilencéves Liammel fajtalanodik:

A látvány furcsasága döbbséget keltett meg, mikor benyitottam. Mintha Mr. Nugent péniszbe, amely egyenest előremeredt a szicéből, valahogy furcsán megnőtt volna, kivirágzott volna a csúcán, hogy egy nagy és esetlen fiúalakban érjen véget, azaz a bátyám, Liam alakjában, aki, mint végül megláttam, nem a pa-sas hímtagjának kiterjesztése volt, rejtélyesen elé helyezve a földre, hanem egy megriadt (persze hogy megriadt, hiszen benyitottam) kilencéves fiú [...] A kezét elrejtette a ruha, és az ökle valamit markolt, ami odabent rejtőzött. Nem egyetlen, válltól ágyépig összekötött dolog voltak, hanem két ismerős ember, Mr. Nugent és Liam. (ENRIGHT 2008: 143)

A képzelettel keveredő látottak valós történéseibe Veronica önmagát is elhelyezi: „Becsuktam az ajtót, felrohantam az emeleti vécére, pisilnem kellett, meg kellett néznem a kijövő pisit; benyúlnom, megvakarnom vagy dörzsölnöm, és aztán megszagolni az ujjamat. Legalábbis felteszem, hogy ezt csináltam, ha nyolcéves voltam” (ENRIGHT 2008: 146–147). Veron-icát tehát valahogyan megérintette a látottak (vagy képzeltek) élménye,

s felébreszthetett benne valami furcsa késztetést arra, hogy szokatlan, nem feltétlenül kellemes dolgokat műveljen a testével.

Joseph Valente és Margot Gayle Backus elemzése szerint Enright itt a gyermekekre irányuló szexuális abúzió megvalósulásának egy, a hagyományos felfogásnál komplexebb episztemológiájára irányítja a figyelmet (VALENTE – BACKUS 2021: 220). Az áldozat (ideértve azt is, aki csak szemlélője az esetnek), írják, nemcsak passzívan, akarata ellenére, fizikailag szenved el az erőszakos tettet, hanem az elkövető manipulálja a gyermek még meghatározatlan vágyait és a fölöttük való uralmát is, méghozzá oly módon, hogy a kiskorúban felkeltett libidinális érzések félelemmel és undorral keveredhetnek benne (VALENTE – BACKUS 2021: 201–202). Igazolja ezt, hogy Liam és húga későbbi szexuális életére kihat az átélte trauma inherens következménye, a gyönyör és a horror határainak elmosódása, amely leküzdhetetlen ambivalenciaként épül személyiségükbe. Liam berögződött szokásai közül az egyik, hogy kínosan igyekszik tisztán tartani magát, mintha minduntalan valami mocskot kellene a testéről eltávolítania, de ez sosem sikerül teljesen. Amikor mélyen gyökerező, identitásával kapcsolatos bizonytalanságai elől az öngyilkosságban talál menedéket, alsónemű nélkül veti magát a tengerbe, Veronica értelmezésében azért, hogy halála testi megtisztulást hozzon számára.

A *trauma* (Τραύμα) görög szó, sebet jelent, s a traumatizáló sérelem rendszerint nem fejezhető ki szavakkal és nem ábrázolható a poszttraumatikus bénultság következményeként. Az emlékképek felszínre hozásához külső eseményeknek kell történniük; a regényben ezek Liam öngyilkossága, illetve a perverzítások és abúzusok terhelte múlttal való szembenézés megindulása a társadalomban az 1990-es évek során. Bényei kitér a trauma és a személyiség alakulásának kapcsolatára. „Nem az a fontos – írja – hogy kivel történt, még csak az sem igazán fontos, hogy pontosan az a jelenet megtörténhetett-e egyáltalán, csak az, hogy valamikor történt valami rettenetes dolog, amelynek ők hárman voltak a szereplői, és ez a rettenetes

dolog – amely elválaszthatatlan a rákapcsolódott emlékképektől, felejtésektől és hazugságoktól – valamiképpen meghatározta a két gyerek életét” (BÉNYEI 2009: 72). Ezzel együtt Verinoca a regényben az ír társadalom több évtizedes válságperiódusának félig rejtve maradt jeleit is vallatni próbálja. Képzeletével kiegészítve az emlékmorzsákból egy lazán összefüggő narratívát kreál, s az idősíkok váltakozásával felépülő, többretegű történetben a Liamról őrzött hézagos emlékképei felidézése során az aszszony rákényszerül saját életének és a családi, társadalmi múltnak egyidejű átgondolására, ráébredve, mennyi kényes dolgot kezeltek titokként, melyek épp kibeszéletlenségük miatt egyre áporodottabban nehezülték a mindennapokra. Bátyja elvesztése és a társadalmi gondolkodás megváltozása együtt ösztönzi a narrátort arra, hogy utóhatásai felől próbálja értelmezni a magába temetett gyermekkori traumatikus élményt.

A következő húsz évben megváltozott körülöttünk a világ – utal Veronica már felnőttkorának éveire – és nekem eszembe jutott Mr. Nugent. De magamtól sosem hoztam volna össze ezt az ugrást – ha nem hallgatok rádiót, nem olvasom a lapokat, és nem hallom, hogy mi folyt az iskolákban, a templomokban meg az emberek otthonában. Ott zajlott hangosan az orrom előtt, és én akkor sem fogtam föl. És ezt szintén nagyon sajnálom. (ENRIGHT 2008: 171–172)

Veronica arra a következtetésre jut, hogy Liam története a messzi 1925-ös évre nyúlhat vissza, a szigorú vallási erkölcsök uralta ultrakonzervatív Írországba, s megkísérli rekonstruálni a sosem látott múltat, melynek rég halott főszereplői Ada, a nagymamája, mint fiatal lány, és az első látásra beleszerető Lambert Nugent. Ada egy életre boldogtalanná tette a férfit, amikor barátjához, a gazdagabb, autón furikázó Charlie-hoz ment feleségül. A múltat vallató töprengésében Veronica számára úgy tűnik, a családot érintő minden más későbbi esemény innen eredeztethető. A Liam öngyilkos tétének okait firtató képzeletbeli nyomozás szempontjából fontos, hogy az Ada és Nugent megismerkedését leíró fejezet végén – mely a jelenetet részletesen, a fiatal testek közötti energiaáramlással együtt

képzeli el – Nugent, a későbbi megrontó marad az elbeszélés fókuszában. Hazaérve

[Nugent] körülnéz a kis szobában [...] A sötétben állva lassan kigombolja az ingét. A gombok egyesével nyílnak. Az ing V alakban válik el a mellkasa húján. Egyre lejjebb és lejjebb. És Nugent már térdel. Térden húzza le az ingét, maga mögé hajtja, a gombok megkoccannak a hátán, egyszer, kétszer; aztán belekezd az éjszakai imáiba. (ENRIGHT 2008: 37–38)

Ima közben kishúga, Lizzy kísérti, aki tébécében halt meg, s haldoklása közben Nugent éjszakai rózsafüzérét mormolta, „Lizzy ágyától rémületes, biztonságos távolságban” (ENRIGHT 2008: 38). Az elképzelt jelenet leírásából Nugent szegénységben töltött, és a testvér szenvedése által traumatizált gyerekkorának képe bontakozik ki. A halott képe kísérti akkor is, „amikor az éjszaka közepén megfogja a péniszét, olyan érzés, mint Lizzy bőre: mindig nyirkos, sosem izzad. Mert azokban a napokban az emberek a lehető leggusztustalanabb összevisszaságban éltek” (ENRIGHT 2008: 38). A korszak egyik fő ellentmondásaként, miközben a testiség és a szexuális élet tabu volt, nem beszéltek róla, a szegénység miatt sokan mégis túl közel éltek egymáshoz, ami a fiatalok pszichés fejlődésében esetenként tartós zavart okozhatott.

A kvázi-posztkoloniális ír közegben a társadalmi nemek és generációk között sokféle feszültség és probléma halmozódott fel; az őszinteség hiánya és az elfojtott vágyak kerülő utakra terelt megnyilvánulásai – elsősorban férfiak esetében – önsajnálattal egészültek ki. Veronica fantáziával keveredő emlékképei erre is utalnak:

Lamb Nugentnek van felesége, Kathleen, és négy egészséges gyereke. Semmi oka a panaszra. Azt kéri, amit Ada a legkevésbé akar neki megadni, azt kéri, hogy Ada higgyen a bánatában, egy olyan férfi közönséges bánatában, aki nem szereti túlzottan a feleségét, és soha, egy pillanatra sem értette a négy gyerekét;

[...] Azt akarja, hogy Ada sajnálja a tökéletesen kényelmes életéért, amelyet nem érez a magáénak; azért, mert kísértet a saját házában: elég ránéznie a feleségére, aki a falra kergeti, meg a négy gyerekére, akik minden lélegzetét elrabolják, amint kifújta a száján. (ENRIGHT 2008: 135)

Veronica gondolatfutamának valóságalapja, hogy az egyén szexuális identitásának (legalábbis a felszínen) szigorú, belsővé tett heteronormatív valláserkölcsei előírásoknak kellett megfelelnie. Így az elfogadottság, a többséghez tartozás kényszere miatt rendszerint a homoszexuális hajlamú férfiak is megnősültek és gyerekeket nemzettek, ami a házasságok és családok napi konfliktusaihoz és boldogtalanságához vezet(het)ett. Mivel a törvényes válás nem volt lehetséges, sok ember szenvedett érzelmi és szexuális kielégületlenségtől személyes életében. A korábbi évtizedekben a kiskorúak pedig sokszor azért váltak áldozattá, mert a gyerekek jogait még nem védtek törvények, következésképp nem tudták az őket ért abúzust biztonságban feltárni és saját igazukat elfogadtatni (FERRITER 2009: 123). Érdekeik védelme mindenekelőtt a család feladata lett volna, viszont a molesztálás vagy egyenesen a nemi erőszak gyakran épp családi környezetben történt.

Kérdés, hogy a regény történetében miért pont egy kilencéves fiúra irányulnak Nugentnek a testi elfojtások mélyéről feltörő perverz vágyai. Veronica fantáziajelenete szerint annak idején Nugent, aki átélte testvére korai elvesztésének traumáját, fiatal korában szegény és mellőzött volt. A Liamet megrontó perverz magatartása idején, sok év múlva, azonban már ő az időközben megözvegyült Ada főbérője, s úgy tűnik, jogot formál arra, hogy gyakran a házban tartózkodjon, mi több, hatalma legyen a családtagok felett. Frusztráltságát a védtelen gyerek testi kihasználásával bosszulja meg, ha nem is feltétlenül tudatosan eltervezve, s teszi ezzel Liamet a korszak traumatizáló miliőjének részesévé, önmagához hasonlóvá. A felnőttként Angliába áttelepült Liam ugyanis szintén apa lett; temetésén egy magas nő jelenik meg kisfiával, aki nagyon hasonlít Liamre, de nyilvánvalóan az ő létezésük sem tudta megmenteni Liamet az öngyilkosságtól.

Veronica szüleinek házasságából tizenkét gyermek született, ami még az ír katolikusoknál is igen soknak számított. A temetés előtt Veronica elmegy özvegy anyjához, s a házban, ahol felnőtt, felidézi, micsoda zsúfoltságban éltek együtt testvéreivel. Anyjuk nem tudott velük külön-külön foglalkozni: megakadályozták ebben sorozatos terhességei és depressziós hullámai, melyeket valószínűleg a szülés–gyermekágy–szoptatás évenként visszatérő megpróbáltatásai és monotonája is okoztak. Veronica nem képes vele Liamról beszélni, sem itt, sem a temetésen, s csak bensőjében hangzanak el a legfontosabb szavak, amelyekkel anyját a szülői felelősségére emlékeztethetné: „Azt mondom, hogy abban az évben, amikor elküldtél minket, a fiadat megzavarták,¹ mikor nem voltál ott, hogy vigasztald és megvédd, és ez a megzavarás elég volt, hogy elindítsa egy olyan ösvényen, amely a lenti dobozba vezetett. Ezt mondom, ha tudni akarod.” (ENRIGHT 2008: 213)

Sem testvérei, sem barátai nem vették észre, hogy Liam személyisége visszavonhatatlanul torzul, hiszen nem úgy szocializálódtak, hogy a rendellenességek mibenlétére és gyökereire rákérdezzenek: a másféle viselkedés nevenincs tabu vagy éppenséggel gúny tárgya volt. Így Veronica csak az elbeszélés jelenében ébred rá arra, hogy az őszinteséget nélkülöző társadalmi miliőben való nevelkedés titokban mennyi rossz érzést és lelki szenvedést „írt” bátyja (és mások) testére, és hogy mindez a látszatra pontosan megtervezett öngyilkosság felé húzta Liamet:

Elnéztük a Liam-féleket, és teljesen más történetünk volt róluk, teljesen más szavakkal. Kölyök, huligán, majom, gengszter, reménytelen, semmirekellő, örült, bajkeverő. (ENRIGHT 2008: 161–162)

Már tudom, hogy Liam szemében annak az embernek az arckifejezése ült, aki tudja, hogy magára maradt. Mivel a világ sohasem tudja meg, mi történt vele, és mit cipel magával ennek eredményeképpen. (ENRIGHT 2008: 171)

1 Ezt a szót a magyar fordítás nem adja vissza elég pontosan. Az „interfered with” jelentése ebben a kontextusban „moleosztálták” vagy „zaklatták”, a „megzavarták” jelentése nem elég erős a tartalom kifejezésére. (ENRIGHT 2007: 213)

Mint Liam Harte írja, az 1960-as évek ír társadalmában még nem létezett olyan diszkurzív tér és nyilvánosság, melyben a traumatizáló élményt a nagyobb közösség felé artikulálni lehetett volna (HARTE 2010: 198). Liam vízbefúlt testét – rajta egy foszforeszkáló dzseki, a zsebében kövekkel – a tengerben találták meg. A posztkoloniális évtizedek általános társadalmi „betegségének” egyik jele Írországból az öngyilkosságok magas száma volt; sok öngyilkosjelölt (elsősorban férfiak), köveket tett a zsebébe, hogy testét lehúzzák a tengervíz mélyébe akkor is, ha az életösztön által vezérelve az mégis a felszínen próbálna maradni.

Statisztikákból ismert, hogy az öngyilkosság és az alkoholizmus mellett (mely utóbbinak Liam is egyre inkább hatalmába került) Írországa a mentális betegségek terén is élen járt a gyarmati, majd posztkoloniális időszakban. Sok férőhelyes elmeorvosintézetekben helyezték el, vagyis tüntették el szem elől az ilyen abjektált testeket (HARTE 2010: 233), következésképpen a társadalom más tagjai alig tudtak róluk. Az 1980-as és 1990-es években kezdett változni a helyzet, amikor a kormányzati felelősök programokat indítottak alternatív ellátásra, kisközösségekben folytatható terápiás munkára (BARRY 1994: 444). Enright regényében Veronica és a többi Hegarty gyerek Brendan nevű nagybácsija – mint az elbeszélőtől megtudjuk – elmeorvosintézetben élt, és amikor a gyerekek Ada nagymamánál (Brendan bácsi anyjánál) nyaraltak, egyszer elutaztak arra a helyre. Csak Ada ment be az épületbe, egy korsárnyi valamivel, a gyerekek közben kint játszottak. A regény jelenében, vagyis három évtized múlva, a nagybácsi sem él már. Veronica meglátogatja az egykori elmeorvosintézet épületét, amelyen új tábla van, rajta ezzel a felirattal: „Fogyatékosellátás” (ENRIGHT 2008: 159). A közelben egy kis kelta keresztet lát, amely az elmeorvosintézet halott lakóinak állít emléket: „Eltűnődöm, hány embert hajíthattak ennek a teleknek a földjébe, és csak későn döbbenek rá, hogy az egész hemzseg a hulláktól, a talajt az összehányt csontjaik kötik meg” (ENRIGHT 2008: 160). Brendan bácsit, aki valamiképp szintén a kor áldozata volt, halott testként is megalázták és megfosztották jogaitól, s ennek részleges jóvátétele

évtizedekig késlekedett, hasonlóan a „Magdaléna-mosodák” (Magdalene Laundries) lakóinak vagy inkább foglyainak eseteihez. Ők többnyire megesezt lányok voltak, akiket rendszerint a saját családjuk adott be az ilyen, egyházi fenntartású intézményekbe, ahol a szülés után kisbabájukat elvették tőlük és bűnük vezekléseként akár életük végéig mosták az egyházi előjárók szennyesét.

Harte hangsúlyozza, hogy a regényben megjelenített trauma pszichés és szomatikus következményeinek feltárása a nagyobb közösség, a nemzet testén esett sebek felismerése felé tángítja az elbeszélést (HARTE 2010: 188). A regény végéhez közeledve Veronica így összegzi az igazságot kereső vívódását:

Tudom, hogy Lambert Nugent a bátyámat, Liamot szexuálisan zaklatta. Vagy valószínűleg zaklatta szexuálisan. A következő dolgokat nem tudom: nem tudom, hogy engem is megérintett-e Lambert Nugent, hogy Brendan nagybátyámat ő kergette-e őrületbe, hogy anyámat ő tette-e hülyévé, hogy Rose nagynéném és Kitty húgom megmenekült-e. [...] Tudom, hogy mindannyiunk életére ő lehetne a magyarázat, és ennél egy rémületesebb dolgot is tudok: hogy nem is kellett bennünk kárt tennie ahhoz, hogy károsuljunk. Az a levegő, amit beszívtunk, mindent megtett. (ENRIGHT 2008: 224)

Nugent maga is áldozata lehetett egy őszintétlenséget és kétszínűséget tápláló, hatásaiban valamiképp mindenkit, főként a fiatalokat károsító rendszernek. Veronica felfedezése az, hogy tulajdonképpen Nugent nélkül is működött ez az egész, mert „[m]intha egy egész világ épült volna hazugságra, titkos és nagyon mocskos hazugságra” (ENRIGHT 2008: 167).

A több évtizedet felölelő történet Írország posztkoloniális időszakában játszódik, kezdve az 1920-as évektől, ahová a narrátor képzelete visszanyúl, s amikor a bezárkózó és konzervatív patriarchális ír társadalom szigorú valláserkölcsei normái a testiség megnyilvánulásait tabuként, a homoszexualitást pedig aberrációként kezelték. Mint Marjorie Howes

írja, az 1922-től függetlenné vált Írországban a szexuális tisztaságot az ír nemzeti sajtóságok egyik fő elemének tekintették, amely megkülönbözteti őket a gyarmatosító angolok erkölcsi romlottságától, s azon belül például a homoszexualitástól. Az egyetlen dolog, amiben a korabeli liberálisok és konzervatívok egyetértettek, az volt, hogy az írek a szexualitás szempontjából különleges nemzet (HOWES 2002: 923–927). Idők folyamán ez a különlegesség egyre meghatározhatatlanabbá vált, de tovább élt a képzet, hogy az írek a szexuális erkölcsök terén különbek másoknál.

Mint több kortárs ír irodalmi műben, Enright regényében is előtérbe kerül a katolikus doktrínák mentén sokáig elnyomott test, az ember testi létezésének társadalmi szabályozottsága. Egyéni vívódásán keresztül narrátora egy modern és prosperáló társadalom múltjának hatásukban messze nyúló, sokáig titkolt szégyenfoltjait tudja jobban tudatosítani az új nemzedékekben. A társadalmi nemi és családi kapcsolatok kríziseinek, valamint a gyerekek által megélt abúzusoknak és traumáknak a feltárással bizonyos kulturális tradíciók megkérdőjelezésének lehetősége is felvetődik. Enright műve rátapint a jelenkori ír élet látens feszültségeinek és a múlt terheinek összefüggéseire, s az ezekkel való őszinte, noha fájdalmas szembenézés szükségességére, melyet Veronica vívódása példáz. A kusza emlékekből és töprengésekből összerakódó, főként a szubjektumban lejátszódó cselekmény kimenetele az utolsó fejezet szerint valamennyire biztató: a jelenig erő múlt folyamatainak megértésére törekedve éri el az asszony, hogy a melankóliához hasonló lelki gyötrődésből megtalálja a kivezető utat: „Tudom, hogy mit kell tennem – bár késő van az igazsághoz, el fogom mondani, mi az igazság” (ENRIGHT 2008: 259). Úgy tűnik, nyugtalan bolyongásából hazafelé veszi az irányt és „lassan beletalál” (ENRIGHT 2008: 261) az életébe, eljut az övéi empatikusabb szeretetéhez.

Irodalomjegyzék:

- BARRY, Margaret M. (1994): Community perceptions of mental disorder. *The Irish Journal of Psychology*, 15(2–3). 418–447. DOI: 10.1080/03033910.1994.10558020
- BÉNYEI Tamás (2009): Noli me tangere. Anne Enright: *A gyászoló gyülekezet. Műút*, 54(12). 70–72.
- BOLLOBÁS Enikő (2020): *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúraközvetítés*. Budapest: Balassi Kiadó.
- ENRIGHT, Anne (2008): *A gyászoló gyülekezet*. (MESTERHÁZY Mónika ford.). Budapest: Gondolat Kiadói Kör.
- ENRIGHT, Anne (2007): *The Gathering*. London: Jonathan Cape.
- FERRITER, Diarmaid (2009): *Occasions of Sin: Sex and Society in Modern Ireland*. London: Profile Books. Kindle edition.
- HARTE, Liam (2010): Mourning Remains Unresolved: Trauma and Survival in Anne Enright’s *The Gathering*. *Literature Interpretation Theory*, 21. 187–204. DOI: 10.1080/10436928.2010.500590
- HERR, Cheryl (1990): The Erotics of Irishness. *Critical Inquiry*, 17. 1–34. DOI: 10.1086/448571
- HOWES, Marjorie (2002): Public Discourse, Private Reflection, 1916–70. In BOURKE, Angela et al. (eds.): *The Field Day Anthology of Irish Writing* Vol. IV. Cork: Cork University Press in association with Field Day. 923–927. DOI: 10.2307/j.ctv1fkgbdv.32
- INGLIS, Tom (2005): Religion, identity, state and society. In CLEARY, Joe – CONNOLY, Claire (eds.): *The Cambridge Companion to Modern Irish Culture*. Cambridge: Cambridge University Press. 59–77. DOI: 10.1017/CCOL052182009X.004
- VALENTE, Joseph – BACKUS, Margot Gayle (2021): *The Child Sex Scandal and Modern Irish Literature*. Indiana: Indiana University Press. DOI: 10.2979/TheChildSexScandalan

EGY KORPOREAGRAFIKUS METAFIKCIONÁLIS MÚZEUMREGÉNY

A posztmodernt általában a társadalmi, nyelvi és szubjektívációs rendszerek radikálisan decentralizáló elbizonytalanításával, és így a műalkotás természetére vonatkozó elképzeléseink felforgatásával is szokás társítani – az eredetiség, a szerzőség, a figurativitás, az uralható jelentés, az igazság, a szépség, a nagy mesternarratívák fosszilizált fogalmainak módszeres perbe fogása¹ nyomán. Mégis – a posztmodern kétkedés filozófiájának ma már közhelyszámba menő tézisei dacára – találónak érezhetjük Heller Ágnes „Mi a posztmodern – húsz év után” című szövegében feltett talányos kérdésfelvetést: „Mondhatnánk-e azt, hogy a hagyományos Szépművészeti Múzeumok gyűjteménye – az élő halottak gyűjteménye – a nagy elbeszélés detotalizálásának határa?” (HELLER 2014: 15). A múzeum mint a múzsák szentélye, az emlékezés magasztos helye, a művészet otthona, az emberiség történetének tárgyi mementóit a rendszerezett gyűjtemény többé-kevésbé koherens narratívájában közszemlére állító intézmény a régi korok kulturális értékeinek megőrzését, a múlt–jelen–jövő összekapcsolását, a művelt és az egyszeri közönség szimultán bevonzását tűzi ki célul, s így sokrétű – edukációs, rekreációs, turisztikai, archiváló, nemzeti identitásképző és multikulturalizmusra nevelő – funkciója ellenére valamiféle kontinuitás kiépítésére tör, homogenizáló hatással bír. Heller tanulmányának végén a fenti kérdésre felsejlő felelet („Azt hiszem, hogy igen, de nem tudom, hogy miért.” [HELLER 2014: 16]) nyitottságával további kérdéseket vet fel a múzeum elbeszéléseire, elbeszélhetőségére vonatkozóan.

1 A perbe fogott, próbára tett szubjektum (*sujet en procès*) Julia Kristeva posztstrukturalista szubjektumelméletének központi fogalma.

Jelen dolgozatomban kortárs regények fikcionális múzeumábrázolásainak elemzésére vállalkozom. Amellett érvelek, hogy nem csupán a szövegek cselekményét szervezi valamiféleképpen a műalkotásokhoz és művészeti intézményekhez való kulturálisan kódolt viszonyulásaink tematizálása, de a muzeális tekintet ugyanakkor – mint hagyományosan fegyelmező, eltárgyasító, ám önreflexivitásában alanyiságképzésre is képes technológia – posztmodern narratológiai stratégiává is avanzsál. A festmények felületén és a szövegszöveget testén rejlő repedéseket a *nézettben* rejlő lát(hat)atlannal tár-sítva, az olvasót folyamatos revízióra, újrakeretezésre, visszanézésére ösztönzi.

A vizsgált múzeumregények komplexitását tovább fokozza, hogy ellentmondásosságukban viszik színre a kortárs szubjektumelméletek sajátos ötvözetét, ezzel további narratív repedéseket indukálva. Ahogy Bollobás Enikő írja, míg a posztmodern szubjektumelmélet a centralizált rendszerek felbomlasztását sürgetve a karteziánus én széthullását tematizálja, a feminista szubjektumelmélet a cselekvő-gondolkodó alanyiség önazonosságában elismert ágenciáját követeli vissza a hegemonikus hatalmi rendszerben jogfosztott, marginalizált, másikként tételezett kisebbségek számára: az előbbi tagadó, az utóbbi állító módon definiálja a szubjektumot (BOLLOBÁS 2012: 23). A következőkben egy kortárs írónő, Chloé Aridjis múzeumregényére koncentrálna azt igyekszem majd bemutatni, hogy a posztmodern és a feminista szubjektumelméleteket szimultán szövegmotorként működésbe helyezve miképp körvonalaz kérdő beszéd-módban, egy, a Bollobás fogalmait továbbgondolva kétkedőnek nevezhető szubjektummodell.

Linda Hutcheon historiografikus metafikció-fogalma nyomán, a *korporea-grafikus metafikcionális múzeumregény* műfaji kategóriájának bevezetésével arra mutatok rá, hogy az ilyen típusú, Aridjiséhoz hasonló szépíráásokban a művészettel való találkozás mindig egy megtestesült létélményt, egy, az intellektuális, spirituális reflexiótól elválaszthatatlan, szenzoriális-karnális-korporeális-materiális tapasztalatot jelöl. Ezen találkozások során, a Richard Shusterman-féle szómaesztétika értelmében a „megélt, érző, értelmező”

emberi test, a szóma, „az érzéki-esztétikai élvezet és a kreatív önformálás” alanya és eszköze. A testtudatosság azonban nemcsak a művészi befogadás fizikális megtapasztalására vonatkozik, de a tekintetek kereszttüzében, *nézőség* és *nézettség* között ingadozva, a (jobbára fokalizátor–narrátor) műélvező szubjektum mindig önnön társadalmi pozicionáltságának, ideológiai interpellációjának testi tétjeivel is számot vethet. Az ambivalens szomatikus tapasztalatok sorában – a foucauldianus Francis Barker terminológiájával – a felügyelt–fegyelmezett, kulturált, „pozitív testpótlékba” zártágunk megélt tudata ütközik az izgatottan/izgatóan „reszketeg intim testiségünk” tiltott–tabusítottágában egyszerre csábító és taszító karnális létélményének megtapasztalásával (BARKER 1984: 62–66, KÉRCHY 2009).

Ezek a kognitív és affektív disszonanciát keltő, ambivalens korporeális érzetek (mint például az izgalom, az undor, a felajzottság vagy a csodálat) és testi létünk korlátaira és lehetőségeire, bőrbbe zárt identitásunk szomatikus aspektusaira, testi valóságára való ráébredés ráadásul szimultán kerülnek átélésre a diegetikus térben a vásznon ábrázolt testek és a vásznat szemlélő múzeumlátogató, illetve a fiktív világ keretein túl, a könyv túloldalán, a szövegértelmező befogadó által. Ebből a szempontból a múzeumregény a Linda Williams-féle „testműfajok” közé sorolható: a befogadókban kiváltott, kalkulált korporeális reakciók előhívása szervezi a narratíváját. Ezen túl e „test-szövegekben” (KÉRCHY 2008) a test szemiotizálása, azaz az irodalmi szövegben való megjelenítése egybeesik a szöveg szomatizálásával, azaz a lineáris narratíva megtörésével, a jelentés szétszóródásával, a kimondhatatlannak a mondhatóba/elmondottba való betüremkedésével, a testiség nyelvet meghaladó jellegének kitapogathatóságával, a prezenciának a reprezentáció fölé kerekedésével – nem feltétlen a hangsúlyozott jelenlét, de akár a hiány trópusain keresztül is.

Múzeumregényekről lévén szó, ráadásul igen komplex intermediális interakciókról beszélhetünk, hiszen a test verbális és vizuális alakváltozatai keretezik egymást, ekphrasztikus mintára a test szavakkal leírt képként szerepel a szövegben. Illusztrációk helyett a mentális

képalkotásra helyeződik a hangsúly: a műalkotás szövegvilágbeli fiktív nézője és a könyvet kezében tartó valós olvasó képzeletükben valójában többszörösen átrajzolják az eredeti képet. A nézés tétje a reprezentáció határaitra való rámutatás, a *láttatlanság*, láthatatlanság és kimondhatatlanság összefonódásainak feltérképezése.

A múzeum a foucault-i terminológiával élve heterotópia: olyan hely, amely valamiféle módon megtöri, próbára teszi konvencionális tér- és időfogalmainkat, mint egy kulturális, intézményi vagy diszkurzív különbözőségei által meghatározott „máshol,” egy téren túli tér, amely bár számos különböző, sokféleségükben összeegyeztethetetlen helyet köthet össze, mégis szimbolikus jelentőségében túlmutat a földrajzilag körülhatárolható lokációján, kívül esik minden más helyen. Foucault példáinak változatos tárházában a heterotópiák között sorolja fel – a könyvtár, az állatkert, a temető, a bordélyház, a börtön, a törökfürdő, a hajó, a perzsaszőnyeg és a tükör mellett – a múzeumokat is. A kiállítás messzi korok, távoli országok műtárgyait helyezi egymás mellé, olyan mesterséges elrendezésben, melynek a valóságban való spontán kialakulása erősen valószínűtlen. (Egyiptomi múmiák, görög szobrok és modern műemekek kerülhetnek egymás mellé – a szervezőelv éppannyira lehet kurátori koncepció, a kiállítás tematikája vagy az alkotások értéke, mint a kronológia vagy a származási hely.) A heterogén gyűjtemények az emberi civilizáció vívmányainak kívánnak emléket állítani. Ez az emlékezésgyakorlat hagyománya, amely tiszteletteljes viselkedést követel meg a múzeumlátogatótól: nem szabad szaladgálni, hangosan beszélni vagy enni a kiállítótérekben, a testi önkontroll tételeződik a csendes kontemplációtól elválaszthatatlan esztétikai élmény feltételeként. Edukatív funkciója okán a múzeum az iskolával, a fennkölt lelki élmény nyomán a templommal társítható. A közös kulturális örökség közszemlére van téve, de érinthetetlen: a taktilis élvezet tabuizálódik és a vizualitás válik a műalkotással való kapcsolatteremtés egyetlen jóváhagyott érzékszervévé.

A műtárgyat eredetisége okán aura övezi, a benjamini értelemben „egyszeri felsejlése valami távolinak, legyen az bármilyen közel”

(vö. BENJAMIN 1969): muzeális tekintet invitál, fegyelmezett, távolságtartó, racionális, szublimációorientált nézőséget, olyan apollóni, szenvtelen műélvezői megközelítést, amit csak helyenként ellenpontosz, egészíti ki a gondosan kordában tartott dionüszoszi elragadtatás mámora.

Andreas Huyssen szerint a muzális tekintet átmeneti újra-elvarázsolódást (*re-enchantment*) tesz lehetővé a múlthoz való rituális kapcsolódásnak köszönhetően, mely a mai számítógépes rendszerek vezérelte virtuális valóságainkat jellemző, fokozódó dematerializáció – az elanyagiasodással egybeeső elanyagtalanodás – kompenzatorikus ellenpontjaként is értelmezhető. Az objektorientált ontológia (BENNETT 2010) figyelmének középpontjában álló tárgyakhoz való visszatérés új fényben világítja meg objektifikációs és szubjektívációs folyamataink társadalmi mintázatait, ideológiai tétjeit, művészeti gyakorlatait. Huyssen szavaival élve a posztmodern múzeum a kreatív felejtés és emlékezés tere, találkozáspont, ahol világunk különböző kultúráit „ütköztethetjük, hogy felfedjük heterogeneitásuk, összeegyeztethetlenségeik, hálózatba kapcsolódásaik, hibridizációs képességeik, melyeknek köszönhetően továbbélhetnek a nézők tekintetében és emlékezetében” (HUYSSSEN 1995: 37).

A muzeális tekintet fegyelmezett, visszafogott formái természetesen problematizálásra kerülnek a posztmodern múzeumregényben, mely a művészeti élmény interaktív, dialogikus, polifonikus aspektusaira fókuszál; a múzeum előidézte tér-/idő-/testzavart mint traumatikus, katartikus, elbeszélhetetlen élményt tematizálja. Roland Barthes nézéstipológiájának terminológiájával élve, inkább a *punctum* mint a *studium* spektatoriális élménye foglalkoztatja a kortárs szerzőket: koherens narrativizáció helyett egyfajta jelentésszisztem, olvasható mű helyett a továbbírható szöveg, az élesen különválasztott vizualitás és verbalitás helyett az ikonotextuális dinamika leledzik az érdeklődés középpontjában. A kép–szöveg–test viszonyokat boncolgató irodalmi művek metafikcionális, metamedialis, metakorporeális dimenziói okán maga a narratíva is muzeológiai térként körvonalazódik, nézői pozícióba (és a saját nézői pozíciójával való szembenézésre) interpellálva

az olvasót, hullámoztatva az apollóni és dionüszoszi szövegörömet, attól függően, hogy az örömszöveg olvasható vagy a gyönyörszöveg írható aspektusa (BARTHES 1973) kerül-e fölénybe. Ezen irodalmi alkotások a múzeum materiális és mediális jelentőségére is reflektálva felfedik, hogy miképp eshet egybe a kultúra kanonizált mesternarratíváinak tárhelye és a posztmodern ellennarratíva eseményeinek helyszíne.

A Londonban élő mexikói szerző, Chloé Aridjis *Asunder* című regényének főszereplője, Marie teremőr a londoni National Gallery-ben. A furcsa történetben Marie valóságos megszállottja lesz Velázquez *Vénusz tükörrel* című, mitológiai iheltésű, *vanitas* témájú aktfestményének, pontosabban azoknak a vászon felületét egykor felsértő, ma szabad szemmel szinte láthatatlan vágásoknak és bemetszéseknek, amelyeket a szüfrasztett Mary Richardson ejtett a festett testen, mikor egy, a kiállítóterembe becsempésztett húsklopfolóval 1914-ben megtámadta és összekaszabolta a művet a nők patriarchális elnyomása ellen tiltakozó politikai akciója során. A képen látható ábrázolás szimbolikus mélyrétegeiben való elmerülés helyett a vászon-matéria felszíni hiányosságaira való koncentráció az *ekphrasztikus* hagyomány furcsa szubverzióját viszi véghez. A vizuális műalkotás verbális, irodalmi leírása helyett – egy önreflektív ikonotextuális játékkal – a jelentéslétrehozás folyamatának szükségszerű hiátusai kerülnek az érdeklődés középpontjába.

A művészettörténet újrainírása során a kanonizált képalkotó ikon, Velázquez ugyanolyan jelentőséget nyer, mint a kevésbé ismert képromboló Richardson, különösen azért, mert Marie vizslató szemei tükrében kétfajta spektatoriális nézési politika fantáziaképei csapnak össze: a nőt tárgyiasító férfitekintet és a visszanézésre vetemedő, a női szubjektum ágenciáját, *nézett* helyett *nézői* pozícióját visszakövetelő, a férfitekintetet kitörölni igyekvő női látásmód. Marie részéről a hasadékokra és repedésekre való összpontosítás az ecsetvonások és pengevágások performatív aktusára, a képzőművészeti alkotás létrejöttének kinetikus energiájára irányítja a figyelmet, s

ezzel egyszersmind a mimetikus vizuális reprezentáció illuzórikus jelentésfixálását összezavaró, többletjelentéseket burjánosztató, szignifikációs rövidzárlatra. A kiállításnézőket szemlélő teremőr metaperspektívájából egyszerre intéz kihívást a férfitekintet, a muzeális tekintet és az orvosi tekintet ellenében. Szimultán problematizálja a látványként tételezett nő objektifikációjának erotizáló, esztétizáló és patalogizáló formáit. Ahogy Marie tekintete végigtapogatja szemével a festményen Mary vágásainak nyomát, a taktilitás élménye türemkedik be a vizuális tapasztalatba, mint olyan – a feminista teóriák által propagált – kommunikációs forma, mely a kölcsönösségre épít („ha érintesz, érintve is vagy” hipotézis értelmében), s így elveti azokat a hierarchikusan elosztott, hegemonikus hatalmi pozíciókat, melyek meghatározzák a nézés politikáját és az esztétikai élmény konvencionális – a nézőt a nézett, az alkotót a befogadó, a művészt a múzsa fölé helyező – alapelveit.

Míg a cselekmény szintjén Marie taktilis tekintete a láthatóban a láthatatlant, a jelenvalóban a hiányt, a reprezentáció repedéseit fürkészi a vászonfelületet vizslatva, a hasadások a szövegtesten is előtűnnek. A narratíva verbális textúrája fészkesnek, foszlásnak indul, ahogy a kimondhatatlan érzetének térnyerése nyomán megrepedezik a kimondható/elbeszélhető szövegszövege. Az ellipszis kihagyásos retorikai alakzata, a jelentést lyuggató hézagok, az elbizonytalanodás élménye köti össze a narrátor–fokalizátor–főhősnőt és az olvasót egy sajátos feminista poétika és politika talapzatául szolgálva.

Aridjis regényének első sora rögvest, szinte bemutatkozásképpen hangsúlyozza a narrátor–fokalizátor erőteljes azonosulását múzeumi teremőr hivatásával. Az *ars poetica*-szerű sorokból felsejlik, hogy egyedi, kaleidoszkopikus művészetszemlélete meghatározó identásformló tényező Marie számára. „Őr, strázsa, felvigyázó, teremfelügyelő, galériaasszisztens a nevünk. Őrszemek, figyelők vagyunk [...] Mi vagyunk a nemzeti kincsek gondnokai, a neoklasszikus homlokzat nyolc korintoshi oszlópa, az ősök épületünkhöz stukkózott álmái mögött rejtőző, felbecsülhetetlen értékek

őrizői” (ARIDJIS 2014: 1).² A múzeumi teremőr éveket tölt ugyanabban a kiállítótérben ugyanazon műalkotásokat felügyelve. Számára a műtárgy a látogatók által potenciálisan veszélyeztetett, megvédendő érték, olyan fizikai-tárgyi objektum, amely lassú, szinte láthatatlan enyészetre ítélte-tett az idő múlásával, és ugyanakkor unásig megszokott látvánnyá kopik, ahogy az egyszeri találkozás katartikus élménye megfakul a mindennapos látómezőben való rögzülésével. Roland Barthes *studium* és *punctum* nézés-fogalmai (BARTHES 1980) kiüresednek, a mű már sem nem a kulturált udvarias érdeklődés tárgya, sem a felkavaró figyelem kiváltója: az őr periférikus látószögében maradás a jussa.

A múzeumőr, Aridjis szerint, szívesebben nézegeti a festményeket nézegető látogatókat, mint a tekintetek tárgyát (s ez nem csak preferencia kérdése, hiszen ez is a munkája, feladata). Mi több, még ezt a metaperspektivizmust (a megfigyelők megfigyelését) is hajlamos felcserélni egy – a látás élvezetének szentelt múzeumi térben különösnek látszó – tétova, súlytalan néze-lődés kedvéért, mely élesen szembeállítható azzal, a kulturális tudás és esztétikai élmény megszerzésére, a mű jelentésének uralására irányuló, célorientált, teleologikus spektatoriális gyakorlattal, mely konvencionálisan a múzeumlátogatót jellemzi. Marie a fapadlón a látogatók alakja elmosódott tükröződésének, a nap múlásával változó fény-árnyék játéknak, az áramló tömeg egyénekre lebonthatatlan, egybeolvadó zajának, cipőcsoszogások, hűmmögések, forma- és színekavalkádok egyvelegének szenteli a figyelmét.

Ben Lerner kiválóan írja le a múzeumi teremőr ellentmondásos megfigyelői pozícióját Javier Marias *A Heart So White* című regényét elemző esszéjében. A regényben a madridi Prado egy idős teremőre veszi komolyan fontolóra, hogy elégeti Rembrandt *Artemisia* című festményét.

2 Az idézeteket a saját fordításaimban közlöm (K. A.). „They call us guards, warders, invigilators, room keepers, gallery assistants. We are watchmen, sentinels, [...] We are custodians of a national treasure, a treasure beyond value stored behind eight Corinthian columns of a neoclassical facade, the dreams of the ancients stuccoed to our building.”

Huszonöt évnyi szolgálati ideje alatt gyakran felvigyázta a művet, de nem tudott napirendre térni a pillanatkép örök mozdulatlansága felett, lassan beleőrült abba, hogy soha nem láthatja meg rendesen a lány arkifejezését, hogy „soha nem derül ki, mi történt azután”. A látást megtagadó nézés interpretációs kudarca okozza frusztrációját. Lerner szerint a múzeumőr

olyan művek előtt álldogáll, melyek megindítják nézőiket, de az ő feladata annak biztosítása, hogy megindultságunk ne váljon szélsőségessé, végzettsé. Biztosítja végtelen-megtapasztalásunk végességét, a fenségessel való szembenezésünk gondos korlátozottságát. Az ő feladata, hogy ne engedjen túl közel a festményhez, ami felé Barnett Newman épp közelítésre buzdított. Azt is megmondja nekünk, mennyi az idő, és merre vannak a mosdók. A földhözragadt biztonság és a magasztos szellem, a mű pénzre váltható, anyagi értéke és az esztétikai élmény transzcendensként tételezett értékessége közötti ellentmondásosságot testesíti meg. (LERNER, 2014)

Marie a teremőr-létet a jelenlét és hiány közötti átmeneti állapotként definiálja. Abszurdnak látja, hogy olyan tevékenységért fizetik, melynek lényege, hogy mozdulatlan, láthatatlan, néma maradjon, miközben „közömbös tekintetek áramlanak keresztül rajta” és „beleolvad a háttérbe”, a látványosságon túli *látatlan* régióból biztosítja a látványosság helyes szemlélését.

A világ tele volt olyan emberekkel, akik mindig valahova siettek, hogy megváltoztassanak dolgokat vagy észrevétessék magukat. Úgyhogy ránk, a többiekre hárult a feladat, hogy hátrahúzódjunk az előtérből, akár a régi festményeken azok a távoli, kékes tájak, amik olyan visszafogottak, hogy időbe telik, míg észreveszi őket az ember. Szeretek úgy gondolni magunkra, mint kiképzésben lévő gondolkodókra, egy meghatározhatatlan, kék árnyalat áramlására, mely idővel elsötétül. (saját fordítás, K. A.)³

3 „[G]azes washing over them indifferently” „fading into the background.” „The world was full of people rushing around trying to change things or make themselves seen. So it fell to the rest of us to withdraw from the foreground, just like those distant bluish

A háttérbe való beleolvadás feminista olvasatot invitál: Barbara Johnson szerint a heteronormatív patriarchális rend egyenlőtlen hatalommegosztásának újabb bizonyítékeként értelmezhetjük azt a művészettörténeti trendet, mely mindig nagyobb figyelmet fordít az előtérbe helyezett és az alkotás témájaként tétezett, aktív, cselekvő férfi figurának a férfi hódító általi felfedezésre váró, *terra incognita*ként elgondolt, feminizált passzív háttérrel szemben. A teremőrnő mindent látó, de birtoklásra nem törő, tétovaságban tévelygő tekintete, mely a mulékony szépség tárgyi emlékeit hivatott átmenetileg, végességük tudatában megőrizni, érdekes alternatívájaként szolgál a foucault-i fegyelmező–felügyelő, a patriarchális rendszerben hangsúlyozottan maszkulinizált, panoptikus tekintet ellenében.⁴

Ezt a feminista olvasatot a cselekményben fellelhető történelmi utalás is indokolja. Marie „félíg véletlenül, félíg ősei hívó szavának engedelmességgel” dolgozik a múzeumban. A kiállítótermet számára bejárja egykori teremőr dédapja szelleme, akinek kis híján sikerült megelőznie Mary Richardsonnak a Velázquez-mestermű ellen intézett támadását. Marie furcsa mód nem az utolsó pillanatban megbotló, s így a harcias szüfrassetet elszalasztó, a festményt megvédeni képtelen dédapával, hanem képromboló névrokonával érez mély együttérzést. A korabeli sajtóban a Vagdalkozó Mary (Slasher Mary) néven elhíresült támadó vandalizmusával a festmény által jelképezett eszmék ellen támadt: a múzeumba látogató úriemberek sóvár tekintetével, a nőt a férfivágyak kiszolgálására termett erotikus tárgyként láttató szexista társadalmi gyakorlattal szemben lépett fel. Tarthatatlannak vélte a feminitást a narcisztikus szépelgéssel azonosító művészettörténeti hagyományt, de a kortárs „erkölcsi és politikai humbugot”, a közvélemény álszentségét is, mely hevesebben reagált egy festett női test meggyalázására, mint a valódi, hús-vér nőtársak szenvedésekkel teli kizsákmányolására. Vallomása szerint azért próbálta meg elpusztítani

landscapes in old paintings, so discreet you only notice them later. I like to imagine our kind as thinkers in training, a flow of indefinite blue that deepens over time.” (14)

4 „look meant to protect things of decaying beauty” (113)

a mitológiatörténet leggyönyörűbb nőalakjának képét, hogy ezzel a kormány ellen tiltakozzon a modern történelem legcsodálatosabb személyisége, a bebörtönzött, ellehetlenített szüfraszett-társ, Emmeline Pankhurst védelmében. Richardson feminista esztétikájában „az Igazság épp annyira a szépség része, mint a vászonra festett szín és forma” (RICHARDSON 1914:3). Marie hivatása a műtárgyak védelme, de a bajtársnői szolidaritás, a mély részvét és a halálösztön, a szépség elpusztítása sötét élvezetének szikrái férkőznek gondolatai közé, amint tudatáramlásos narratívájában belátja, hogy egy picit (ha lehet) még jobban szerette a dédapját azért, hogy nem ért oda időben, és nem tudta megakadályozni Mary tettét.⁵

Marie figyelmét a festmény felszíni egyenetlenségeire, repedéseire összpontosítva fantáziál a Velázquez Vénuszát ért támadás körülményeiről és okairól. Ugyanakkor az ábrázolt figura valódi testet is ölt lelki szemei előtt, amint a Mary támadását elborzadva elemző korabeli sajtó anatómiailag részletes leírásai nyomán megelevenednek, újra lüktetni látszanak a festménytesten ejtett „kegyetlen sebek”. Marie a festett Vénusz karcolásait a korai nőjogi aktivisták valós sérüléseihez, a megráncigált hajak, felpofozott orcák, az éhségstrájkolók „kényszeretetése során a rendőrtisztek körmével felsértett, megkarmolt ajkak”⁶ fájdalmas testi élményeihez köti. A dédapától örökölt személyes visszaemlékezések nyomán a szüfraszettek az eljövendő nagy európai zűrzavar előfutáraivá válnak (Richardson támadására nem sokkal az I. világháború kitörése előtt kerül sor). Marie merengéseiben e lázadó nők „szakadások a társadalom textúráján, az égboltról leszakadt üstökösök, hosszú hajú csavargó csillagok” (saját fordítás, K. A.).⁷

Marie megszállottan keresi a „széthullás geometriájának”⁸ mintázatait a káosz rendezte világban, az entrópia elve szerint a zavar és rendetlenség

5 She „loved him just a tiny bit more for not having reached her in time”. (30)

6 „mouth scarred by fingernails of police officials throughout forced feeding” (34)

7 „tear in the social fabric, comets detached from the firmament, long-haired vagabond stars” (58)

8 „the unbending of an angle in a greater geometry of disruption” (81)

magasabb állapota felé feltartóztathatatlanul törekvő világegyetemünkben. Szemei előtt a kiállítás képei lassan alakulnak át a szépség, a mulékony szépség, majd maga a mulandóság tárgyi emlékeivé.⁹ Mintha a múzeum-látogatók tekintete is a műtárgy megsebzésére, szétzilálására törne: „mint a sebésztanoncok a boncoláson, a művészpálánták rászögeznek tekintetüket a témára”,¹⁰ miközben nagyítóval tanulmányozzák a festmény felszíni repedéseit,¹¹ pillantásukban metszi egymást a muzeális és medikális tekintet birtoklási vágya.

A szétesésről szóló töprengései közben Marie fél füllel hallja, hogy egy restaurátor mit magyaráz a művészettörténet-hallgatóknak a „láng, háló, ecsetvonás, spirál és rács formájú száradt repedezésekről, és a küllő, girland, virágfüzér és rézsútos formájú öreg repedezésekről”.¹² Ezeket, az iparművészeti konzerválás, korrigálás szakzsargonával definiált hibákat azután már nem csak a festett vászonzfelületeken, hanem a látogatók tömegét pásztázva az emberi testeken is kutatja: keresi „az élő példányok homlokzatán a hasadékokat”.¹³ Megállapítja, hogy „minden feszültség kifelé árad, mikor az egy-ség rendje felborul”;¹⁴ koncentrikus spirálrepedéseket észlel szerteáramlani a restaurátor idegenvezető mellkasából, horizontális ecsetvonás-repedéseket fedez fel egy diák homlokán, egy méretes küllőrepedést egy lány nyakán az inggallér fölött, periférikus látómezőjében apró girlandrepedések szabdalják szét a látogatók arcát. Az emberi test ráncai és az ember alkotta műalkotás töredezései mind az elmúlás, a sérülékenységében enyészetre ítéltettség; az élők és élettelenek, a szubjektum és objektum közös jussa. A repedésekbe nézés *ars moriendi* lelkigyakorlat: az esztétikai élmény a *memento mori*ként szolgáló műlakotás felületvizsgálatán keresztül teszi lehetővé az önmagunk

9 „thing of beauty”, „things of decaying beauty”, „things of decay” (113)

10 „like apprentice surgeons at a dissection the art students pin their eyes on the subject”

11 craquelure (60)

12 „drying cracks in the form of flames, nets, brushstrokes, spirals and grids, and ageing cracks in the forms of spokes, garlands, corn ears and diagonals” (114)

13 „fissures in facades of living specimens” (115)

14 „all tension spreads outwards once a unit has been disturbed” (114)

mélyébe tekintés, a halállal szembenezés misztikus, spirituális és erotikus élményt ötvöző, bataille-i *petit mort* megtagasztalását.

A dédapa emlékeiben a lázadó szüfrazsettek rebellis alakjában testet öltött, égboltról leszakadt üstökösök konkrét vizuális megjelenítést nyernek egy rejtélyesen nyugtalanító tengerparti tájképen, mely a megsemmisülés (a mélyedő repedésekből fakadó visszafordíthatatlan széthullás) baljós előjelét viszi vászonra, s melyet Marie akkor vesz észre, mikor meglátogatja költő és teremőr barátját, Danielt a Tate Gallery-ben. William Dyce *Pegwell Bay, Kent – a Recollection of October 5th 1858* (Pegwell-öböl, Kent: Emlék 1858. október 5-éről)¹⁵ című festményén „fáradt elefántcsordát idéző ráncos szirtfal övezi a holdbéli tájat, sziklák és közettörmelék tűzdelik a csillogó, de mozdulatlan víztükröt” (saját fordítás, K. A.),¹⁶ a tengerimoszat-kupacok és a mohos kövek közt kísérteties ábrázatú emberi alakok kagylót gyűjtenek, míg a háttérben az égen halványan felsejlik egy üstökös körvonala, amely legközelebb csak a felfoghatatlan messzeségű 3811-es évben lesz bolygónkról újra látható, amennyiben létezik még egyáltalán akkor a Föld nevű hely.

A ritka égitest opálféher sávja a festményen „egyszerű fehér ecsetvonás, egy tejszínű vonal a magasban, alig láthatón” (saját fordítás, K. A.).¹⁷ Marie nem is venné észre, ha Daniel nem hívná fel rá a figyelmét. A hulló üstökös megáll a szemében, az emberi lét törékenységének, mulandóságának, hiábavalóságának szimbólumaként. „Nem számít, milyen fényesen ragyogsz, az egész véget ér, mielőtt még észbe kapnál. És mi marad? Egy fehér ecsetvonás, ami csak akkor lesz látható, ha nagyon figyelmesen nézed” (saját

15 *Pegwell Bay, Kent: A recollection of October 5th 1858*. A regényben nem esik szó róla, de a festmény bonyolult allegória tér és idő, geológia és asztronómia, család és történelem, hit és tudomány összefüggéseiről. Az öböl a kereszténységet a Brit-szigetekre elhozó Szent Ágoston 597-es partraszállásának helyszíne, és ugyanakkor Darwin fosszília-gyűjtő tanulmányútjainak kedvelt célpontja.

16 „a wall of wrinkled cliffs resembling a procession of tired elephants [...] surround a lunarscape, with rocks and boulders emerging from a glinting yet motionless body of water” (111)

17 „a simple white brushstroke: one milky line at the top hardly visible” (111)

fordítás, K. A.).¹⁸ Marie-t olyannyira megigézi a festett tengerparti jelenet, hogy megpróbálja rekonstruálni miniatűr diaporámái egyikén, amelyeket törékeny hulladékokból, tojáshéjból, molypilletetekből készít aprólékos, finomprecíziós kézimunkával, mikroszkopikus figyelemmel. Míg korábban élvezettel figyelte szerves materiából készült miniatűr diaporámái lassú elbomlását, most kibírhatatlannak bizonyul számára a megrekedt metamorfózis szimbólumainak (széttört tojás, halott lepke) látványa. Összetöri műveit, mielőtt elutazna Párizsba Daniellel egy addigi monoton életét megszakítani, kiszínezni hivatott, majd sorsdöntőként sejtetett kiruccanásra.

Párizsban semmi figyelemre méltó nem történik: meglátogatják a Louvre-ot, az állat- és növénykertet és a Château de Challement nemzeti kulturális örökségi helyszínét, ahol a bomlott elméjű tulajdonos épp darabjaira szedi és eltűzeli kastélya berendezését, hogy a téli fagyban a fellobbanó tűz mellett melegedjen. A regény egyik legenigmatikusabb eseménysorában keresztezi egymást Marie és a várúr tekintete, a lecsúszott arisztokrata elrohan, Marie a nyomába ered, dulakodnak, a férfi megkarmolja a nőt, véres repedést váj az arcába, majd eltűnik, s csak egy újságcikkből derül ki utólag, hogy meghal, vélhetőleg öngyilkosságot követ el. Ez a viharos konfrontáció, a lángoló műtárgyak, az egymásnak ütköző emberi testek, a felszakadó porhüvely végleg feldúlja Marie életét, amit ezidáig kétségbeesve, kudarcosan kínlódva igyekezett kordában tartani. Visszatér Londonba, felmond a munkahelyén, majd, egy végső pillantást vetve Velázquez Vénuszára, meglátja önnönmagát a képbe keretezett képben, saját arcképét véli felsejleni a festett szépség tükrében. (A tükör mint heterotópia jellegzetessége, Foucault értelmezésében, hogy a „valamiképpen rám szegeződő tekintet révén visszatérek önmagamhoz az üveg túloldalán lévő virtuális tér mélyéről, újra önmagam felé fordítom pillantásomat és felépítem magam ott, ahol vagyok” [FOUCAULT 1999: 150].) Marie testi-lelki sérülései, karcolásai egybeérnek a festmény repedéseivel, álomszerűen összemosódnak az életet és a művészetet szétválasztó határvonalak.

18 „No matter how greatly you shine, it’s all over before you know it. And what’s left? A white brushstroke, only visible if you really look.” (112)

Mikor kísétál a múzeumból, pillantása egy utcaművészre esik, aki épp össztekerni készül Leonardónak *Az utolsó vacsora* című képéről másolt, nagyméretű krétarajzát, amin a közönyös járókelők átgyalognak („egy bundás férfi pont Krisztus arcára lépett nagy, fekete cipőjével”).¹⁹ A minimalista tárgyilagossággal leírt jelenet sok kérdést vet fel a muzeális tekintet térspecifikus mivoltáról, eredeti és másolat, nézés és látás kapcsolatáról.

Marie néző marad, kívülálló, szemtanú. Ám a múzeumból való kivonulását értelmezhetjük akár a Bollobás Enikő szerint a női irodalmat jellemző performatív gesztusként, mely felülírja a normatív elvárásokat, s új szubjektumot termel, akinek alanyi pozícióban történő konstituálódását önazonos, önkonstitutív ágenciához jutásként olvashatjuk (BOLLOBÁS 2007: 42), mely elutasítja a hierarchikus relációkat, a *nézett* objektifikációja árán elnyert aktív nézői szubjektivitást, s helyette a *néző–nézett* pozíciók átfedéseit és a sérülékenységükben demokratikusan egyenértékű alanyiságok megtöbbszörződésének lehetőségeit élteti. Ahogy Bollobás más helyütt írja, a szubjektum „társadalmi megképzéssel szembeni ellenállása” (valamint decentralálásának, szétszórásának f/elismerése) tekinthető „a cselekvő alanyiság, azaz az ágencia esetleges, korlátozott és viszonylagos hordozójának” (BOLLOBÁS 2012b: 6). Marie félrenézését értelmezhetjük egy ilyen, önnön korlátozottságát belátó tétova kísérletnek értelmezési kereteink és rendszereink szétrepesztésére.

A lezáratlan, visszafogott, jelentéshiátusokkal tűzdelt, elhallgatásokkal teli szöveg hiányérzetet kelt, de nem okoz csalódást. Aridjis az ellipszis retorikai alakzatának stratégikus használatával vonja be szövegébe, közelíti fokalizátorához a hiányzó szavak pótlására készített olvasót, aki óhatatlanul részt vesz a kihagyásos alakzatok nyomán körvonalazódó–kiradirozódó–újrajrajzoló tétova szubjektum (de)konstrukciójában is. Az affektív narratológiai szempontból is ellentmondásos regényből nem derül ki, hogy a zárkózott,

19 „a man in furs stepped right on Christ’s face with his large black shoe” (192)

introverált, szűkszavú narrátor azért árul-e el keveset, mert bizalmatlan képzeletbeli hallgatóságával szemben, vagy épp mert olyan bensőséges viszonyt feltételez, mely biztosítja, hogy félszavakból is megértjük őt. Az ellipsisz írásjele, a kihagyott szövegrészt jelző három pont tipográfiailag tükrözné a regényben tematizált döfésnyomokat a festmény felszínén, a jelentés testén ejtett sebhelyeket, a megcsonkított mondat, az elfulladás hang, a nézés vakfoltjában vibráló kép hiányérzetét. Bár Marie befejezetlen gondolatfolyamának tudatáramlása túlsordul a könyv lapjain, az ellipsisz írásjelei nem kerülnek be a szövegbe, a verbális narratíván a kimondhatatlan keltette repedések csak felderengenek, hasadást sejtetve az elbeszéletlen szövetén, rést a tűnékenységet szavakon, képeken és testeken át tematizáló történet textúrájában.

Irodalomjegyzék

- ARIDJIS, Chloé (2014): *Asunder*. London: Vintage.
- BARKER, Francis (1984): *The Tremulous Private Body: Essays on Subjection*. London: Methuen. DOI: 10.2307/1772139
- BARTHES, Roland (1973): *Le plaisir du texte*. Paris: Seuil.
- BARTHES, Roland (1980): *La chambre Claire: Notes sur la photographie*. Paris: Seuil.
- BARTHES, Roland (1998): *A szöveg öröme*. (BABARCZY Eszter ford.). Budapest: Osiris Kiadó.
- BATAILLE, Georges (1957): *L'Érotisme*. Paris: Minuit.
- BENJAMIN, Walter (1969): A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In *Kommentár és Prófécia*. (BARLAY László, BERCIK Árpád, BIZAM Lenke, SZÉLL Jenő ford.). Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 301–334; 386–394.
- BENNETT, Jane (2010): *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham: Duke University Press. DOI: 10.2307/j.ctv111jh6w
- BOLLOBÁS, Enikő (2007): Performansz és performativitás: A női, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban. In SÉLLEI Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Orbis Litterarum. Debrecen: Kossuth Kiadó. 17–57.

- BOLLOBÁS, Enikő (2012a): *Egy képlet nyomában: Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS, Enikő (2012b): A genderrelativitásról – két overallos nő kapcsán. *TNteF*, 2.1. 5–19. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33631/32703> és [tntefjournal.hu/vol2/iss1/01_bollobas.pdf](https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33631/32703)
- FASSLER, Joe (2014): Envision the Novel Like a Museum. *The Atlantic*, 2 Sept. 2014. <https://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2014/09/by-heart-09-02/379472/>
- FOUCAULT, Michel (1984): Of Other Spaces: Heterotopias. (Jay MISKOWIEC ford.). *Architecture, Mouvement, Continuité*, 5. 46–49.
- FOUCAULT, Michel (1999): Eltérő terek. (SUTYÁK Tibor ford.). In *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk.
- HELLER, Ágnes (2003): Mi a posztmodern – húsz év után. *Alföld*, 54(3). 3–16. <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00081/heller.htm>
- HUTCHEON, Linda (1988): *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York: Routledge.
- HUYSEN, Andreas (1995): *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York: Routledge.
- JOHNSON, Barbara (1998): Is female to male as ground is to figure? In *The Feminist Difference: Literature, Psychoanalysis, Race and Gender*. Cambridge: Harvard University Press.
- KÉRCHY, Anna (2008): *Body-Texts in the Novels of Angela Carter: Writing from a Corporeagraphic Point of View*. Lampeter: Edwin Mellen Press.
- KÉRCHY, Anna (2009): *Tapogatózások: A test elméletének alakzatai*. Szeged: Apertúra.
- LERNER, Ben (2014): *10:04*. New York: Farrar, Staus and Giroux.
- MARIAS, Javier (2002): *A Heart So White*. (Margaret Jull COSTA ford.). New York: New Directions.
- RICHARDSON, Mary (1914): Letters of Fire. *Women's Dreadnought*, 25 April.
- RICHARDSON, Mary (1915): Statement issued to the WSPU. *The Times*, 11 March. 9–10.
- SHUSTERMAN, Richard (2015): *A gondolkodó test: Szómaesztétikai esszék*. Szeged: JATEPress.



JÉGBE HÚTOTT HÁZASÉVEK

MÁRAI SÁNDOR: *KALAND*

Márai Sándort elsősorban prózaíróként jegyzi az irodalomtörténet, drámaírói működéséről kevesebb szó esik, noha az 1940-es, 1950-es években e műnemben írt alkotásokkal is jelentkezett. Kétségtelen, hogy nem a színpadi munkák jelentik az életmű csúcsát („igazi drámaíró nem lett belőle” [SZEGEDY-MASZÁK 1991: 57]), de azért érdemes olykor elővenni ezeket a szövegeket is, újraolvasás és -értelmezés végett, nem utolsósorban a bennük ábrázolt pszichológiai és párkapcsolati problémák örök aktualitása miatt. Márai viszonyát a színházhoz egyébként ambivalensnek mondja a szakirodalom. Többen felelevenítik azt az anekdotát, amikor az író a *Pesti Hírlap* szerkesztőségében kollégái kérdésére – miszerint miért nem ír színpadi műveket – „pulykavörösre gyulladt képpel” a következőt válaszolta: „Kikérem magamnak, én mindig tisztességes ember voltam!” (GÁSPÁR 1985: 354). Levelezésében ugyanakkor többször számol be lelkesen színházi élményeiről (élénken foglalkoztatta például az expresszionista dráma), de regényei sem mentesek a színpadiasságtól.

A 2011-ben Sipos József rendezésében filmre vitt *Kaland* szintén a színpadi művek sorát gyarapítja (ezt követte az 1942-es *A kassai polgárok*, majd a *Varázs*, a *Viadal* és egy évtizeddel később az *Egy úr Velencéből*), melynek ősbemutatóját 1940 októberében tartották a Nemzeti Színház Kamaraszínházában.¹ A Németh Antal rendezésében (s részben az ő unszolására) színre került darab nagy népszerűségnek örvendett

¹ Még ebben az évben impozáns kötet formájában is napvilágot látott, Hincz Gyula illusztrációival. Lásd MÁRAI Sándor (1940): *Kaland. Színmű*. Budapest: Singer-Wolfner.

– több mint háromszázszor játszották –, amihez többek között a parádés szereposztás is hozzájárult. A főszereplőt, Kádár Péter orvostanárt Rajnai Gábor alakította, feleségét, Annát pedig Tökés Anna. Zoltán, a fiatal tanársegéd szerepében a legendás sármőr, Jávor Pál lépett színpadra, Pálos Eszter orvosnőt Makay Margit, Szekeres doktort Maklár Zoltán és az asszisztensnőt Gobbi Hilda játszotta. Márai még ebben az esztendőben megkapta a Magyar Tudományos Akadémia Vojnich-díját, mellyel az adott év legjobb drámai művét jutalmazták.

A háromfelvonásos kamaradarab – mely részben az író *Rendelés előtt* című elbeszélésének színpadi átdolgozása – helyszíne egy budai villa orvosi rendelője, ami „inkább úriszobára és társalgóra emlékeztet”, csak egy röntgengép és egy üvegszekrény „mutatja, hogy itt betegeket is fogadnak”; a cselekmény pedig mindössze két óra alatt játszódik le, „délután kettőtől négyig” (MÁRAI 1990: 6). Akárcsak Márai több más művében, ezúttal is háromszöghelyezettel akad dolgunk, illetve itt is megjelenik az (egyébként az epikai műveire is jellemző) „öreg(edő) férfi – fiatal nő” kapcsolati mintája. Talán egyetérthetünk P. Müller Péterrel abban, hogy ez a sok ismétlődés, s valójában közhelyes felállás már(-már) modorosságnak hat (vö. P. MÜLLER 2004: 525). A főszereplő Kádár Péter, a neves orvos-professzor, akit épp az újonnan felállított klinika élére nevez ki a miniszter egy fényűző egyetemi fogadás keretében. Felesége Anna, akiről mindössze annyit tudunk, hogy fiatal és szép, később viszont kiderül, hogy szerelmes Zoltán doktorba, az ura tanársegédjébe, akivel épp külföldre akarnak szökni. A cselekmény során egy igencsak szorongató, hatalmi retorikával terhelt, s a szó mágikus erejét teremtésre használó (performatív kijelentésekben bővelkedő) párbeszéd alkalmával az is világossá válik – a szobában lévő röntgengép segít e „megvilágításban” –, hogy a fiatal nő halálos beteg, s legjobb esetben is mindössze hat hónapja van hátra.

Míg Annának csak keresztnéve van, Zoltán doktornak csak vezetéknéve és státuszának megfelelő doktori címe. Az ifjú tanársegédnek az ünneplést követően Kádár komoly állást ajánl az új klinikán, ám a férfi elutasítja azt.

A professzor faggatózó kérdéseire válaszolva végül elárulja, hogy egy nő iránt érzett szerelme sarkallja arra, hogy elhagyja az országot, s új életet kezdjen, ígéretes orvosi karrierjét odahagyva. Ezt követően kerül sor a röntgengépet fókuszba állító jelenetre, amikor a jelképes és szó szerinti átvilágítás alkalmával Kádár megvizsgálja felesége tüdejét, de nemcsak annak kóros állapotát fedezi föl, hanem az asszony szívének titka is feltárul előtte, nevezetesen, hogy ő az a nő, aki miatt Zoltán doktor mindent feladni készül. Végül a professzor „kegyes” gesztussal elengedi a szerelmeseket, s míg felesége elől eltitkolja a halálos betegséget (tüdőrák), addig a tanársegédet mindenbe beavatja, s megígérteti vele, hogy felügyeli a haldoklót. Mindezt csak tovább tetézi, hogy előírja, melyik szanatóriumba menjenek, s a kezelési költségeket is ő fedezi. Kádár tehát totális kontrollt kíván gyakorolni a fiatal pár felett, függő helyzetben tartva őket.

A darabban a háromszög-felállás részben kiegészül, ám ez nagy változást nem okoz. A négyszöggé avagy ötszöggé váló helyzet voltaképpen nem jön létre, miután két kevésbé reflektorfénybe állított szereplőről beszélhetünk még. Egyikőjük Pálos Eszter orvosnő, aki szerelmes Zoltán doktorba (sőt, korábban a szeretője is volt), másikójuk pedig Szekeres, az az orvos, aki a múltból bukkan fel, hogy emlékeztesse Kádárt ifjúkori álmaira, s e szerepkörben akár a lelkiismeret allegorikus figurájaként is felfoghatjuk. Az igazi drámát még csak nem is ezek az epizódok jelentik, hanem a háromszög-felállás és annak feszültségei. Bollobás Enikő mindezt a Girard-féle háromszöggel rokonítja – hivatkozván René Girard, francia történész, irodalomkritikus és filozófus elgondolásaira –, ahol „a két alany általában két rivális férfi, aki a mindkettőjük által vágyott nőért mint a győztesnek kijáró díjért harcol egymással” (BOLLOBÁS 2012: 108). A Márai-szöveg esetében ugyanakkor csak az egyik férfi, Kádár az, aki rivalizálni és harcolni akar (a passzívnak látszó elengedés valójában tördöfés kíván lenni, ha nem egyenesen kegyelemdőfés a szerelmespárnak), a fiatal Zoltán doktor csak szökne már kedvesével, s új életet kezdene, ekként pedig alig várja, hogy szabaduljon a kínos helyzettől, amikor is szentől szemben áll professzorával. Mindezt hangsúlyozza Bollobás is, aki szintén megkülönbözteti

a két férfi státuszát, s egyenesen „Márai-háromszögről” beszél, miután – P. Müllerhez hasonlóan – ő is kijelenti: a Márai-*oeuvre* egészében ismétlődik az említett narratív alapséma (BOLLOBÁS 2012: 109).

Elmondhatjuk tehát, hogy – minden mellékszál ellenére – valójában három szereplőt mozgat a színdarab (közülük is Kádár orvostanárral a fókuszban), s ezáltal nyílik lehetőség a lélektani játszmák alaposabb bemutatására, a belső emberi drámák leleplezésére. Mind a korabeli kritika, mind sok későbbi elemző, mind maga Márai Sándor elsősorban „áldozatként” értelmezték Kádár doktor szerepkörét, holott, meglátásom szerint, jobban illene rá a „hóhér” megjelölés. A házastársak közti érzelmi viszonyokat tisztázó kérdések hárítása vagy bizonyos elszólások, parancsoló megnyilvánulások ugyanis ez utóbbi hipotézist támasztják alá. Inkább freudi gesztusokról (és a nyelv önálló működéséről) beszélhetünk, semmint tudatos narratív/drámái fogásokról – a szöveg ez esetben is *írta önmagát* –, amit az is igazol, hogy Márai egyik nyilatkozatában részben felmenti Kádárt, illetve nemes gesztusként értelmezi azt, hogy megengedte felesége számára a „szökést”.

Főalakom a kutató orvos, aki szerelméért-asszonyáért szakít a komoly tudománnyal, divatos orvos lesz. [...] Az életjavakkal ellátott asszony szomjasan vágyik a szeretet, a lélek után. Ez a vágy egy más emberhez vezeti. Az orvos látja mindezt, de a gépies hajszában elmosódott benne a régi cél, [...] Egy nap aztán rádöbben, hogy asszonya el akarja hagyni. De rádöbben arra is, hogy ennek oka az asszony betegsége, mely gyógyíthatatlan. És a gyógyíthatatlan betegek halálpánikja kényszeríti arra, hogy még egyszer, utoljára értelme, szépsége, lángja legyen életének. Az orvos [...] hideg aggyal elhatározza, hogy odaajándékozza asszonyának ezt az érzést. (LOSNAV 1940: 11)

Ha a „Kádár mint hóhér”-fölvetés szempontjából olvassuk a művet – s most tekintsünk el a színpadi és filmes adaptációktól, maradjunk kizárólag az irodalmi szövegnél –, akkor egyértelműen kijelenthető: a dráma legerősebb epizódja a második jelenet, az orvosprofesszor és felesége közötti párbeszéd, melynek mintegy metaforikus aláfestéseként Kádár

megröntgenezi (átvilágítja) asszonyát.² A dialógus remek példát szolgáltat a passzív-agresszív hatalmi diskurzusra, miután az orvos-beteg, illetve férfi-nő alá-fölé rendeltségi játszmák retorikáját adja vissza. A férj manipulációs gesztusait a fiatal nő észre sem veszi, s kezdeti határozott, önérdek-érvényesítő fellépése fokozatosan változik át egy megfélemlített, önbizalmát veszített, beteg-gyermeki státuszú áldozat viselkedésévé. Mindez azt is mutatja, hogy Anna eleve így lett „idomítva”, Kádár hosszú évek óta pórázon tarthatja, uralván az életét, mindennapjait, a döntéseit. Ezt igazolja az is, amikor Anna közli, hogy a miniszter felesége teára hívta, s Kádár azonnal rávágja (helyette döntvén): „Természetesen elmegy” (MÁRAI 1990: 43). Azáltal, hogy – mint az orvosprofesszor állítja – mindent megad asszonyának, s miatta tett le a tudományos kutatók magányosabb, bár anyagilag kevésbé jövedelmező útjáról (amint arra Szekeres karaktere emlékezteti), lényegében megszerezte a jogot a birtoklásra, az aranykalitkában tartásra. Önzetlen szerelem/szeretet és a másik elfogadása, a másik egyenrangú félként való kezelése helyett erőteljes egoizmus jellemzi Kádárt, aki, ha valóban asszonya miatt vállalta volna a „kényszerpályát” – ami nem melleleg fényes karrierrel, komoly társadalmi presztízzsel, a politikailag fontos körökhöz való tartozással és jelentős jövedelemmel „kínazza őt” –, akkor Anna talán nem hervadozott volna éveken át, nem szűrte volna össze a levelet a fiatal orvossal (az egyenrangú és elfogadó igaz szerelem, a boldog új élet, a – minden értelemben – *friss* levegő reményében), és Kádár talán észrevette volna, hogy felesége halálos beteg.

A megszokott alá-fölé rendelő diskurzust Anna a párbeszéd első perceit követően hirtelen az alábbi felkiáltással töri meg: „Nem bírom ezt hallgatni! Elmondhatom, mit éreztem délelőtt?”. Mire Kádár megpróbálja beléfojtani a szót, megfosztván őt érzelmei kifejezésének vágyától, önállóságától,

2 Természetesen a drámai szövegnek nem kell mindent tartalmaznia, illetve sok múlik a rendezésen is. E szempontok ugyancsak figyelembe veendők, ám ez már egy másik dolgozat tárgya lehetne, olyané, ahol a színpadi adaptációkat is alaposabban szemügyre vesszük.

szabadságától: „Azt hiszem, minden érzésedet ismerem”. Az önhitt, s a másikat lekezelő stílus csak tovább fokozódik, mikor a férj megállapítja saját magáról: „Ezt én mondom neked, az egyetlen férfi, aki szeret” (MÁRAI 1990: 44). Ezt követően azt is kifejti, hogy *nem szeret érzésekről beszélni*, de most végre annyit megenged magának, hogy megállapítsa: már évek óta nem stimmel valami a házasságában.

A fagyos léghőmérséklet különböző utalások formájában jelenítődik meg, az orvos szerint mintha „kihűlték volna a szobák”, Anna didergett, s „legszívesebben meleg kendőt borított volna a vállára”, illetve „a déli tengerekre” vágynak. A hideg-rideg léghőmérséklet („minden órarend szerint történik, mint egy gyárban vagy műhelyben. Itt minden vegykonyha, naptár, telefon. Itt mindenki lábujjhegyen jár, titkos ajtókon közlekedik. [...] Mindenem pecsét van és hallgatás” [MÁRAI 1990: 48–49]), tehát valamilyen szinten Kádárt is zavarja (vagy legalábbis azt állítja), de persze erre a felismerésre már csak akkor jut, miután elkezd valamit sejteni a Zoltán doktorral folytatott párbeszédet követően. Anna megpróbál tiszta vizet önteni a pohárba, s a kihűlt házasság diagnózisa után megoldást is javasol: a válást. Kádár ekkor veti be igazán a passzív-agresszív retorikát, s menekül át hirtelen az érzelmekről és problémákról való tisztázó (asszertív) beszéd helyett élete és egója egyetlen biztos pontjához: a szakmájához, az orvosi tudásához. „Érzem, hogy e pillanatban, mikor el akarsz hagyni, nagyobb szükségem van reám, mint valaha is az életben” (MÁRAI 1990: 50) – kezdi, s innentől az egész dialógus nem lesz más, mint orvos–beteg alá-fölé rendeltségi viszonyának játszmája („A beteg soha ne fárassza magát fölöslegesen vallomásokkal. Ebben a szobában én parancsolok”; *IBID.*), afféle macska-egér harc, a gyógyító foglalkozást/szolgálatot (tévesen!) isteni erővel felruházott, akár visszaélésre is alkalmat adó hatalomként definiálva.

A vizsgahangulatú kikérdezés közepette szóba kerül Zoltán doktor is, akit Kádár gyakorlatilag mindennek lehord, árulónak és kalandornak bélyegzi, s végül igyekszik saját felsőbbrendűségét is bizonyítani (erősítvén valójában gyöngé, a magánytól és az öregedéstől rettegő egóját): „én vagyok az

idősebb, a hatalmasabb, aki birtokában van mindennek, amire ő vágyik” (MÁRAI 1990: 54). Az orvostanár mesteri manipulációs technikáját bizonyítja, hogy a feleség viselkedése 180 fokot fordul. Anna ugyanis nem ismeri fel a hatalmi játszmat, belesétál a csapdába, s még neki lesz lelkifurdalása, amiért szinte már szentnek hitt férjét támadta: „most, hogy megvizsgáltál és beszéltél velem, nyugtalan lettem. Te nagyon jó vagy. Ez a legveszedelme-sebb fegyver, amellyel ember egy másik ember ellen fordulhat. Úgy érzem, tehetetlen vagyok e jósággal szemben” (MÁRAI 1990: 60–61).

Mindezeken túl nem elég, hogy Anna betegségét későn fedezi fel Kádár tanár (itt is áthárítva a felelősséget a fiatal Zoltán doktorra, akit rossz diagnosztának nevez, mert a röntgenezést elmulasztotta, miközben a nőt vizsgálta, s feltehetően szövődött már a szerelem köztük), hanem lényegében ő is a baj okozója. A fiatalasszony ugyanis mind szó szerinti, mind átvitt (metaforikus) értelemben *megfulladt* mellette, abban a levegőtlen ketrecben, amiben tartották. Egyetérthetünk P. Müller Péterrel abban, hogy Kádár tulajdonképpen ítéletet mond, sőt ítéletet hajt végre, amikor diagnosztizálja a halálos kórt: „A *Kaland* a betegséget [...] büntetésként, illetve a másik férfihoz való fordulás motivációjaként mutatja be. [A főszereplő férfi ugyanis] a sértett (és sértődött) fél pózában veszi tudomásul, hogy harmincéves asszonya elhagyja egy harmincötéves férfiert. Ezt a nyugtázást követi a diagnózis” (P. MÜLLER 2004: 526).

A diagnózis meghatározása lényegében performatív aktus: Kádár kijelenti magában, hogy felesége tüdőrákos, és legfeljebb hat hónapja van hátra. Kijelenti, megállapítja, tehát megteremti, létrehozza, s ezáltal válik hóhérává feleségének. Gesztusa mögött nem rejlik más, mint sértett egójának bosszúja. Olyan projekció, mely során felmenti magát a szembenézés alól, felmenti magát az alól, hogy egy nárcisztikus, egoista, karrierista, idősebb férfi nem kell a fiatal nőnek, hanem helyette a szeretetre-szerelemre nyitott, önfeláldozó, intimitásra képes (és hajlandó) Zoltán doktor kerekedik felül. S Kádár még azt sem fogja fel, hogy ez nem verseny, hanem egyszerűen „csak” *érzelem*. Aki egész életét rivalizálással töltötte, az eleve csak

a rivalizálás diskurzusában képes létezni és kommunikálni, ezért véli úgy, hogy vetélytársát legyőzte. Viheti nyugodtan a „halott menyasszonyt”, gondolja, de azért a holttestet majd küldje haza, hogy tisztessen, Dr. Kádár Péternéként – nevétől, (női) önállóságától, önazonosságától, sőt szabadságától is megfosztva – nyugodhasson Anna a sírban. Amikor a következő szavakkal búcsúzik feleségétől: „Megértettem, hogy el kell menned. Én feladtam ezt a verekedést. Menj el” (MÁRAI 1990: 62), akkor voltaképp azt közli vele: „tűnj el, halj meg”. Képletesen azt is mondhatnánk: a férj mindent megtett annak érdekében, hogy lenyesegeesse felesége még megmaradt szárnyait. Anna ugyanis hosszú évek elteltével végre képessé vált arra, hogy alanyi (cselekvő) módon lépjen fel, s kiálljon önmagáért, a szerelméért és remélt boldogságért. Amikor pedig ez megtörténik, és Kádár szembesül korábban gyakorolt hatalmának gyengülésével, lényegében megöli az asszonyt. A Zoltán doktorral folytatott párbeszéd – amikor a professzor közli volt beosztottjával a halálos diagnózist – pedig a sértett nárcisztikus egó kegyetlen vagdalkozásával jár.

Külön szót érdemel, s nagyban árulkodik férj és feleség kapcsolatáról az a mozzanat is, miszerint Anna szégyenlős Kádár előtt, s a vizsgálatához a blúzát csak nagyon óvatosan veszi le, *védekezve* is közben: „Vesd le a blúzod. – A blúzom? (Védekező mozdulat.) Másképpen nem tudsz megvizsgálni? – Bajosan. Minden páciensemnek túl kell esnie ezen a kis lámpalázon. [Anna] Kezében a blúzzal, önkéntelen szégyenkezéssel a spanyolfal mögé lép, ott felöltözik, haját igazítja” (MÁRAI 1990: 56). Mindebből egyértelművé válik, hogy nem működik a szexuális életük (vagy legalábbis nagyon szégyenlősen, ritkán és zavartan), sőt egyáltalán nincs helye intimitásnak ebben a kapcsolatban, és föltehetően külön hálósobában alszanak. (Ha együtt töltötték volna az éjszakákat, nyilván hamarabb fény derül a nő betegségére, hiszen kizárt dolog, hogy egy szoros testi-lelki összetartozásban valaki ne vegye észre a szeretett kedves „halálos rezdüléseit” vagy pusztán azt, hogy hat kilót fogyott, sőt, ne hallja, hogy gyakran felébred és köhög.) A kérdéshez hozzátartozik persze az a polgári kulturális és morális hagyomány is, ami a 19. század végi és a 20. század eleji felső középosztály magánéletét

jellemezte, az a szigorúbb erkölcsi kódex, ahol még az ártalmatlan flörtölés is tilalmas és bűnös tettnek számított, a női szexualitás pedig tabutéma volt, miközben a prostitúció virágzott (BALÁZS 2014; CSÁSZTVAY 2009; GERŐ 2009; GYÁNI 1998).

Az egyetlen „intim pillanat”, ami történik velük, a röntgenezés mozzanata: a két ember között tehát mindössze egy külső, rideg tárgy képes közvetíteni. Így aztán még a menthetőt sem sikerül menteni, Kádár meg sem próbál emberként viselkedni – testi érintéssel, biztató simogatással közeledni –, sőt, beszéde is hideggé válik, az objektív tudományosság követelményeinek való kényszeres megfelelés pedig ellehetetlenít mindenféle érzelmi megnyilvánulást. Felfoghatjuk persze a röntgenezés átvilágító jellegét metaforaként is, miszerint az orvostanár a mellkasába (vagy még inkább a szívébe) lát asszonyának, s felfedezi a titkot: a szerelmet és a halált. Amit a nő szerelemnek vél (érez), azt a férfi halálnak diagnosztizálja, Márai pedig mindezt a kétértelműségek játékán keresztül ábrázolja:

Mi van ebben a szívben? [...] Valószínűleg minden benne van, amit emberi szívek rejtegetnek. Van benne hűség, áldozatkészség. Aztán van benne szenvedély, bosszúvágy. Aztán sok szeretetvágy. – Ha mindent látsz, akkor látod azt is, hogy van valami a szívemben, ami erősebb, mint én. Van valami benne, ami hatalmasabb, mint az én akaratom. – (Különös, tompa hangon, fegyelmezetten és mégis mély megrendüléssel.) Látom, hogy van valami a szívedben, ami hatalmasabb, mint a te akaratom. (MÁRAI 1990: 59)

Ha mi magunk teremtjük a világunkat (több filozófiai iránynak is sajátja ez a felfogás), akkor Anna szerelmet él meg és szerelmet lát ott, ahol az idősödő (s az öregedéstől rettegő) férfi csak a halált képes észrevenni, s azt is csak „megbízható eszközökkel” tudja meglátni, a saját szemével még azt sem sikerül.

1940-ben a darabnak rendkívüli sikere volt, az akkori közönség nagyra értékelte, a színházi bemutatót követően több dicsérő kritika is napvilágot

látott. A *Nyugat* hasábjain Schöpflin Aladár közölt méltatást, aki az orvos-professzor fényes karrierjének és látszólag boldog magánéletének egy nap alatti összeomlásában látja a dráma lényegét. Bírálja is Márai első színpadi munkáját annyiban, hogy az még nem szakadt igazán el a prózai műemtől, a regénytől, s dialógusai is inkább regényhősökre jellemzők, semmint a drámai stílusra. Az orvosi vizsgálatot ő is szimbolikus jelenetként fogja fel, de e ponton kissé elmarasztalja Márait a túlzott szakszerűség miatt. Értelmezhetjük persze mindezt úgy is, hogy ezáltal még hitelesebbé válik az olvasók–nézők számára Kádár szaktudása (hiszen mégiscsak őt nevezte ki a miniszter az új klinika vezetőjének), de értelmezhetjük a sorokat a férj érzelmi intelligenciájának masszív hiányáról tanúskodó megszólalásként is. Schöpflin a kritika zárlatában szinte már ünnepli a tudóst, amiért az összeomlás helyett visszatér pályájához:

A professzornak fölényt kell mutatni a többiekkel szemben még összeomlásában is. A fölényt az iróniában találja meg, abban, hogy a halálra vált asszonyt a szerelmes tanítvánnyal küldi a Riviérára, hadd lássa szenvedését és halálát. Utána esik csak össze a professzor, szakítani akar pályával, mindennel. De a hivatás nem engedi, a hivatás kötelez: beteghez hívják, fogja műszereit és megy a beteghez. [...] Így méltó a tudóshoz, a nagy orvoshoz, akit magánügy nem szakíthat el a hivatástól. (SCHÖPFLIN 1940: 521)

Baróti Géza a *Színházi Magazin* hasábjain ugyancsak az orvostanár hivatástudatát és emberségét dicsóíti, Anna szerelmi kalandját pedig a halál elől menekülő asszony kétségbeesett utolsó próbálkozásának tartja, végső kapaszkodásnak az életbe. E szerint az értelmezés szerint tehát az asszony első pillantásra házasságtörő bűnös cédaként sejlik fel, ám a diagnózissal megbocsátást nyer: csak a halálfélelem sodorta Zoltán tanársegéd karjaiba, nem pedig Kádár tanár módszeres passzív agressziója váltotta ki a különös, azaz a polgári morálhoz nem illő viselkedést:

Az asszony, aki a professzort elsodorta a kutatás mellől, divatos klinika-orvossá népszerűsítette, új szerelem forró habjaiban fő és az elveszett hivatás

csömörét ízlelő tanár a mesterség rideg törvényei szerint tapintja ki, hogy az asszony a közelgő halál tudatlan igézetében, mintegy a halál ópium-bódulatában menekül és ez a futás a halálos végzet utolsó szomjhalál-szerű indulata. (BARÓTI 1940: 8)

A kortárs kritikák közül végezetül Egyed Zoltán cikkét emelném ki, mely ugyancsak a bemutatót követően látott napvilágot, a *Film, Színház, Irodalom* hasábjain. Ő az a kritikus, aki már észleli, hogy Annának az orvosi hivatással kapcsolatban támadtak averziói. A férj munkájával szembeni idegenkedés azonban nem tudományellenesség, hanem Kádár nárcisztikus viselkedésmódja az, ami elviselhetetlenné válik az asszony számára, s ennek a személyiségzavarnak csak folyománya (egyik tünete) lesz a karrierizmus. Egyed nem fejtí föl az okozatok mögötti okokat, pusztán az orvosi hivatás elutasítását fedezi fel, amit afféle női önzésként és szülőkörülseggként értelmez:

[E]gy nő, akármennyire is méltónak bizonyul a párválasztás mámoros, lázas perceiben, hogy egy rendkívüli ember – „superman” – élettársa legyen, a végén mégsem értheti meg, nem is akarja talán megérteni, hogy mikor az ebéd-dél már három óráig várt a férjére, nap mint nap megszólal a telefon, hogy nem jöhet, ma sem jöhet a férj ebédre... A „komplikált” nőt a végén mindig idegessé teszi, elfárasztja, sőt forradalmasítja is, ha mindaz, ami környezi, nem egyetlen, érthető, áttekinthető és világos áradozás a saját személye iránt. Nő lévén nem is óhajtja megérteni, hogy a világegyetemben rajta kívül más fontos is lehet, mint saját legfőbb személyének boldog és zavartalan kisugárzása, vetítődése. Idegesíti a titok, a sok titok, ami körülveszi [...] a gyógyítás titka [...] s felfedezi, hogy saját életének legfőbb ellensége: férjének hivatása. (EGYED 1990: 100)

Akár igaza is lehetne Egyednek, ha Anna nem szenvedett volna némán a hosszabb házasevek alatt, nem sorvadott volna el, hanem vagy házisárkányként követelőzött volna, vagy főmádámként tartott volna udvartartást maga körül, s rendszeresen estélyeken és egyéb más társas

összejöveteleken parádézott volna. Ellenben ha ez lett volna a helyzet, Kádárnak nem sikerülhetne a manipulációs taktika, s asszonya nem aranykalitkában ücsörög engedelmesen, hanem idejében cselekszik.

„Később, miután Márai örökre elhagyta Magyarországot, a marxista drámaelmélet vagy hallgatott róla, vagy minden erővel a középszerűek táborába igyekezett átlökdödni a »polgári« író műveit” – jegyzi meg Balogh Géza a darab recepciótörténetével kapcsolatban (BALOGH 2020: 25). Kónya Judit – akit Balogh külön kiemel – például „freudista pszichologizálással telített, elavult háromszög-drámának” minősítette a művet, ami (marxizmus ide vagy oda) nem feltétlen alaptalan megállapítás (HEGEDŰS – KÓNYA 1964: 188–189). Szegedy-Maszák Mihály ugyancsak a szerelmi háromszög közhely-jellegét hangsúlyozza, s a darab eredetiségét hiányolja, illetve még egy világirodalmi párhuzamra is felhívja a figyelmet: „Feltűnő a szerkezeti rokonság Arthur Schnitzler némely műveivel, különösen *A megismerés órájával*. Ez az egyfelvonásos 1920-ban, a *Szavak komédiája* című kötetben jelent meg magyarul, Márai fordításában. Az alaphelyzet itt is hasonló: két orvos áll szemben egy asszonnyal” (SZEGEDY-MASZÁK 1991: 52).

Idővel megjelent pár feminista (vagy feminista szempontokat is érvényesítő) olvasat, de ezek már inkább a 2000-es évek termékei. „Márainál e háromszögek nőalakjainak vétke és a férfi szereplők számára kezelhetetlen sajátossága az – fogalmaz például P. Müller Péter –, hogy míg a férfiak tárgyként szeretnék befolyásuk alatt tudni őket, addig a nőalakok alanyként viselkednek, saját vággyal, saját akarattal, érzelmileg emancipálódva” (P. MÜLLER 2004: 525). Bollobás Enikő is hasonló megállapításra jut, amikor a nő passzivitásáról és a domináns férfi (Kádár) kontrolltechnikájáról beszél, melyet nem pusztán a feleséggel, de a szeretővel szemben is alkalmaz az orvostanár. A nő–férfi, illetve „domináns férfi – riválisnak tekintett másik férfi” kontrolljainak erejét csak tovább fokozza az orvos-beteg felállás: „a medikalizálódó kontroll teljes rendelkezési szabadságot ad a férfinak a női test és a női élet fölött, elszenvedő tárgyként képezve meg a férjének és az orvostudománynak kiszolgáltatott nőt. A házasságból

kilépni készülő nőnek a patriarchális dramaturgia szerint bűnhődni kell: jelen esetben a halálos betegséggel, valamint az azt tetéző teljes házastársi és orvosi kontrollal” (BOLLOBÁS 2012: 110–111). Hasonló mintát fedezhetünk fel Nathaniel Hawthorne *Az anyajegy* (*The Birthmark*, 1843) címet viselő novellájában, valamint Charlotte Perkins Gilman *A sárga tapéta* (*The Yellow Wallpaper*, 1892) című elbeszélésében, melyekre ugyancsak utal Bollobás, miután ezekben a szövegekben is „a kontroll technológiai medikalizálódnak”, valamint működik a patriarchális-paternalista szkript, „amely szerint a férfi feladata, hogy intellektusával ellenőrzése alatt tartsa a női testet, ami egyúttal a »gyengébb nemet« szolgálja” (BOLLOBÁS 2012: 108).

Lehet szeretni Márait és lehet persze nem szeretni is. Lehet rajongani azért a polgári viláért és azért az úriember-morálért, amelyet követett életében és közvetített a műveivel is. De – függetlenül az író színpadi szerzőként való szereplésétől, amely többek szerint szakmailag is vitatható – lehet elavultnak is tartani ezt a morált, sőt, rá lehet mutatni annak visszáságaira: a szövegekben ábrázolt karakterek (akiket a hivatalos kritika még ünnepelt a 20. század első évtizedeiben) élethazugságaira vagy épp arisztokratikus narcizmusukból fakadó vakságukra, mint ahogy azt a fentiekben magam is tettem. Márait szeretni tehát egyéni ízlés dolga. Ám minden felfogásbeli eltérés ellenére mégiscsak irodalomtörténetünk egyik kulcsfigurájáról beszélünk, így aztán műveinek olvasása és értelmezése, emlékének megőrzése feladatunknak tekinthető.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS Eszter (2014): Szexuális kultúra, színház, cenzúra a 19. század végi Budapesten: Egy értelmiségi tiltakozás és a sajtó. *Médiakutató*, 2. 63–86.
- BALOGH Géza (2020): Márai Sándor és a színház. *Szcenárium*, 6. 21–31.
- BARÓTI Géza (1940): Színház. *Színházi Magazin*, 44. 7–10.
- BOLLOBÁS Enikő (2012): *Egy képlet nyomában: Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi Kiadó.

- CSÁSZTVAY Tünde (2009): *Éjjeli lepkevadászat: Bordélyvilág a történeti Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- EGYED Zoltán (1990): Színházi levél. In MÁRAI Sándor: *Kaland: Színmű három felvonásban*. Budapest: Prológus Kft. 99–103.
- GÁSPÁR Margit (1985): *Láthatatlan királyság*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- GERŐ András (2009): *Se zsidó, se nő: Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- GYÁNI Gábor (1998): *Az utca és a szalon: A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- HEGEDŰS Géza – KÓNYA Judit (1964): *A magyar dráma útja*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- ILOSVAY Ferenc (1940): Lássuk, hogy hangzik Márai színpadon! – mondja Márai Sándor. *Színházi Magazin*, 42. 11.
- MÁRAI Sándor (1990): *Kaland: Színmű három felvonásban*. Budapest: Prológus Kft.
- P. MÜLLER Péter (2004): Márai Sándor kalandja a drámával. *Jelenkor*, 47(6). 523–537.
- SCHÖPFLIN Aladár (1940): [Az igazi dráma]. *Nyugat*, 11. 520–522.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1991): *Márai Sándor*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.

SZABADULÁS A TORZ TÜKÖRBŐL

A FEKETE NŐI SZUBJEKTUM MEGKÉPZÉSEI
AUDRE LORDE EGY KORAI VERSÉBEN

Írásaiban Audre Lorde (1934–1992) időről időre megvallja többes identitását mint „fekete, nő, anya, leszbikus, tanár” (HAMMOND 1980: 15); „fekete leszbikus feminista szocialista, két gyermek anyja – az egyik fiú –, rasszközi párkapcsolatban élő személy” (LORDE 2007: 114); és „Kövér Fekete Nő” (LORDE 1997a: 27).¹ A költő, író és aktivista elhelyezi magát a társadalmi kapcsolatok mátrixában, miközben bátran hangsúlyozza identitásának minden elemét és vállalja kívülállását az érvényben lévő normákon. Ugyanakkor számít arra, hogy válaszul szinte azonnal megérkeznek a lekicsinylő minősítések a marginális csoportokról, köztük például: „másik, deviáns, alsóbbrendű vagy egyszerűen nem helyénvaló” (LORDE 2007: 114). Kevésbé ellenséges, ugyanakkor legalább ennyire korlátozó hatású az a gyakran megfogalmazott társadalmi igény, hogy döntse el, szubjektumának mely aspektusa a leginkább meghatározó: „Valaki mindig arra kér, hogy kiemeld önmagad egy darabját [...], mert ez az a rész, amelyre rá akarnak hangolódni”, említi egy 1981-ben adott interjújában. „Azt kívánják tőled, hogy [éned többi részét] elutasítsd. Ám amikor ezt megteszed, vesztettél, mert énednek az a bizonyos része kisajátít, megvásárol téged, és ezzel megfosztottad magad mindattól az energiától, amely arra kell, hogy azt a többi részt biztonságosan rácsok mögött tartsd” (HAMMOND 1980: 15).

1 Itt és a továbbiakban Audre Lorde prózai szövegeit és versét saját fordításomban idézem.

Mégis kinek a biztonságáról van szó? Kit fenyeget a nő többes énje és mire valók a rácsok? Az identitás szűk definíciójának és a határok kijelölésének, ellenőrzésének joga, valamint a *status quo* védelmének feladata a hatalmat birtoklóké. Lorde pedig az afroamerikai közösség és más, az amerikai társadalomban marginalizált csoportok szószólója, azokéi, akiknek önazonossága, hangja, cselekvőképessége veszélyt jelent a kapitalizmus és a fehér patriarchátus hegemoniájára. Prózai műveiben világossá teszi gondolati és erkölcsi állásfoglalását, és megszólal az afroamerikaiak, a színesbőrű és fehér nők, valamint mindazok érdekében, akiket elkerül az amerikai álom. Az erőt és energiát azonban, amelyek énjének kibontakozását szavatolják, költészete hívja életre. Tanulmányomban *A jó tükrök nem olcsók* című korai versében vizsgálom meg, hogyan értelmezi Lorde az éntér szerepét az afroamerikai női szubjektum performatív megképzésében. Írásomban azokat az útvonalakat követem, amelyeket Bollobás Enikő irodalomtörténeti és poétikai munkássága nyitott meg számomra. Audre Lorde költői életművében ugyanis egy heterotóp identitás és egy női fejlődésnarratíva (BOLLOBÁS 2002: 59) bontakozik ki. Ez a *Bildung*-narratíva, miként az amerikai radikális modernista nőírók esetében, egyúttal a cselekvőképességgel rendelkező női szubjektumpozíció elfoglásának a története is (ld. BOLLOBÁS 2003: 119).

A jó tükrök nem olcsók problematizálja az én társadalmi megképzésének folyamatait, illetve dramatizálja a kettős én belső folyamatait. Lorde énterei egyfelől kívül esnek a férfi/nő, fehér/fekete, heteroszexuális/homoszexuális, racionális/irracionalis, intellektuális/érzelmes, vonzó/visszataszító bináris oppozícióinak normatív mátrixán, azon a keretrendszeren, amelyet ő, mint már láthattuk, börtönnek tekint. Másfelől róla is elmondhatjuk, amit Bollobás Enikő állapít meg Emily Dickinsonról: „olyan térként konceptualizálja Énjét, amelyet több én foglal el”, illetve „az Én belső törései teszik lehetővé a tudást, sőt még az életet is” (BOLLOBÁS 2015: 103). Az afroamerikai költő énkonstrukciói abban térnek el ettől, hogy énterein megjelennek – gyakran egymást átfedve – mind a személyes, mind a kollektív én változatai. Erre példa *A jó tükrök nem olcsók*, amelyben a női fejlődésnarratíva egyidejűleg

az egyéné és a „rasszé”, amelynek dinamikájához egyaránt hozzátartozik a belső vívódás és a megidézett erő.

Charles Olson a teret tartja az amerikai tapasztalat központi tényezőjének (OLSON 1997: 11). Ez az afroamerikai közösségre nézve is igaz, bár az övék sok tekintetben a fehér amerikaiak tapasztalatának inverze. Ami az egyik számára tágasság, lehetőség és nyitottság, az a másik számára behatároltság: egy olyan struktúra, amelyet létrehoztak számára mind a materiális, mind a tudati és a diszkurzív terekben. Amint több teoretikus – köztük leghangsúlyosabban Paul Gilroy – rámutat, az afrikai diaszpóra történelmi tapasztalata az atlanti átkeléstől a rabszolgaságon át a törvénybe iktatott szegregációig, majd a máig létező faji megkülönböztetésig és az ezen alapuló társadalmi-gazdasági hierarchiáig, az euroamerikai modernitás sötét oldalát képviseli (ld. GILROY 1993: 1–19). Mindez azonban csupán a tapasztalat különbözősége, hiszen az amerikai téren – annak mind valós, földrajzi, mind társadalmi értelmében – több közösség osztozik, mint ahánynak nevében a teret meghatározzák.

Fontos, hogy Lorde éntereinek vizsgálatakor felvetődjék a tér megképzésének a kérdése. Henri Lefebvre meglátása szerint ugyanis a (társadalmi) tér (társadalmi) termék, és minden társadalom megtermeli a maga terét (LEFEBVRE 1991: 31). Az afroamerikai költő és közössége számára az éntér megképzése feltételezi a hegemonisztikus hatalom által megtermelt tér működési szabályainak megértését, majd felülvizsgálatát. Ilyen térrevíziót hajt végre *A jó tükrök nem olcsók*. Mint címéből jól láthatjuk, a vers a tükrö motívumát használja fel az etnikum és „rassz” társadalmi és tudati mozgásterét behatároló történeti, ideológiai és kulturális tényező, a *color line* – Bollobás Enikő fordításában „bőrszínhatár” (BOLLOBÁS 2005: 461) – tudatformáló hatásának értelmezéséhez. Úgy is mondhatnánk, hogy újraértelmezéséhez, hiszen a kettő kapcsolatának elméleti megközelítése W. E. B. Du Bois nevéhez fűződik. Az afroamerikai történész, szociológus és író századelőn megjelent könyve, *A fekete nép lelke* (1903) meghatározza a „négerség” öntudatának problematikus alaphelyzetét, azt, hogy tudata „kettős”: egyszerre

„amerikai és néger; kétlelkű és két gondolatú, kétféleképpen gondolkodik, két összeegyeztethetetlen vágy feszíti, két eszme háborúzik fekete testében, mely pusztán szívósságának köszönheti, hogy nem szakad szét” (idézi és fordította BOLLOBÁS 2005: 461).

Lorde a tükör különleges terébe képzei a megosztott tudat vívódásának helyét. Verse egy pedagógiai jellegű beszédhelyzetben elhangzó drámai monológ, amelyben a hallgatag megszólított a tükör előtt álló megalázott fekete nő, a megszólaló pedig az öntudatra ébredt lírai én. A kép, amelyet a tükörben torznak lát – magyarázza társának a megszólaló én –, nem a valódi arca: a hiba a tükörben van. A megfelelő válasz erre nem az öngyűlölet vagy a harag, hanem a faji megkülönböztetéssel szembeni ellenállás:

Időt pocskolsz ha a tükört gyűlöled
vagy a tükörképet
ahelyett hogy lefognád a kezét
mely torz tükört gyárt
hibát ejt
túl csekélyt
hogyan észrevedd
(LORDE, 67)²

Mélyebben megérthetjük a vers argumentumát, ha felidézzük Michel Foucault térmeghatározását és -tipológiáját, *Eltérő terek* (1968) című írásából. Eszerint a tér heterogén: funkcionális szerkezeti helyekből tevődik össze, amelyeket viszonyegyettesek határoznak meg. Az olyan sajátos, egyedi funkciójú helyekhez képest, mint például a közlekedés, a kikapcsolódás vagy a pihenés szerkezeti helyei – a vonat, a kávéház vagy az ágy – Foucault azokat a helyeket tartja különlegesnek és tárgyalja részletesen, amelyek kapcsolatban állnak az összes többi hellyel,

2 Minden idézet az alábbi kötetből származik: LORDE, Audre (1997): *The Collected Poems*. New York and London: Norton. (A továbbiakban csak az oldalszámokat közöljük.)

miközben semlegesítik vagy aláássák azok viszonyrendszereit: az utópiákat és a heterotópiákat (FOUCAULT 2000: 149). E két sajátos szerkezeti helytípus közt átmenetet képvisel a tükör, amely egyszerre határozható meg utópia-ként és heterotópia-ként. Foucault megközelítését követve elmondhatjuk, hogy *A jó tükrök nem olcsók* tükre egyfelől utópia, melynek segítségével az afroamerikai nő ott látja magát, ahol nincs: a tükör virtuális terében. Ugyanakkor heterotópia is, hiszen a kép, amelyet a tükörbe néző szemlél, visszahat rá: a személy azzal a torzképpel azonosul, amelyet a tükörben lát, és „hiányzónak véli” magát ott, ahol a valóságban van. Végül a tükörkép segítségével újra felépíti magát ott, ahol áll, csak hogy énképét már a tükörben látott torzkép határozza meg (ld. FOUCAULT 2000: 150).

A versben megszólaló lírai én rávezeti hallgatótársát arra, hogy torzképe egy, a „tükör” virtuális terében megképzett konstruktum, amelyet az üveges „keze” hoz létre. Ugyanakkor ez a képződmény könnyen válik aktívvá, lendületessé és erőszakossá, ellentétben a valós személy csüggedt passzivitásával:

egy nap
kíméletlen fehér fényben
a tükör hibája visszacsap
azzá válik
amit hibádnak vélsz
(67)

A kép, a jelölő itt valóságosabbnak mutatkozik, mint a személy, a jelölt. A silánynak minősített „fekete nőt” ugyanis egy nyelvszerűen működő apparátus, a fehér patriarchátus társadalmi, ideológiai és kulturális diszkurzusai hozzák létre performatív módon. Az efféle nyelvi performansz nyomán, írja Bollobás Enikő, „nem a »valóságban« létező új jelöltek, hanem a nyelvben létező új jelölők képződnek meg, köztük maguk a diszkurzusban részt vevő beszélők is” (BOLLOBÁS 2012: 27). *A jó tükrök...*-ben tropizált ideologikus hatalmi diszkurzusok aktivitása – ágenciája – abban

nyilvánul meg, hogy először megszólítják – azaz szubjektumpozícióba helyezik –, majd meghatározásaik által tárgyi pozícióban rögzítik az alárendelt szubjektumot, aki ekképpen elveszíti cselekvőképességét és a „rassz”, valamint a társadalmi nem kategóriái mentén „ragozott” képződménnyé válik (BOLLOBÁS 2012: 31–32). Ez a folyamat sorozatos agressziók révén bontakozik ki, amelyekre a vers a tükör felületén akaratlagosan elhelyezett hiba, a „kíméletlen fehér fény”, illetve az alárendelt szubjektum tiltakozását meg sem váró, megelőző „visszacsapás” képeivel utal.

Lorde versének gondolatmenete sok tekintetben párhuzamosan halad a „kettős tudat” lélektani meghatározásaival, amelyek szintén a vizualitás regiszterével és a tükröződés trópusaival írják le a tudati meghasonlás tapasztalatát. A „néger”, állítja Du Bois, „mindig mások szemén keresztül nézi önmagát, [...] saját lelkét egy olyan világ mércéje szerint ítéli meg, amely derülő megvetéssel és szánakozással figyel” (idézi és fordította BOLLOBÁS 2005: 461). Emellett egy olyan világban él, amely „nem teszi számára lehetővé a valódi öntudatot, csupán azt, hogy önmagát a másik világ kinyilatkoztatásán keresztül szemlélje” (saját fordítás, V. G.) (DU BOIS 2015: 5). Alig kevesebb mint hét évtized különbséggel, Du Bois és Lorde egyaránt kiemelik az afroamerikai szubjektum tárgyként való képzésének performatív aspektusait: a „másik világ” „kinyilatkoztat”, a tükör hibája „visszacsap”. Rámutatnak annak a térnek a virtualitására, amelyben ezt a szubjektumot diszkurzív módon létesítik: Du Bois az angol–amerikai kultúra utópisztikus jellegére utal, amelyben „kinyilatkoztatással” határozzák meg a „néger” ontológiai helyzetét, Lorde versében ennek a meghatározásnak a helye egy utópia, egy sehol sem létező tér: a tükör. Végül mindkettőjük érvelése – az értekező jellegű éppúgy, mint a költői – közvetett módon, de határozottan magában foglalja a felismerést, miszerint az afroamerikai szubjektumnak nincs megfelelője a valóságban, azokon a hegemonisztikus diszkurzusokon kívül, amelyek létrehozták. Ilyen értelemben a katarézis, vagyis a „referens nélküli metafora” (BOLLOBÁS 2020: 77) jellemzőit hordozza.

Az, ahogyan az *A jó tükrök nem olcsók* katakretikusan konceptualizálja a tudatot, annyiban tér el a metaforikustól, amennyiben a versben szereplő tükrő felületének hibája megkülönbözteti a görbe tükröt a tökéletestől. Ha központi trópusának – a torz tükrökép és a sérült tudat kapcsolatának – logikája metaforikus volna, I. A. Richards meghatározásának megfelelően (ld. BOLLOBÁS 2015: 122) a tükrőben önmagát szemlélő fekete nő sérült én-képe és öntudata lenne a tartalom (a jelölt), hordozója (a jelölő) pedig a torzító tükrökép. Lorde invenciója abban az apró részletben rejlik, hogy a tükrő felületén van egy alig észrevehető hiba, mely összezavarja a richardsi „tartalom” és „hordozó” közti, hasonlóságon alapuló kapcsolatot. A tükrő felületén megbújó második jelölő, a torzképet előidéző hiba elorozza az eredeti jelölő – a tökéletes tükrőfelületről hűen visszaverődő tükrökép – autoritását, és átveszi a hatalmát a tükrőbe néző tudata fölött. A torzító tükrőnek ez a gesztusa egyszerre merészség (*audacia*) és helytelenség (*abusio*), ami Quintillianus és Cicero szóhasználatában a katakrézis meghatározása (Patricia PARKERT idézi BOLLOBÁS 2015: 153). Lorde verse a nyelvben, performatívan bontja meg azt a rendet, amelyet a hegemonisztikus hatalom nyelvhasználatával létrehozott. „A gazda szerszámaival nem lehet a gazda házát lebontani”, hirdeti Lorde egyik nagyhatású esszéjének címe. Versei, így *A jó tükrök...* is, ennek az ellenkezőjét bizonyítják.

Egy pillanatra térjünk vissza Du Bois és Lorde párhuzamos gondolatmenetéhez. Figuratív logikájuk hasonlósága ugyanis nem fedheti el érvelésük különbségeit. A kettős tudat fogalmával és azzal, hogy rámutat, a négerség számára valódi öntudat a jelen körülményei közt nem lehetséges, Du Bois állandó krízisként definiálja az afroamerikai szubjektivitás dinamikáját. Meglátása szerint az amerikai néger történelme a négerség és amerikaiság küzdelme. Vágya és igyekezete pedig arra irányul, hogy „öntudatos emberré válhasson, s kettős lényét egy jobb és igazabb lélekké olvassza össze” (idézi és fordította BOLLOBÁS 2005: 461). Lorde nem az amerikaiság és afrikaiság kettősségének az összeolvasztásában gondolkodik, bár maga is az afroamerikai szubjektumon belül képzei el a meghasonlott tudatállapot feloldását. Itt

tárgyalt versében az jelenti a kiutat a tárgyiasított szubjektum helyzetéből, ha alanyként tekint a tükörbe és szembenéz a hibával a tükör felületén.

Lorde sajátos éntérfelfogása akkor válik nyilvánvalóvá, ha a verset nem tekintjük magától értetődő módon drámai monológnak, amelyben a lírai én egy olyan személyhez intézi szavait, akinek a jelenlétére a megszólaló én beszédének retorikai fordulataiból következtetünk. *A jó tükrök nem olcsók* értelmezhető önmegszólító versként is. Ebben az esetben a lírai én többes: az éntérben jelen van mind a megszólaló, mind az őt hallgató én, továbbá mindkettőjük személyes, illetve kollektív változata. Emellett a tükör virtuális térben létező tükörképek is az én variációi, afféle sötét ellenlábaskok, amelyek a hatalom diszkurzusaiban jöttek létre, és amelyeknek cselekvőképességük és realitásuk van, hiszen a szubjektum általuk képződik meg alárendeltként.

Mivel a többes én mindegyike a megszólaló én performatív diszkurzusában képződik, a vers maga válik éntérre. A megszólaló és az őt hallgató én viszonyának pedagógiai jellegű logikája okozhat némi fejtörést az értelmezőnek. Lehetséges, hogy az éntérben egyszerre van jelen az öntudatra ébredés folyamatának két időszelete. Ebben az esetben a vers mint egy fejlődésnarratíva mozzanatait állítja egymás mellé az én az öntudatra ébredés előtti és utáni tudatállapotát. Az énteret elfoglaló ének közül azonban csak a megszólaló rendelkezik alanyisággal. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, amikor mérlegeli a lehetőséget, hogy a hallgató, tárgyi pozíciót elfoglaló én dühében a tükör ellen fordulhat:

[...] ha én melletted vagyok
engem is elpusztítasz
vagy ha tudod
hogy a tükör hazudik
összetöröd
másmilyen vakságot választasz
tehetetlen felhasított kezét.
(67–68)

Ebben a feltételes megidézett pillanatban a tükör virtuális terében az én megkettőződve, cselekvő alanyként és passzív tárgyként is megjelenik. Ahhoz, hogy a valós térben az én alanyként képződjék meg, látnia kell önmagát alanyi és tárgyi helyzetében egyaránt, ezért néznek a versben ketten a tükörbe. „A hatalom által alárendeltként megképzett személy – jegyzi meg Bollobás Enikő – képes lesz önszubjektivációjára, ha fellép az őt tárgyként rögzítő ideológia ellen s alanyi pozícióból lát, beszél és cselekszik” (BOLLOBÁS 2012: 36). Azonban erre csak az képes, aki tudatában van a tárgyként és alanyként való létezés különbségének. Az alanyiség feltétele a képesség a helyzetnek megfelelő cselekvésre, amelyhez elengedhetetlen a helyzetet felismerő tudatosság.

A tükör elpusztításával, azaz egy nyíltan vagy burkoltan tudati meghasonlottságot keltő helyzetre adott reaktív, erőszakos válasszal csupán az ideológia közvetítésének egyik, bármikor újrateremthető eszköze semmisül meg, a szubjektum alárendeltsége tárgyi helyzetében megmarad. Erre figyelmeztet a vers utolsó soraiban az alanyi pozícióban megszólaló én:

Ezalatt
az üveges odaát
újabb hazug tükröket gyárt
új pojjákat ad el nekünk
leszállított áron.
(68)

A domináns társadalmi diszkurzusok nyílt megkérdőjelezése és leleplezése nélkül az alárendelt szubjektumok diszkurzív „termelése” zavartalanul folytatódhat. Sőt, a tárgyként létező szubjektumok folyamatosan újratermelhetők a társadalmi lét minden területén, mivel objektifikált állapotban nincs ontológiai valóságuk. Az „új pojják” célközönsége valójában a hegemonisztikus diszkurzusokkal szemben védtelen alárendelt, aki nem rendelkezik saját öntudattal, ezért megvásárolja a számára megtermelt silány árut, önmagát, ahogyan azt mások előállították.

A jó tükrök nem olcsók 1970-ben íródott, és a *From a Land Where Other People Live* (Egy országból, ahol mások élnek) című kötetben jelent meg 1973-ban. A cím egy levél keltezését idézi fel, mintha üzenet volna egy távoli országból, ahol írója száműzetésben él. Lorde egyidejűleg élt egy-fajta belső emigrációban és teljes aktív jelenléttel. Az Egyesült Államok társadalmi és kulturális tereiben szavaival teremtette meg nemcsak önmagát, hanem nővéreit is. Egy interjúban tett kijelentésével mintha prózában foglalná össze *A jó tükrök nem olcsók* argumentumának lényegét: „Fekete nőként foglalkoznom kell az identitás kérdésével, különben nem létezem. Nem várhatom el a világtól, hogy jóindulattal viszonyuljon hozzám, mert az a pillanat nem jön el soha. Ha a világ határoz meg téged, azt a károdra teszi. Úgyhogy vagy én nevezem meg magam vagy senki más” (HAMMOND 1980: 18). Költészetében Audre Lorde kísérletet tett az afroamerikai női szubjektivitás megteremtésére, amelyet kiteljesít, ugyanakkor nem határol be a „rasszhoz” való tartozás. Többes énkonstrukciói dinamikus entitások, amelyek társadalmi, tudati, testi és szövegterekben képződnek. Ahhoz, hogy ez a szubjektivitás létrejöjjön, elsősorban a hatalom elnyomó struktúráiban lekötött energiák felszabadítására és generatív, önzetlen felhasználására van szükség. Csak így lehetséges mind az egyéni, mind a közösségi szubjektum szabad, gáncs nélküli növekedése.

Irodalomjegyzék

- BOLLOBÁS Enikő (2002): Énné váló álarc, álarcá váló Én (a tükörben): A plathi Bildung természetrajzához. In BÓKAY Antal – RÁ CZ István (szerk.): *Modern sorsok és késő modern poétikák: Tanulmányok Sylvia Plathról és Ted Hughesről*. Budapest: Janus–Gondolat. 59–78.
- BOLLOBÁS Enikő (2003): Woman the Text, Woman’s Text, Woman as Text: On Possible Constructions of Female Subjectivity. *Hungarian Journal of English and American Studies*, 9(1). Femininity and Subjectivity, 119–131.

- BOLLOBÁS Enikő (2005): *Az amerikai irodalom története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2012): *Egy képlet nyomában: Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2015): *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészete*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2020): *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúráközvetítés*. Budapest: Balassi Kiadó.
- DU BOIS, W. E. B. (2015): *The Souls of Black Folk* (1903). New Haven and London: Yale University Press.
- FOUCAULT, Michel (2000): *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. (SUTYÁK Tibor ford.). Debrecen: Latin betűk.
- GILROY, Paul (1993): *Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. London: Verso.
- HAMMOND, Karla (1980): An Interview with Audre Lorde. *American Poetry Review*, 9(2). 18–21.
- LEFEBVRE, Henri (1991): *The Production of Space*. (Donald NICHOLSON-SMITH ford.). Oxford: Blackwell.
- LORDE, Audre (1997a): *The Cancer Journals*. San Francisco: Aunt Lute Press.
- LORDE, Audre (1997b): *The Collected Poems*. New York and London: Norton.
- LORDE, Audre (2007): *Sister Outsider: Essays and Speeches*. New York: Random House.



NINCS SEMMI A SZÖVEGEN KÍVÜL?*

PERFORMATIVITÁS ÉS ALANYKÉPZÉS
BOLLOBÁS ENIKŐ MUNKÁSSÁGÁBAN

I. A kör bezárul

Bollobás Enikő életem számos sarokpontján felbukkant, mondhatni, hogy saját alanyképződésem meghatározó tényezője volt, bár ez csak később vált világossá számomra. Első találkozásunk szimbolikus, elemi erejű volta csak évek múltán nyerte el értelmét: angol szakos hallgatóként részt vettem az általa tartott kötelező amerikai irodalom előadáson, melynek célja a kanonikus irodalomtörténet áttekintése volt, de ennél sokkal többet kaptam tőle. Bollobás tanárnő már akkor magasra tette a lécet, rendkívül színvonalas, hatalmas olvasottságról tanúbizonyságot tévő, és a kanonikus kategorizálást, a normatív értelmezéseket folytonosan megkérdőjelező, szubvertáló előadásának lezárása olyan vizsga volt, mely a hallgatóktól ugyanolyan szorgalmat és a tárgy iránti lázadó alázatot várt el, mint amilyennel ő közelített az amerikai irodalom tanulmányozásához. Látszólag ellentmondás a „lázadó alázat”, hadd magyarázzam hát meg: az irodalmi kánonhoz lehet egyrészt szolgálisan közelíteni, kérdés nélkül elfogadni annak létét és tartalmát, és persze lehet borítani is, elvetni mindent, amit egy kultúra önidentitása kiemelendő és maradandó részének tart. Mindkét hozzáállás egyértelmű utat jelöl ki a vándor számára, mely könnyen egy fekete-fehér világon vezethet keresztül.

A harmadik út sokkal nehezebb, hiszen merészséget kíván, önálló, kritikai gondolkodást: a bátorság nemcsak ahhoz kell, hogy megkérdőjelezze

* DERRIDA, Jacques (2014): *Grammatológia*. (MARSÓ Paula ford.). Budapest: Typotex Kiadó.

a mindenkori kulturális hatalom által konstruált kánont, de ahhoz is, hogy ezt a kánont ne rombolja le csak azért, mert bizonyos kritikai trendek ezt mutatják a helyes irányként. Manapság bátorság kell ahhoz, hogy kimutassuk a klasszikus szövegek iránti szeretetünket, de ez a szeretet nem vak, hanem kérdező, kutató és megkérdőjelező. Ezt a szemléletet kaptam ajánlékba Bollobás Enikőtől az irodalmi előadásai során. Vizsgái sem voltak sablonos, magolós megmérettetések, hanem gondolkodó, olvasott emberek tudására, kreativitására és véleményére épültek. Bár négyesre vizsgáztam, úgy éreztem, hogy az itt kapott „jó” a rengeteg készülés – bejártam az előadásra, jegyzeteltem, a feladott olvasmányok túlnyomó többségét elolvastam – méltó elismerése, és nem csak a „jeles” szegény kistestvére. Ez a szemlélet nyilvánul meg Bollobás Enikő hatalmas irodalomtörténeti munkájában, *Az amerikai irodalom történetében* (BOLLOBÁS 2005), mely rövidített változatával együtt – *Az amerikai irodalom rövid története* 2015-ben jelent meg – elengedhetetlen kézikönyv nemcsak a diákok, de a terület iránt érdeklődő szakemberek számára is.

Legközelebb záróvizsgámról emlékszem rá, az opponensemét helyettesítette. Innentől gyakoriá váltak a találkozások: a doktori felvételin, majd az Amerikanisztika PhD-program hallgatójaként öröm volt az általa tartott doktori szemináriumokon zajló élénk szakmai diszkurzus részévé válni. A 20. századi amerikai történelem megélésének egyik alapkérdése a „Hol voltál, amikor Kennedy elnököt lelőtték?”, és szinte minden kortársnak van hozzá fűződő emléke. A 21. század elejének hírmédiával átitatott közegében ugyanilyen sarokpont a 2001. szeptember 11-i terrortámadás; szinte mindenki, akit ismerek, és „eszmeleténél” volt akkoriban, pontosan emlékszik rá, hol volt és mit csinált épp, amikor eljutott hozzá a hír. Jól emlékszem, az Amerikanisztika PhD-program másodéveseként épp a félév eleji megbeszélésen ültem, amikor Bollobás Enikő azzal lépett be az ajtón: „Hallottátok? Megtámadták New Yorkot!”. A pusztítás narratíváinak kutatása során sokszor eszembe jut ez a pillanat, mely – bár akkor még nem tudtuk – új korszakot hozott, nemcsak az amerikai, de a globális politikában is. Bollobás Enikőtől kaptam először lehetőséget arra is, hogy órát tartsak az angol

szakon, melyről akkor még úgy gondoltam, kivételes és egyszeri alkalom, de 2010-ben, doktori tanulmányaim végén ő ajánlott tanársegédi állást az Amerikanisztika Tanszéken. 2010 őszén, több mint tíz évvel az első találkozásunk után ott találtam magam egy előadóteremben 70 diák előtt, és belekezdtem az amerikai irodalomról szóló első előadásomba. A kör bezárult. Úgy gondolom, hogy saját identitásom alakulásának, szubjektummá válásomnak Bollobás Enikő szerves része volt, és reményeim szerint lesz is még sokáig.

II. A szó hatalma

„Az ókori keleti ember a szavak embere. Számára a szavak hatalommal bírnak: így pusztít el és tesz hatalmassá fiakat, törzseket, népeket.” (BOLLOBÁS 1978: 82) Az ember logocentrikus lény. A szavaknak, neveknek mindig is mágikus jelentőségük volt, és az írás a legkorábbi gazdasági szövegek esetében is bírt már szimbolikus réteggel. Nem is írás volt ez: kicsi agyagtokenek jelölték az egyes jószágokat, épp annyi kis, kereszttel ellátott agyaggomb került egy agyaglabdába, amennyi birka a nyájban is volt, így a célba éréskor ellenőrizni lehetett, mennyi maradt a kiinduló csapatból. Így az igen absztrakt „körben kereszt” lett az egyik legkorábban háziasított haszonállat jelölője, és ez a mezopotámiai szövegekben évezredekken keresztül meghatározta, hogyan hivatkoztak a juhokra. A sumerek gyorsan felismerték, hogy a leírt szónak teremtő ereje van: a krónikák, a királyfeliratok nemcsak tanúbizonyságot tettek bizonyos eseményekről, hanem a történetmondás, a kollektív identitás narrációjának és konstrukciójának hatásos eszközévé is váltak. Talán a legkorábbi példa erre két szomszédos sumer városállam, Umma és Lagas határvitája. A köztük fekvő Gu-edin termékeny területét mindkét város magáénak mondta, számos fegyveres összetűzés tárgya volt. Az egyik ilyen csatáról hihetetlen szerencsével fennmaradt mindkét fél beszámolója. Mindkét felirat a saját városának győzelmét kiáltotta ki, megteremtve az eseményeket úgy, ahogy az utókor emlékezetében megtartani kívánták azokat. Kicsit más kategória

ez, mint az explicit mágikus tartalommal bíró szövegek – az átkok vagy a ráolvasások –, melyek esetében a szöveget egyrészt mint jelrendszert, másrészt mint objektumot ruházta fel performatív erővel a kulturális és vallási kontextus.

Ahogy a fenti bekezdést indító idézetből is kitűnik, Bollobás Enikőt mindig érdekelte a „szó hatalma” – a nyelv performatív erejének vizsgálata 1978 óta áthatja tudományos munkásságát. Már korai tanulmányaiban – „A szó hatalmáról” (1978) és a „Speech Acts in Literature” (1980) – sem kizárólag nyelvi vagy nyelvfilozófiai szempontú az érdeklődése, kezdetől foglalkoztatják az irodalom és az irodalomban, az irodalmi szöveg által megképzett szubjektumok. A nyelvi performativitás elméleteinek 20. századi origója természetesen J. L. Austin oxfordi filozófus beszédaktus-elmélete, aki maga is gazdag filozófiai hagyományból táplálkozva – Arnold van Gennep, Ludwig Wittgenstein, Adolf Reinach, Marcel Mauss vagy Erwin Koschmieder munkássága nyomán – alkotja meg saját feltevéseit, ahogy erre Bollobás 2016-os, „Képlet – Kiterjesztés – Gyakorlat” című tanulmányában is rámutat (BOLLOBÁS 2016: 265). Hiszen minden hagyomány szervesen képzett és képződő diskurzus, egymással párbeszédben álló, egymásra építő és egymásból táplálkozó szövegekkel és elméletekkel; a diskurzusnak továbbá szerves része a konvenciók kialakítása-kialakulása is, és természetesen, mivel diakrón jelenségről van szó, ezek változása, fluiditása is alapvető alkotóelemük.

Bollobás Enikő ennek a hagyománynak letéteményeseként a poszt-strukturalista és feminista megközelítések metszéspontjában helyezkedik el. Vizsgálódásainak fókuszában az áll, hogyan jelenik meg a performatívum az irodalmi szövegekben, egyrészt a textus performatív erejében, másrészt az olvasás folyamatának lehetséges velejárójaként. A szövegek inherens performativitásán túl Bollobás mellett érvel, hogy maga az olvasás is performatív aktus, „olyan értelemben, hogy egy új olvasat olyasmit kelthet életre a szövegben, amit azelőtt

nem tartalmazott” (saját fordítás, B. V.) (BOLLOBÁS 2007: 2333). Ez adhat magyarázatot arra a Bollobás által feltett izgalmas kérdésre is, hogy egy szövegnek olykor szögesen ellentétes olvasatai miképp létezhetnek a diakrón recepciótörténetben anélkül, hogy szükségessé válna ellentétük feloldása. Itt Bollobás kánontörténeti és kánonrevíziós kérdéseket feszeget, és kimutatja, hogy a szövegek dekódolásának folyamatába, egy szöveg jelentésterének megképzésébe mindig belejátszanak az adott kulturális és történeti közeg konvenciói, szkriptjei is.

A performatívumot irodalmi szövegek értelmezésére az teszi igazán alkalmassá, hogy egyedülálló „eszköz, hogy az alanyt diskurzív konstrukcióként” (saját fordítás, B. V.) (BOLLOBÁS 2008) értelmezzük, illetve lehetővé teszi, hogy a dichotómiák „jelölt és jelöletlen tagjainak megképzését” is nyomon kövessük (BOLLOBÁS 2008). Az alanyképzés Bollobás szemében szorosan összefügg a performatív folyamatok mechanizmusával, és így performatív folyamatként vizsgálja az irodalmi szövegekben megképzett személyeket, akik vagy alanyként, vagy tárgyként konstituálódnak. Az identitás Bollobás rendszerében a modernitáshoz kötődik, az alany/alanyiság fogalmát – mint diskurzusban megképzett jelenséget – pedig a posztmodernhez fűzi szoros kapcsolat (BOLLOBÁS 2008).

[A] posztstrukturalista vélekedés értelmében mindaz a változás, amelyet a ketősségekre épülő karteziánus gondolkodás az eleve létező vagy esszenciális valóságban végbemenőként írt le, valójában diszkurzív: azaz nem hagyja el a nyelv, a diszkurzus terepét. Másként fogalmazva, ezek a folyamatok is a jelölők dimenziójában működnek, ahol létrehozzák a beszélő vagy a megszólított szubjektumot. Ezért tekinthetjük diszkurzívnak azokat – a posztstrukturalista irodalom- és kultúraelméletek által megragadható – eseteket, amelyek közege kizárólag a nyelv és általában a jelölők rendszere (például a tekintet, a hatalom és a vágy alanyképző diszkurzusában). (BOLLOBÁS 2016: 269)

A hagyományos, patriarchális kultúrkör normatív/szubverzív dichotómiájának tagja, a „jelöletlen Egyik, azaz a férfi, a fehér bőrű, a heteroszexuális és általában a domináns társadalmi csoportokhoz tartozó kap alanyiságot és ágenciát” (BOLLOBÁS 2016: 272). Ezzel szemben képződik meg a „jelölt Másik”, dichotómiarendszerbe rendezve a világot, melyben a nyugati patriarchális társadalom szabályrendszerével szemben áll minden olyan csoport és egyén, amely attól eltér, legyen ez a különbség nemi vagy szexuális identitás, etnikai hovatartozás vagy akár szexuális preferencia. Az irodalmi szövegekben megjelenő és megképzett alanyok Bollobás rendszere szerint lehetnek normatív vagy normataszító képződmények (BOLLOBÁS 2012: 171). Előbbiek a mindenkori kulturális kontextus által meghatározott konvencionális szkripteket követve – és ezzel azokat erősítve – képződnek, így beilleszkednek a normatív rendszerbe, akár alanyként, akár tárgyként konstituálódnak. Utóbbiak viszont olyan képződmények, melyek szubverzivitásukkal épp a többségi rendszer létét fenyegetnék, ha ágenciához jutnának.

A patriarchális normatív rendszerben a „jelölt Másik” épp ezért tárgyként képződik, a hatalom és a tekintet keresztüzében objektifikálódik – Laura Mulvey és E. Ann Kaplan kutatásai feltárják a hatalom és a tekintet ilyen jellegű, mindent átható jelenlétét a nyugati vizuális kultúrában. Bollobás rámutat arra, hogy egészen a közelmúltig kultúránknak mennyire hangsúlyos része volt a férfitekintet és a nő mint a tekintet tárgya; „a heteroszexuális szkript az alany helyzetében rögzíti a férfit, a tárgyében a nőt” (BOLLOBÁS 2016: 287), és ez a viszonyrendszer a homoszexualitást is rendszer szinten tárgyi pozícióba szorítja. *Egy képlet nyomában* című könyvében – ahol két alakzat, a metafora és a katakrézis mentén tárgyalja az alanyképzés normatív és szubverzív példáit – Bollobás részletesen kitér a szexuális másság alanyként való megképzésének lehetőségére, melyet olyan kanonikus szövegek revizionista elmezésén keresztül mutat be, mint Herman Melville *Billy Budd* című kisregénye (BOLLOBÁS 2012: 173ff).

A továbbiakban azt szeretném nagyon röviden bemutatni, hogy nem realista műfajként milyen lehetőségek állnak a *science fiction* rendelkezésére, hogy „zavart vigyen az Erőbe”, és megbolygassa a szövegek normatív szkript-rendszerének alanyképzési protokolljait.

III. Az *Alfa Centauri* kis szőrös lényei

Érdekes megfigyelni, hogy az utóbbi két évtized milyen változásokat hozott ilyen téren, főképp a populáris kultúra mezsgyéjéről kiindulva. A *science fiction* hagyományosan a fentebb vázolt normatív szkripteket követte: nemcsak a szövegek világa – bármennyire is a progresszív(ként tálalt) jövőbe helyezte a cselekményt – reprodukálta a nyugati patriarchális társadalmi berendezkedést, de maga a szövegek mögött álló gépezet is jórészt a hetero-normatív világrend szolgálatában állt: a tipikus sci-fi szerző, ahogy a vélt ideális (olvasó)közönség is, „jelöletlen Egyik”, fehér férfi, akkor is, ha valójában afroamerikai és akkor is, ha nő, hiszen az olvasóközönség információ hiányában így konstruálja meg; a szerzői portrék nemléte, a csonkított vagy gendersemleges nevek – C(arolyn) J(anice) Cherryh vagy Andre (Alice Mary) Norton – textusából következő alanyokat normatív módon képezi meg.

Mélyreható és rendszerszintű változást az 1960-as évek hoznak, amikor az Új Hullám szubverzíven műfajkritikus szerzői utat nyitnak számos alkotónak, akik a műfaj alapját képező elidegenítés mechanizmusát a nyugati kultúrkör rögzült patriarchális rendszerének kreatív lebontására, a nemi, etnikai és szexuális szkriptek újragondolására használják. Ezzel a céllal születnek Samuel R. Delany meleg afroamerikai szerző szexuális más-ságot és genderfluid létet bemutató írásai, Ursula K. Le Guin nemi binaritást dekonstruáló világa, melyet *A sötétség balkeze* (*The Left Hand of Darkness*, 1969) című regény és *A szerelem, az szerelem* (*Coming of Age in Karhide*, 1995) című novella mutat be. Joanna Russ multiverzumba ágyazott női utópiája (*The Female Man*, 1975), vagy Octavia Butler feminista és posztkolonialista kritikát megfogalmazó írásai – pl. a *Bloodchild*

(*Vérgyerek*, 1995) című novella – is a meglévő normatív szkriptek olyan világban való újragondolását testesítik meg, melyben ezek a rendszerek értelmüket veszítik, és a fiktív valóság alanyai teljesen más hatalmi mechanizmusok mentén konstituálódnak. A fenti szövegeken azonban érezhető, hogy valamivel szemben íródnak, az olvasás performatív aktusa nyomán megképződik bennük a kiinduló szerzői háttér normatív volta éppúgy, mint ennek a fiktív, szubvertált változata, és bár működő alternatívákat kínálnak a normatív ágencia létesítésére, létrehozzák a felülrni kívánt tereket is.

Bár ez a kettősség továbbra is része a műfajnak, egyre gyakrabban fordulnak elő olyan szövegek, melyeknél a normaszegő alanyképzés részben jelentlen marad. Olyan világokról van szó, amelyeknek középpontjában nem a szubverzív identitáskonstrukciók állnak, utóbbiak mintegy mellékesen, a világot működtető társadalmi és kulturális szabályrendszer részeként jelennek meg. Kiváló példa erre a holland Guerrilla Games által kifejlesztett, 2017-ben kiadott világsikerű játék, a *Horizon Zero Dawn* (Földodüsszeia) – és 5 évvel később megjelent folytatása, a *Horizon Forbidden West* (2022). A szerepjáték világát a Földre helyezi, ezer évvel későbbi jövőbe. Az emberiség maradványai a 31. századi USA-ban, közelebből Utah, Colorado és Wyoming területén, törzsi társadalmakba szerveződve élnek. A gépesítés előtti kor technikai és társadalmi viszonyaihoz visszanyúló világban kiemelt helyet foglalnak el a gépállatok, melyek egyre növekvő fenyegetésként veszélyeztetik az emberek világát. Ennek a veszélynek a forrását kell feltárnia a játékosnak, a főszereplő, Aloy bőrébe bújva. Aloy – a lány, aki kitaszítottként szó szerint és átvitt értelemben is a Nora törzs peremén nő fel – a játék folyamán a világ megmentőjévé válik.

A játékvilág középpontjában nem az identitáskonstruálás vagy a szubverzív alanyképzés áll, inkább az ökokritikai mondanivaló kerül középpontba: az emberi civilizációt és a bioszférát ezer évvel ezelőtt (majdnem) elpusztító technokrata arrogancia, a földi bioszféra megmentésére létrehozott projekt, a Föld újbóli benépesítése, és az apokalipszis ismétlődésének

fenyegetése jelentik a történet sarokpontjait. A számítógépes játékok jól ismert, küldetesközpontú és harcokban gazdag cselekményén túl a *Horizon Zero Dawn* komoly etikai üzenetet is hordoz: az emberiség túlélése a tolerancián, az elfogadáson, az inkluzivitáson és a kooperáción alapszik. Ebben a világban a „jelölt Másik” folyamatosan változik: a végletesen izolacionista Nora törzs – mely a kollektív szelf és a kollektív Másik szélsőséges megképzését valósítja meg – területéről indulva a cselekmény nagy hangsúlyt fektet a fiktív másságok lebontására, a „radikális interszubjektivitás” folyamatosan és állandóan „egologikus interszubjektivitás”-ba megy át (BOLLOBÁS 2016: 278). A másság ilyen fokú fluiditása olyan világot hoz létre, melyben az alanyi és tárgyi pozíciók nem fixáltak, hanem folyamatosan újratерemtődnek.

Ebben a világban már szinte mellékes, hogy egy nem játékos karakter nő vagy férfi; a társadalomban betöltött szerepek olyan sokféle gender-szkript mentén definiálódnak, hogy az kioltja a nemi szerepek patriarchális rendszerben rögzült dichotómiáját. A *Horizon* világában a nők harcosok, vezetőik, kovácsok, mérnökök, vadászok és világmegváltók is. Nem valamivel szemben definiálódnak, nem normaszegő alanyképzést valósítanak meg, a narratíva másra helyezi a hangsúlyt. Ugyanez vonatkozik az etnikai identításra: a bőrszín nem meghatározó, a fiktív törzsbéli hovatartozás pedig a mi valóságunkban szinte értelmezhetetlen, viszont akkora hangsúllyal bír a játék cselekményszálában, hogy kioltja az etnikai megkülönböztetés jelöltségét. A játék sajátossága, hogy a szerepjátékokra jellemző romantikus cselekményszálát is mellőzi, nem „románcolható” egyetlen másodlagos karakter sem, és Aloy személyiségének sem eklatáns része a szexuális identitás megélése. A nemi, etnikai és szexuális szkriptek nagymértékben jelöletlenek maradnak, jórészt épp a performatív alanyképzés hangsúlyainak tudatos eltolásával. A legnagyobb csavar azonban mégiscsak az, hogy a játékos karakter fiatal nő, és függetlenül attól, hogy mi a játékos való világbeli nemi identitása, a játék idejére a női szubjektum megképzésében vesz részt.

A fentiekből talán látható, hogy a *science fiction* műfajának megvan az a sajátossága és lehetősége, hogy egy radikálisan elidegenített világ alternatív normatív szkriptjein keresztül egyrészt újfajta szabályok mentén alkossa meg a jelölt és jelöletlen Én/Másik dichotómiáját, másrészt ezzel időlegesen lebontsa és jelöletlenné változtassa a befogadó kulturális háttérének szabályrendszerait, harmadrészt pedig az új normativitáson keresztül performatívan megképezze a befogadó alanyiségát is.

Irodalomjegyzék

- AUSTIN, John Langshaw (1962): *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- BOLLOBÁS Enikő (1978): A szó hatalmáról – nyelvészeti megközelítésben. In SCHEIBER Sándor (szerk.): *Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1977/78*. Budapest. 82–90.
- BOLLOBÁS Enikő (1980): Speech Acts in Literature. *Angol Filológiai Tanulmányok (XIII)*. KLTE. Debrecen. 39–47.
- BOLLOBÁS Enikő (2005): *Az amerikai irodalom története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2007): Performing Texts/Performing Readings: A Pragmatic Understanding of the Revisionist Interpretation of American Literature. *Journal of Pragmatics*, (39). Elsevier. 2332–2344. DOI: 10.1016/j.pragma.2007.02.003
- BOLLOBÁS Enikő (2008): Making the Subject: Performative Genders in Carson McCullers' 'The Ballad of the Sad Café' and David Hwang's 'M. Butterfly'. *Americana*, (4). n.p. http://acta.bibl.u-szeged.hu/56467/2/americana_004_001_004/bollobas.html
- BOLLOBÁS Enikő (2010): *They Aren't Until I Call Them: Performing the Subject in American Literature*. Frankfurt am Main: Peter Lang. DOI: 10.3726/978-3-653-00209-6
- BOLLOBÁS Enikő (2012): *Egy képlet nyomában: Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi Kiadó.

- BOLLOBÁS Enikő (2015): *Az amerikai irodalom rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2016): Képlet – kiterjesztés – gyakorlat: A performatív elméleti paradigmái és alkalmazásuk Ignotus, Nádas, Galgóczi, Márai és Kertész szövegeinek vizsgálatában. *Filológiai Közlöny*, 62. 264–302.
- BUTLER, Octavia (1996): *Bloodchild*. In *Bloodchild and Other Stories*. New York: Seven Stories Press.
- DERRIDA, Jacques (2014): *Grammatológia*. (MARSÓ Paula ford.). Budapest: Typotex Kiadó.
- Horizon Zero Dawn* (2017). Guerrilla Games & Sony Entertainment.
- Horizon Forbidden West* (2022). Guerrilla Games & Sony Entertainment.
- LE GUIN, Ursula K. (1979): *A sötétség balkeze*. (BARANYI Gyula ford.). Budapest: Kozmosz Könyvek.



BOLLOBÁS ENIKŐ JUDAISZTIKA TÉMÁJÚ ÍRÁSÁIRÓL

Bollobás Enikő első zsidó témájú írásai a nagyhírű magyar rabbi, Scheiber Sándor által szerkesztett *Országos Rabbiképző Intézet Évkönyvében* jelentek meg. Szám szerint három megjelenésről van szó, két zsidó témájú versről és egy nyelvészeti tanulmányról, melynek tárgya a bibliai performativitás volt (BOLLOBÁS 1978e). Ebben a munkájában Bollobás a bibliai szómágia és néhány zsidó rítus performatív, azaz végrehajtó alapját mutatja be, az Ótestamentumból és a zsidó vallási gyakorlatból véve a példákat. Tárgyalja többek között a teremtéstörténetet, az ótestamentumi beszélő neveket, a zsidó fogadalom- és esküformákat, utóbbiaknál modális logikai levezetéssel alátámasztva a különbséget a fogadalom *prima facie*, ekképp „gyengébb” performativitása és az eskü abszolút vagy erős performativitása között. A bűnvallomás esetében az engesztelő napi nagy *vidduj* példáján mutatja be a jom kippuri rítus kollektív performativitását – szembeállítva a katolikus gyónás személyes, privát jellegével. A *vidduj* különleges esetét képezi az Elie Wiesel *One Generation After* című könyvében leírt bűnvallomás, amelynek során a náci gettóban szenvedő hászid – nem emlékezvén az ima pontos szövegére – az ábécé betűit sorolja, s ezzel az Örökkévalóra (és a nyelv végrehajtó funkciójára) bízva a betűk imává alakítását. Ezeket az eseteket az áldás és átok, valamint a közvetlen istenítélet performativitásának bemutatása követi. A tanulmányt a hallgatás performatív aspektusának leírása zárja: a „Hallgatással ünnepeljétek az Istenséget!” parancsa valójában negatív performatív, amelyben ugyanakkor nem sérül a nyelvészeti-pragmatikai végrehajtó funkció.

A bibliai performatívum témáját később is tárgyalja Bollobás, mégpedig egy magyar (BOLLOBÁS 2016a) és egy angol nyelvű tanulmányban (BOLLOBÁS 2018f), amely utóbbi Scheiber egyik kedves tanítványa, az igazgatói székét később elfoglaló Schöner Alfréd főrabbi hetvenedik születésnap *Festschrift*jében látott napvilágot. Ezekben az írásokban a szerző a bibliai *erős performatív*, vagyis Bollobás terminológiájában a *performatív* primér paradigmáját annak posztstrukturalista szempontú revíziójával egészíti ki, amelyet immár nem a modern, hanem a posztmodern episztémé szervez. A posztstrukturalista elméletek keretezte diszkurzív alanyiség meggyőző példája a logocentrizmus eredetpontjának tekinthető Ótestamentum Isten-képének két értelmezése, amennyiben a Mindenható – aki abszolút Ágens és abszolút Alany – egyrészt az erős performatívval, vagyis az Ige által megteremti a világot, másrészt a diszkurzív világba zárva önmagát képzi meg alanyként, illetve ágensként; ezért van az, hogy a mondatban is kizárólag alanyi pozíciót foglalhat el. Mint izgalmas tézisében Bollobás rámutat,

a Mindenhatóra nem lehet grammatikai tárgyként utalni; neve „VAGYOK A KI VAGYOK”. Különös módon még említeni sem lehet másképp, mint alanyi pozícióban: „A VAGYOK küldött engem ti hozzátok” (2Móz 3,14). Hasonló okokból nem lehet rá vizuális tárgyként sem utalni; Mózes nem láthatja arcát, és általában is tiltott a képi ábrázolás: „Ne készíts magadnak faragott képet vagy bármely alakot arról, ami az égben fönt, a földön alant és a vízben a föld alatt van”, hangzik a második parancsolat (2Móz 20,3). (BOLLOBÁS 2016a: 272)

Amerikai irodalmi vizsgálódásain belül Bollobás több helyütt is részletesen foglalkozik az amerikai zsidó irodalommal. Így önálló tanulmányban ír a zsidó nőírókról (BOLLOBÁS 1998a), ezen belül Tillie Olsen, Grace Paley, Cynthia Ozick, Marge Piercy, Alix Kates Shulman, Muriel Rukeyser, Denise Levertov, Anne Sexton és Adrienne Rich munkásságáról. Olyan szerzőket mutat be, akik a sajátjuknak tekintik a nemzetközi zsidóság szellemi és történelmi örökségét, egyúttal a „metaforikus zsidóság” szószólóiként részei

az *écriture juive* hagyományainak, s a „zsidóság által vallott humanista elveket nem zsidó kontextusban is tudj[ák] képviselni” (BOLLOBÁS 1998a: 104).

A szerző nagyszabású amerikai irodalomtörténete (BOLLOBÁS 2005a) több önálló fejezetet szentel a Magyarországon kiemelten kanonizált amerikai zsidó irodalmi hagyománynak. Az írásmódot meghatározó faktorként vezeti be a zsidóságot többek közt az objektivisták (Louis Zukofsky, George Oppen, Carl Rakosi és Charles Reznikoff), valamint Henry Roth, Edward Dahlberg, Josephine Herbst, Gertrude Stein, Adrienne Rich, Muriel Rukeyser, Allen Ginsberg, Denise Levertov, Jerome Rothenberg és Paul Auster esetében. Bollobás önálló fejezetet szentel a II. világháború utáni zsidó–amerikai irodalomnak, amelyben az ún. „kötőjeles azonoságú” hagyományok között sajátos helyet jelöl ki a zsidó–amerikai vagy amerikai–zsidó szerzőknek. A zsidó író, mutat rá Bollobás, „származását kulturálisan is újraválasztva – valamilyen módon viszonyul a zsidó vallás, hagyomány, kultúra, történelem és emlékezet bizonyos elemeihez, s műveiben ezeket valamilyen formában meg is jeleníti” (BOLLOBÁS 2005a: 605). E viszonyulás különössége abban rejlik, hogy „lehet akár azonosulás, akár elhatárolódás, hiszen mindkét esetben a zsidóság problematizálásáról van szó” (BOLLOBÁS 2005a: 605). A hosszú fejezet részletesen bemutatja többek közt Isaac Bashevis Singer, Tillie Olsen, Saul Bellow, Bernard Malamud, Norman Mailer, Philip Roth, Elie Wiesel, E. L. Doctorow, Chaim Potok, Grace Paley, Cynthia Ozick és Erica Jong munkásságát.

A zsidó–amerikai szerzőknek szentelt írások közt említendő a 2020-as év irodalmi Nobel-díjasáról, a magyar gyökerekkel bíró Louise Glück költőről írt összefoglaló, amelyben a költészet jegyei között Bollobás kiemeli Glück zsidóságát. Elsősorban a nehéz emberi és családi kapcsolatonak szentelt versekről van szó, amelyek egyszerre mondhatók a konfesszionalista líra és a figyelemköltészet remekeinek, és melyek megfigyeléseit gyakran keretezik zsidó tanok és történetek, ezzel jelentéssel látva el a hétköznapi élménytöredékeit. Glückkel foglalkozik még Bollobás további

publikációkban is (BOLLOBÁS 2021a, 2021g), ahol az alanyi–vallomásokos–személyes líra egyik képviselőjeként mutatja be, példaként hozva a szerző magyar zsidó gyökereit bemutató egyik versét.

A zsidó tárgyú közlemények között középponti helyet foglalnak el a Scheiber Sándorról írt visszaemlékezések, illetve a Scheiber Sándor munkásságával kapcsolatos tanulmányok. Az első Scheiber-témájú írást (BOLLOBÁS 1991a) az *Amerikai Magyar Hírlap* közölte; ebben Bollobás arról a zsidó szellemi életről számol be, amelynek a közösségi szerveződést nem tűrő Kádár-rendszerben a hatalommal való szembeszegülést is kockáztató Scheiber Sándor vezette Rabbiképző volt a központja. A világhírű tudós rabbi halálának tizedik évfordulójára született az első visszaemlékezés (BOLLOBÁS 1995b), amelyet különböző magyarországi és izraeli fórumok többször is újraközöltek, és amely újabb változatban is megjelent Scheiber professzor halálának huszadik évfordulóján (BOLLOBÁS 2005c). Ezekben Bollobás nemcsak a különös barátság húsz esztendejének történetét írja le, de részletesen bemutatja azt a világot, a Rabbiképző Intézet köré szerveződő budapesti zsidó közösséget is, ahová Scheiber Sándor a még gimnazista lányt bevezette. A katolikus neveltetésben felnőtt Enikő magától értetődő természetességgel vett részt a péntek esti *kiddus*okon, a zsidó ünnepeken, a rabbiavatásokon, esküvőkön és temetéseken, és a rabbinövendékek társaságában hallgatta a nagy tudású professzor bibliaóráit. Scheiber megerősítette Bollobás tudományos érdeklődését, megtanítva neki a zsidó kultúra szeretetét és tiszteletét, mégpedig éppen azzal a példával, amellyel maga a professzor szerette és tisztelte a magyar kultúrát. Ez a szellemi kapocs a háttere annak, hogy a halála előtt a főrabbi Bollobás Enikőt kérte meg, hogy vigye ki a Kerepesi temetőbe, ahol a megrendült fiatal nőbe karolva járta végig a sírokat, egyenként búcsúzva Arany Jánostól és a magyar történelem többi nagyságától.

Két írásnak (BOLLOBÁS 2013i; 2014) is a tárgya Scheiber Sándor befogadó éthosza, amelyre Bollobás a két ajtó metaforáját használja: a magyar és a zsidó kultúrát megnyitó két ajtóét, amelynek Scheiber hitvallása szerint egyaránt nyitva kell állnia. A tanulmányokban Bollobás – a bensőséges

hangú visszaemlékezés mellett – bemutatja azokat a személyes problémákat is, amelyekkel a zsidó életet mindenáron megtartó rabbinak a kommunizmus évtizedei alatt szembe kellett néznie. Emléket állít egyúttal Scheiber tudományos munkásságának, részletesen tárgyalva a magyar irodalomtudós, a folklorista, a Geniza-kutató, a fizikai és szellemi zsidó emlékek megőrzésére felesküdt Scheiber Sándor tudós életútját, hangsúlyozva, hogy minden cselekedete a hídépítést, a megbékélést és a kulturális tiszteletadást szolgálta.

Scheiber Sándor örömfilozófiája a témája annak a tanulmánynak, amely a nagy rabbi születésének századik évfordulójára készült, s amely egy mindaddig ismeretlen Scheiber-prédikáció forrásközlése és értelmezése. Scheiber egy katolikus közösségnek küldött beszédéről van szó, amely a zsidó–keresztény hagyomány kereszteződésében mutatja fel az öröm formáit. Ebben olyan tanításokat idéz, amelyek – mint Bollobás írja – „a zsidó és a keresztény vallás közös gyökereiből nőttek ki, illetve amelyek zsidó és keresztény szempontból egyaránt elfogadhatóak” (BOLLOBÁS 2013d: 84). Bollobás nyolc ilyen forrást nevez meg, köztük az „Örvendj az ünnepeden!” bibliai parancsot, Gustav Mahler *Dal a földről* című darabját, Beethovennek a Schiller *Az örömhöz* című versére komponált *Örömdáját* a IX. szimfóniából, Ady Endre *Az Isten harsonája* című versét, Pierre Abélard himnuszát *Urunk mennybemenetelére* címmel, „a hallható csend Isten zenéje” mondatban megfogalmazott gondolatot, valamint egy példázatot az asszonyi hangot a fejéből száműzni képtelen remetéről. A szerző ezeken a forrásokon keresztül vázolja azt az örömfilozófiát, amelyet – minden átélt és megszenvedett tragédia ellenére – egész életében hirdetett a tudós rabbi. A Scheiber Sándorról szóló tanulmány egy kiadatlan, másfél oldalas, „ártatlanul egyszerű” írás kapcsán a zsidó–keresztény örömfilozófiát mutatja be, amely mind a zsidó, mind a keresztény emberek számára nemcsak hogy „egyaránt elfogadható”, hanem felemelő is.

Végül, bár nem Scheiber Sándor a kifejezett témája, Bollobás Enikő akadémiai székfoglalója (BOLLOBÁS 2020b) több alkalommal is felhasználja

a rabbi folklorisztikai munkáit. Előadásában Bollobás a katakrézis különös kettős – szemantikai és retorikai – *ménage à trois* jellegét mutatja be, rávilágítva jelentésbeli és alakzati szerkezetére, amelynek révén gyakran megjelenik az alakzathalmozás (politropizmus) egyik elemeként. A katakrézis izgalmas, de mellőzött alakzat, ahol, miként a szerző fogalmaz, „NYELVI FORMA (szó) + JELENTÉS kapcsolatába bekéredzkezik, befurakszik egy második jelentés” (BOLLOBÁS 2020b: 70). Bollobás különböző kultúrköröket körbejárva invenciózusan mutatja be a katakrézis mint trópus (pontosabban politrópus) játékait, illetve a katakrézist mint gesztust a képzőművészetben és a zenében éppúgy, mint a költészetben. És mivel a katakrézis a költői invenció trópusa, ez az invenció több forrásból táplálkozhat.

Az egyik ilyen forrás az etimológiai áthallás, ami Scheiber egyik elemzésével kap alátámasztást. Arany János *A gyermek és szivárvány* című verséről van szó, melynek kommentárjában Scheiber mutat rá a *szivárvány* etimológiájának poétikai értékesítésére, hangsúlyozva a magyar *szivárvány* szónak a *szí* igéből való származtatását. „Azzal pedig – írja Bollobás –, hogy Arany nyilvánvalóvá teszi a *szivárvány*ban a *szí* igei eredetet és annak etimológiai áthallását, explicitté teszi a katakretikus jelentésbővítést” (BOLLOBÁS 2020b: 80). Bollobás szintúgy Scheiber meglátásaira támaszkodva illusztrálja a katakrézis narratív trópus voltát: itt a katakrézisalkotó a szó jelentését úgy bővíti, hogy abból egy történetet kerekít. Vagyis a narratíva szintjén érhető tetten az újítás, amelynek során a katakrézis alakzati szerkezete lesz narrativizálva. Scheiber Sándortól véve a példákat Bollobás idézi a fán termő madarak történetét a 12. századi Jehúda Hádásszinál, a visszhangzó fák meséjét, valamint a növekedő ruhák meséjét, amelyet Mikszáth Kálmán Sámuel első könyvéből vett a *Szent Péter esernyőjében*; „mindegyik esetben – mutat rá Bollobás – a katakrézis által előállított új fogalom narrativizálásáról van szó” (BOLLOBÁS 2012b: 83).

A zsidó kultúra kérdéseit Bollobás Enikő több szempontból vizsgálta eddig: a magyar filoszemitizmustól kezdve a bibliai performativitásig, az amerikai zsidó irodalmon és a zsidó örömfilozófián keresztül kiemelten Scheiber Sándor, a tudós rabbi munkásságára fókuszálva. Egy kivételes és igen értékes gondolatgyűjtemény az övé.

Irodalomjegyzék

Lásd Bollobás Enikő válogatott publikációinak listáját a *Függelék*ben.



AZ „ÖSSZETARTÓ SOKFÉLESEG”, AVAGY AZ „ISZAP ALATT HÚZÓDÓ SZIKLA FELTÁRÁSA”

TISZTELGÉS BOLLOBÁS ENIKŐ SZÜLETÉSNAPJÁN

I.

Jelen írás célja, hogy áttekintse a 70. születésnapját ünneplő Bollobás Enikő munkásságát. Számomra külön megtiszteltetés, hogy a professzor asszony 60. születésnapjára megjelent kötethez hasonlóan hozzájárulhatok a következő kerek évfordulón megjelenő válogatás elkészítéséhez is. Bollobás Enikő pályája rendkívül változatos és hatalmas ívet ír le, miközben munkássága minden területén kiemelkedő műveket alkotott.

Esterházy Péter szerint „olvasni felelősség, alig kisebb, mint írni, a felelősség nem tolható el, nem megúszható” (ESTERHÁZY 2014). Bogárdi Szabó István olyan „roppant szép tanulmányként” összegzi az értelmiség feladatát, amelynek célja „a valóság és az egyén megértése egy tágabb perspektíva alapján” (FEKE 2019). Bollobás Enikő pályája pontosan ezzel a felelősséggel és kiszélesedett perspektívával jellemezhető. Kutatásai magukba foglalják az irodalomelmélet, az irodalomtudomány, az alkalmazott nyelvészet, a nőtudományok, a kultúratudományok és a fordítástudomány területeit. Mindezen túl aktívan foglalkoztatják a közélet olyan elemei, mint a nemek közti egyenlőség vagy az oktatáspolitikai.

II.

Bollobás Enikő munkásságának külön értéket ad, hogy főként az amerikanisztika mint interdiszciplináris tudományág indíttatása folytán mindig az ún. nagy képet tartja szem előtt és az adott tárgykört széles, átfogó összefüggésekben vizsgálja – beleértve a magyar és a világirodalmat is.

Mivel Bollobás munkásságának két fő pillére az irodalomtudományok és a kultúratudományok, tudományos pályafutása Fernando Coroníl kultúrával kapcsolatos meghatározása, illetve Richard Merelman kulturális projekció elmélete alapján is értelmezhető. Coroníl úgy határozza meg a kultúrát, mint a szelf, a szubjektum, az alanyi pozícióban levő én és a Másik, a tárgyiasított én folytonos megalkotását (TURNER 1994: 418). Merelman a kulturális projekciót így definiálja: „egy társadalmi csoport és szövetségesei szándékosan, vagy véletlenszerűen, nem tudatos módon önmagukról új képeket, illetve imagológiai ábrázolatokat generálnak más társadalmi csoportok, illetve a társadalom egésze számára” (MERELMAN 1995: 3).

A kulturális projekció egyik fő iránya hegemonikus, vagyis a domináns csoport önmaga általi ábrázolása, illetve a marginalizálódott vagy kisebbségi társadalmi csoport bemutatása a kedvezményezett, hatalmi helyzetben levő réteg szempontjai alapján. Az ellenhegemonikus projekció értelmében a kisebbségi vagy alárendeltségi létbe kényszerített csoport, illetve annak képviselője vetíti ki képeket önmagáról. A további kategóriák közé sorolható a szintetizáló változat, amely kölcsönösen felhasználja a domináns csoport, illetve a kisebbségi csoport jellemzőit, továbbá a polarizáló vonulat, aminek eredményeképpen a létrejött képet mindkét fél elutasítja (MERELMAN 1995:3).

A fentiek értelmében Bollobás egyik fő kutatási témája, a szubjektum megalkotása vagy megképzése, pontosan ilyen folyamat, mivel az eredetileg a kulturális Másik pozíciójába degradált irodalmi hős vagy figura a Merelman-féle modell ellenhegemonikus változata alapján alkotja meg

önmagát. Bollobás vizsgálódásai nyomon követik a szubjektumkonstrukció hegemonikus és ellenhegemonikus pólusainak váltakozását. A Bollobás által felállított „képlet”, a szubjektum performativitásának katakretikus dimenziói párhuzamot alkotnak Coronil és Merelman elméletével. A mindenkori szkripteknek való megfelelés metaforikus-katakretikus folyamatnak tekinthető, ugyanakkor az alárendelt szerephez sorolt kulturális szereplőtől vagy képviselőtől indulva hegemonikussá válik, mert teátrális módon erősíti meg a fennálló társadalmi és politikai viszonyrendszert. Ugyanez az impulzus érhető tetten, amikor a mindenkori főáramhoz tartozó alkotó ábrázolja az adott kisebbséget a már meglévő és széles körben forgalmazott sztereotip képek alapján. Amint ezt a társadalmi nem, a rassz, a szexuális orientáció alapú másság irodalmi megnyilvánulásainak vizsgálatai tanúsítják, Bollobás elemzései ugyanakkor túl is lépnek ezen a bináris rendszeren. Bollobás kimutatja, hogy a tárgyiasított másik, amely lehet a férfi tekintetének vagy vágyának kitett nő, raszi megkülönböztetés áldozata vagy meleg férfi, már önnön létezésével szembe megy az adott társadalmi szkriptekkel, vagyis magán hordozza a teátrális és radikális performativitás jegyeit.

Bollobás kutatói életpályája rendkívül szertefágazó és változatos, tevékenysége gyakorlatilag lefedi a modern filológia minden területét. Ha munkásságát egy adott kifejezéssel jellemeznénk, akkor az a Foucault által felvetett *l’heteroclité*, a széttartó sokféleség ellentettje, az összetartó diverzitás lenne. Rendkívül széles ismeretanyagot megmozgató könyvei és tanulmányai legtöbbször egy meghatározott fogalomkör, a szubjektumkonstrukció köré csoportosíthatók. A munkákból leszűrhető fő irányvonalak a szubjektum átértelmezése, a másság különböző formáinak vizsgálata, a performativitás kérdése, továbbá a nyelvben történő alanykonstruálódás dimenziói.

A hatalmas életmű áttekintésére vagy értékelésére két módszer kínálkozik. A recensens kronológiai alapon oszthatja fel a pályáivét vagy olyan hagyományos kategóriák segítségével szelektálhat, mint az önálló kötet,

szerkesztett kiadvány, tanulmányok és a mindenkori „egyéb”, ahová a fordítások is tartoznak. Tanulmányomban előbb rövid áttekintést adok a teljes pályáiról, majd kiemelem Bollobás munkássága legfontosabb mérföldköveit, amelyek főként az interszubjektivitás, a katarézis és a performativitás kérdését tárgyalják, továbbá kánonépítő funkciót is betöltenek.

Bollobás Enikő tudományos életpályája gyakorlatilag már az ELTE BTK angol–általános nyelvészet szakának elvégzése időpontjában elindult. Az amerikai egyesült államokbeli posztgraduális tanulmányok után az Akadémiai Kiadó angol nyelvi tudományos szerkesztőjeként végzett munkája már a jövőbeli magas szintű tudományos tevékenységét vetítette előre.

A pálya első szakasza a diploma megszerzésétől, 1975-től 1993-ig terjed. Ez az időszak magában foglalja a tudományos szerkesztői munkát, a JATE-n való oktatást, illetve az Amerikanisztika Tanszék megalapítását az ELTE-n. Az 1984-ben megszerzett kandidátusi cím tudományos fejlődésének kiemelkedő állomása. A következő, 1994-től 2005-ig terjedő szakasz szakmai csúcsa a 2004-es habilitáció, illetve a Széchenyi Profeszsori Ösztöndíj. A 2006-tól napjainkig tartó fázis során 2009-ben Bollobás Enikő elnyerte az MTA doktora címet és 2019-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választotta.

Munkásságának első stádiumában már megjelentek olyan elemek, amelyek megalapozzák, illetve sugallják a további tanulmányokat. Ebben a vonatkozásban említhető a „Speech Acts in Literature” (Irodalmi beszédaktusok), amelyet az Angol Filológiai Tanulmányok folyóirat közölt le 1980-ban. A „Nő és költő egy személyben? Konfliktusok Emily Dickinson, Sylvia Plath és Anne Sexton költészetében” című tanulmánya a *Filológiai Közönyben* 1981-ben jelent meg. Az adott időszakra az élénk közéleti érdeklődés is jellemző, amint ezt a „Megújuló nőmozgalom” (1989) és a „Feminista tövises Fekete Gyulának” (1989) című írások tanúsítják. Ugyancsak ebben az időszakban figyel fel Charles Olson költészetére, és a korszak kiemelkedő eredménye a szabadvers kérdésének taglalása a *New Princeton Handbook of Poetic Terms*-ben. Első

monográfiája, a *Tradition and Innovation in American Free Verse: Whitman to Duncan* (Hagyomány és újítás az amerikai szabadversben: Whitmantól Duncanig) 1986-ban jelenik meg. A verselési vagy prozódiai pluralizmus tárgyalása mellett a szerző P. J. Wexler nyomán grammetrikai vizsgálatokat hajt végre, amelyek során taglalja a grammatikai és prozódiai elemek kapcsolatát, illetve a nyelvtani és metrikus komponensek interakcióját.

A második pályaszakasz (1994–2005) szintén több mérföldkövet tartalmaz. A „Woman in the Text, Woman’s Text, Woman as Text: On Possible Construction of Female Subjectivity” (A nő a szövegben, a nő szövege, a nő mint szöveg: A női szubjektivitás megalkotásának lehetőségéről) a *Hungarian Journal of English and American Studies*-ban jelent meg 2002-ben. Ebben az időszakban Bollobás több tanulmányban taglalja a nőgyűlölet kérdését. 2004-ben jelenik meg a „Hogy szeresd női tenmagad: Amerikai modernista nőírók és a nőgyűlölet”, amelyben megvizsgálja, hogyan érhető tetten a mizogün perspektíva John Winthrop, Washington Irving vagy T. S. Eliot műveiben. Bollobás szembeállítja a nőket „a férfivágy tárgyaként, vagy egyszerűen a férfiak által el nem foglalt helyek betöltőiként ábrázoló” (BOLLOBÁS 2004: 74) szerzőket az amerikai modernista nőírókkal, akik törekednek eme bináris viszonyrendszer túllépésére. Az útkereső nő modellje megjelenik Melanchta Herbert alakjában Gertrude Stein *Three Lives* (*Három élet*, 1909) című művében. A heteroszexualitás kereteiből kilépő és a határvidék eredetileg férfi uralta világában önmagát megvalósító nőre Willa Cather *My Antonia* (*Az én Antóniám*, 1918) című regényének címszereplője ad példát, miközben Robin Vote Djuna Barnes *Nightwood* (*Éjerdő*, 1936) című munkája hőseként a mindenfajta kategorizálást vagy nemi szerepekbe sűrítést elutasító, „szokatlan lényként” jelenik meg. H.D. *HERmione*-je (1927) pedig katakretikus, a nyelv által megnevezhetetlen módon ötvözi alanyi és tárgyasított énjét. Bollobás cikke nemcsak kánonépítő feladatot tölt be, hanem izgalmas kapcsolatot hoz létre a képzőművészet és az irodalom között, mivel az Orshi Drozdik Ludwig múzeumbeli kiállítása által inspirált tanulmány nem irodalmi folyóiratban jelent meg, hanem egy művészettel foglalkozó tanulmánykötetben.

A harmadik, napjainkban kiteljesedő fázis terméséből a következő tanulmányok emelkednek ki. A Debreceni Egyetem Orbis Litterarum sorozatában jelent meg a „Performansz és performativitás: A női, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban” (BOLLOBÁS 2007) című nagylélegzetű esszé. A munka a már említett nagy képet maga előtt tartva vizsgálja a szubjektumtermelés folyamatát az amerikai, a magyar és az egyetemes irodalomban. A cím iránymutatása szerint Bollobás először rávilágít arra, ahogyan konstruálódik a nő, a meleg fehér férfi, illetve a fekete férfi, majd pedig végigvezeti az olvasót a tárgyasult pozícióból való kilépés állomásain.

Ugyancsak a képzőművészet, továbbá a zene és az irodalom közötti kapcsolat segítségével taglalja a „The Marking and the Telling: Versions of the Stigma Narrative as Given by Anne Hutchinson, Emily Dickinson, and Philip Roth” (Jelölés és mondódás: a már előre adott megőrzés-narratívák változatai Anne Hutchinson, Emily Dickinson és Philip Roth műveiben) (BOLLOBÁS 2009) című tanulmány a megőrzés illetve a test szubjektumépítő funkciója kérdéskörét Anne Hutchinson esetében, illetve Emily Dickinson és Philip Roth műveiben. A gazdagon illusztrált munka nemcsak a stigmatizálás elszenvedését mutatja be, hanem feltárja a társadalom általi megőrződés kezelésének különböző módozatait is.

Bollobás több műfordítás szerzője, ezért különös fontossággal bír két ikonikus amerikai regény újrafordításáról írt értékelése. Az „Alkeszek, homárok és hühák: Salinger és Updike új fordításban” című tanulmány összehasonlítja J. D. Salinger *The Catcher in the Rye* (Zabhegyező, 1951) és John Updike *Rabbit Run* (Nyúlcipő, 1960) című műveinek 2015-ben, illetve 2018-ban megjelent új fordításait az 1964-es és az 1968-as változatokkal. Az írás kiemeli, hogy a fordítók, Barna Imre és Gy. Horváth László, mindkét esetben modernebbé, a mai kor szlengnyelvezetének megfelelőbbé alakították a mára kissé elavult szövegeket, miközben hatékony kultúra-közvetítő funkciót is betöltöttek.

Az *amerikai irodalom története* című nagymonográfia 2005-ben jelenik meg. 2010-ben kerül az olvasók kezébe a *They Aren't Until I Call Them: Performing the Subject in American Literature* (Addig az nincs, amíg én nem jelzem). 2013-ban megjelenik a „Katakrézis, avagy a nyelv nagy játéka” című tanulmány, illetve 2015-ben lát napvilágot a *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészete* című monográfiája. Fontosnak tartom megemlíteni a „Maszk és Én – és a betegség: A lélek sérülései Sylvia Plath költészetében” című tanulmányt, amely 2019-ben jelent meg a *Psychiatria Hungarica* című folyóiratban. Bollobás megint áttöri a tudományterületek közötti falat, és Plath művészetének lélektani háttérét egy pszichológiai szakmai folyóiratban boncolgatja. A költőnő munkásságának új értelmezést adva a szerző kiragadja Plath-t a konfesszionális vagy önvallomásos költészet ön(korlátozó) kategóriájából, és rámutat a művek imagista és objektivista elemeire is. Bollobás nem csak a költő és apja kölcsönös feszültségekkel és elutasításokkal terhelt kapcsolata alapján értelmezi Plath líráját, amint feltárja az anya és lánya között megbúvó Elektra-komplexust, illetve taglalja a Ted Hugheshoz fűződő ellentmondásos viszony pszichológiai és művészi megnyilvánulásait. Utóbbi tetten érhető a gyűlölet- és düh-versekben, illetve a Hughes-költemények felülírásaiban. Plath „szöveggé váló élete” megerősíti Bollobás fő felismerését, miszerint a szubjektum a nyelvben vagy a nyelv által jön létre.

Tanulmányom következő részében az önálló kötetek közül válogatok. Rendkívül fontos Bollobás irodalomelméleti tevékenysége, amelynek során feltárja az amerikai költészet mérföldköveinek belső dinamikáját. A 2021-ben megjelent *Reading Through Theory: Studies in Theory-framed Interpretation of the Literary Text* (Elméletolvasatok: Tanulmányok az irodalmi szöveg elméleti keretezéséről) című tanulmánygyűjteményben három kontinens, Észak-Amerika, Európa (Magyarország) és Dél-Amerika (Brazília) írói és költői műveit tanulmányozza „az elmélet filterén keresztül”. A pálya több állomását is lefedő műben olyan kérdések kerülnek terítékre, mint a performativitás, az interszubjektivitás, a katakrézis, illetve a verselmélet.

Az Ami szép az nehéz: A nem alanyi költészetéről című kötet az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg, ugyancsak 2021-ben. A munka tárgyalja az alanyi én-központú költészet változatait, amelyet a vallomásos líra nagy képviselői, Sylvia Plath és Anne Sexton versei, illetve Rakovszky Zsuzsa művei fémjeleznek. Taglalja emellett a maszkvers (szerepvers), énbeszéd és kinyilvánító monológ kérdéskörét. Bollobás figyelme azonban elsősorban a nem alanyi lírára irányul, amelyet a szerző kortárs amerikai költők versei alapján mutat be. Bollobás egyik fő felismerése a költői paradigma-váltás, amely magába foglalja a „befelé irányuló figyelem megfordítását” és a szubjektumközpontú nézőponttól való elmozdulást.

Az új költői perspektíva nyilvánul meg az Emily Dickinson megalapozta kifelé irányuló figyelemköltészetben, továbbá a lírai egótól való szabadulásban, amelyet főként Charles Olson művei fémjeleznek. Bollobás kimutatja, hogy a posztmodern énkivonás Susan Howe-nál érhető tetten, a nyelv performativitásán alapuló konkrét költészetet Augusto de Campos ideogramái képviselik, míg a nyelvköltészet főként Charles Bernstein műveire jellemző.

2015-ben jelenik meg a *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészete*, az Emily Dickinson lírai teljesítményét bemutató és elemző mű, amely Bollobás szavai szerint egy „bölcész jutalomjátéka” (BOLLOBÁS 2015: 9). A Bollobástól megszokott tudományos alaposságon és elkötelezettségen túl sugárzik a műből a szerzőnek a költő iránt érzett tisztelete és szeretete. Az elemzések szempontjai a Bollobás-életmű nagy mérföldkövei, a grammetria, a katakrézis, a *genderszerepek*. A szerző érezhető élvezettel bontja ki és adja át az olvasónak Dickinson formai és nyelvi újításait, fedi fel azok rejtélyes belső világát.

A könyv olyan hiánypótló feladatot tölt be, amelyet Országh László hagyott a jövő amerikanistáira. Dickinson témaválasztásával, stílusával, verselési technikájával a korabeli és sokáig a modern hazai irodalomkritika sem tudott vagy akart érdemben foglalkozni. A költő élete igazolja azt

a posztstrukturalista és Bollobás által gyakran hangoztatott kitétel, miszerint a szubjektum a nyelvben születik meg. Dickinson már önmagában is kataréktikus, élete első látásra a korabeli szkriptek elvetésén alapszik: fellázad a patriarchális társadalom elvárásaival szemben, elutasítja a házasságot és az írásnak, alkotásnak szenteli magát. Ugyanakkor mindezt azért teheti meg, mert apja a Massachusetts állambeli Amherst köztisztvisletben álló és jómódú tagja. A képet tovább árnyalja, hogy habár Dickinson önmagát a patriarchális társadalommal szemben képezi meg, mikor megidézi éneje képzeletbeli változatait, azok között megjelenik a „Master” is.

2012-ben jelent meg az *Egy képlet nyomában: Karakterelemzések a magyar és az amerikai irodalomból*. A szerző a szubjektumképzés formulába sűrített összetevőit irodalmi művek és más kulturális teljesítmények széles körére alkalmazza. Az amerikai és magyar irodalmi műveken túl Bollobás figyelme kiterjed a magyar népköltészet és a népdalok kiemelt példáira is. Miközben az *Ami szép, az nehéz*-ben Bollobás figyelme az alany vagy az *én* versből való kivonására összpontosult, jelen esetben a szubjektum létrejöttének változatos tárházát mutatja be. Amint zárszavában jelzi, a szubjektum-performativitás valójában a nagy emberi színjáték, önmagunk mindennapi megalkotásának irodalmi térbe való kivetítése. A munka pontosan igazolja Séllei Nóra meglátását, miszerint a szubjektum fluid entitás, az állandó változás folyamatában van (SÉLLEI 2007: 10). A Bollobás által taglalt irodalmi példák is illusztrálják, hogy habár a szubjektum metaforikus-kataréktikus, illetve tisztán kataréktikus megalkotása – más néven a performativitás teátrális, illetve radikális változatainak alkalmazhatósága – a mindenkori szkriptek, illetve az úgynevezett nagykönyv viszonylatában értelmezhető, sem egy valós ember, sem egy irodalmi mű főhőse nem tekinthető folyamatosan alávetett vagy önmagát megképző alanynak.

Irodalomtörténész tevékenysége, amelynek egyik mérföldköve *Az amerikai irodalom története* című műve, kánonbővítő és -építő feladatot tölt be. A nagyívű munka megcáfolja az irodalmi művek objektív vagy ártatlan olvasásának lehetőségét és megerősíti, hogy bármely olvasat vagy irodalmi

műértelmezés az adott társadalmi, politikai vagy szociális kontextustól függ. Bollobás irodalomszemlélete kilép a hatalmi kategóriákon alapuló esztétikai dimenziókból, és figyelmét az eddig marginálisan képviselt csoportok (rassz, társadalmi nem, homoszexualitás) képviselőinek munkái felé fordítja. A szerző bemutat olyan szerzőket, akiket az amerikai irodalom nagy témái feldolgozóinak köréből kizártak, mint például a határvidék irodalmának női képviselői vagy az amerikai reneszánsz női reprezentánsai. Akár Thoreau a *Waldenben*, Bollobás kutatásai során „nem elégszik meg a fövennyel, hanem az iszap alatt húzódó szilárd sziklához akar eljutni” (BOLLOBÁS 2005: 197). Dickinson whitmani magasságba való emelése, a polgárháború előtti időszak nőírói (Elizabeth Oakes Smith, Lydia Huntley Sigourney, Susan Warner) munkáinak elemzése tovább szélesíti az adott korral kapcsolatos kutatói és olvasói perspektívát.

III.

Bollobás *Az amerikai irodalom rövid története* című műve előszavában elutasítja a semleges, „időn és téren kívüli” értelmezési álláspontot, továbbá az „ártatlan, kontextustól független olvasat” (BOLLOBÁS 2015) lehetőségét. Ebből kifolyólag munkássága tükrözi a felelős olvasás, illetve az idő- és térbeliség iránti elkötelezettséget. Ezra Pound intelmét megfogadva mindig ügyelt arra, hogy komolyan vegye a nyelvet és tisztelettel adózzon a szavak – és egyben a világ – gazdagságának (BOLLOBÁS 2020: 90). Munkáiban egyaránt megnyilvánul a nyelvészet eszköztárával felfegyverzett irodalmár, a széles szakmai közönséget megszólítani képes tudós és a tudományos életet körülvevő, társadalomért aggódó ember.

1965-ben Országh László több feladatot is kijelölt a jövő amerikanistái számára. „Elsőrendű szükségletként” állapította meg egy „tudományos módszerű, önelvű amerikai irodalomtörténet” (ORSZÁGH 2007: 25) megalkotását, „az amerikai kultúra hullámverése” (ORSZÁGH 2007: 26) hazai hatásainak feltárását, továbbá amerikanisztika tanszékek létrehozását. Miként

ez a rövid áttekintés is bizonyítja, Bollobás Enikő pályája és munkássága maradéktalanul teljesítette az Ország által kitűzött küldetést.

Irodalomjegyzék

- BOLLOBÁS Enikő (2020): „Mert nincsen rá szó, nincsen rá fogalom”: A katakrézis mint trópus és gesztus a költészetben. Akadémiai székfoglaló. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szöveg-olvasás, kultúraközvetítés*. Budapest: Balassi Kiadó. 69–99.
- BOLLOBÁS Enikő (2015): *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészete*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2007): Performansz és performativitás: A női, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban. In SÉLLEI Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Orbis Litterarum. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 17–57.
- BOLLOBÁS Enikő (2004): Hogy szeresd női tenmagad: Amerikai modernista nőírók és a nőgyűlölet. In TÍMÁR Katalin (szerk.): *Az ÉSZ, a TEST és a LÉLEK anatómiája*. Budapest: Ludwig Múzeum. 71–82.
- BOLLOBÁS Enikő (2005): *Az amerikai irodalom története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2015): Bevezető. In BOLLOBÁS, Enikő (2015): *Az amerikai irodalom rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó. https://4b86ab00-ce31-4825-9791-b57fe95db32e.filesusr.com/ugd/ca9605_b34b479751b842418012cedc6a272aa1.pdf (Letöltés ideje: 2021. október 5.)
- ESTERHÁZY Péter (2014): Olvasni felelősség. *Népszava* [archivált], 2014. június 12. https://nepszava.hu/1023684_esterhazy-peter-olvasni-felel-osseg (Letöltés ideje: 2021. október 2.)
- FEKE György (2019): Az írástudók felelőssége. *reformatus.hu*, 2019. május 9. <http://regi.reformatus.hu/mutat/16286/> (Letöltés ideje: 2021. október 3.)
- MERELMAN, Richard (1995): *Representing Black Culture: Racial Conflict and Cultural Politics in the United States*. New York: Routledge.

- ORSZÁGH László (2007): Az amerikanisztika feladatai Magyarországon. In VIRÁGOS Zsolt (szerk.): *Országgh László válogatott írásai*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 22–28.
- ORSZÁGH László (1972): *Bevezetés az amerikanisztikába*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SÉLLEI Nóra (2007): Bevezetés. In SÉLLEI Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 113–127.
- TURNER, Terence (1994): Anthropology and Multiculturalism: What is Anthropology that Multiculturalists Should Be Mindful of It? In GOLDBERG, David Theo (ed.): *Multiculturalism: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell. 406–424.

BOLLOBÁS ENIKŐ TUDOMÁNYOS MŰVEINEK VISSZHANGJA

Bollobás Enikő a hazai és nemzetközi irodalomtudomány, valamint az amerikanisztika meghatározó alakja, rendkívüli munkásságának hatóköre imponáló. Ezt a magyar nyelvű opus magnum, *Az amerikai irodalom története* című nagymonográfia száznál több rögzített hivatkozásán, valamint számos egyéb magyar nyelvű tanulmány idézettségén túl legfőképpen az amerikai irodalomtudományban való nemzetközi jelenlét mutatja.

Bollobás sok fontos közleményére olyan élvonalbeli tudósok reflektáltak, mint Charles Altieri, Natalie Gerber, Roland Greene, Roland Hagenbüchle, Jay Ladin, Cristanne Miller és Marjorie Perloff. A legfontosabb poétikai kézikönyvek (*The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* [BOLLOBÁS 1993a], *The Princeton Handbook of Poetry and Poetics* [BOLLOBÁS 1993a]) tették nemcsak elérhetővé, de tudományos normává azt a paradigmát, amellyel a szabadversformák tipológiáját ragadta meg (Donald Weslinggel társszerzőségben).

Poétikai és ezen belül prozódiai tanulmányait és könyveit – így például a „New Prosodies in 20th Century American Free Verse” (BOLLOBÁS 1979), *Tradition and Innovation in American Free Verse* (BOLLOBÁS 1986a), „Poetry of Visual Enactment: The Concrete Poem” (BOLLOBÁS 1986b), „Measures of Attention: On the Grammetrics of Lineation in William Carlos Williams’ Poetry” (BOLLOBÁS 1986c), *Charles Olson* (BOLLOBÁS 1992a) – két, három, sőt négy évtizeddel később is idézik. Hasonlóképpen messzeható az ironiát beszédaktusként elemző és a tételt Albee drámájában alkalmazó tanulmánya (BOLLOBÁS 1981b), a szövegperformativitás pragmatikai módszerét

kidolgozó és Henry James elbeszéléseire alkalmazó munkája (BOLLOBÁS 2007a), a szubjektumperformativitás elméletét kidolgozó angol és magyar nyelvű könyve (BOLLOBÁS 2010a, 2012a), a katakrézist Dickinson mestertrópusaként értelmező írása (BOLLOBÁS 2012b), valamint a Dickinson teljes munkásságát tárgyaló monográfiája (BOLLOBÁS 2015a).

Több egyetem tette meg oktatási anyagnak *Az amerikai irodalom történetét* (BOLLOBÁS 2005a) és *Az amerikai irodalom rövid történetét* (BOLLOBÁS 2015b), a magyarországi nők helyzetét bemutató társadalmelemzéseit (BOLLOBÁS 1993b, 1995a), valamint az amerikanisztika diszciplináris paradigmáit bemutató tanulmányát (BOLLOBÁS 2002d, 2018g). Két zsurnalisztikai írását, melyek a *The Washington Post*-ban jelentek meg, átvette a Washingtoni Kongresszus Évkönyve (BOLLOBÁS 1991b, 1992b).

A magyar és nemzetközi irodalomtudomány Bollobás Enikő számos elméleti és kritikai tézisént hasznosította. Hogy csak néhány szerzőt említsek, akik Bollobás valamelyik közleményét jelölik meg kritikai forrásként:

1. Neil CAMPBELL Charles Olson amerikai költőnek a Bollobás által leírt figyelemfelfogását alkalmazta;¹
2. NÉMETH Zoltán Bollobás posztmodernizmus-jegyei mentén folytatta Parti Nagy Lajos költészetének vizsgálatát;²
3. MELLÁR Dávid Bollobásnak a Márainál feltárt háromszögsémáját alkalmazta elemzéseinek elméleti kereteként;³

1 CAMPBELL, Neil (2015): *Affective Critical Regionality*. London: Rowman & Littlefield International.

2 NÉMETH Zoltán (2006): Szövegformálás és identitás: a Parti Nagy-poétika posztmodernségének szakaszai. *Híd*, 70(53). 26–41.

3 MELLÁR Dávid (2017): Krisztina hült helye *A gyertyák csonkig égne* című regényben: Márai nőalakteremtésének egyes aspektusai. *Irodalmi Szemle: A Szlovákiai Írók Szövetségének irodalmi folyóirata*, LX(10). 14–25.

4. Jay LADIN a Bollobás által kidolgozott grammetrikai módszerrel folytatta poétikai vizsgálódásait;⁴
5. Donald WESLING a Bollobás által Dickinson költészetében leírt katakrézis-konceptiót alkalmazta Puskin költészetének vizsgálatára;⁵
6. KURDI Mária ír drámaelemzéseiben használta fel Bollobás szubjektum-performativitás-paradigmáját;⁶
7. Clemens SPAHR a Bollobásnál olvasott olsoni fenomenológiai koncepciót alkalmazta egy kortárs költő vizsgálatára;⁷
8. CSEHY Zoltán Bollobásnak a normakövető és normataszító alanyképzés leírására kidolgozott paradigmáját alkalmazta;⁸
9. Kent JOHNSON a Bollobás által leírt grammetrikai módszert tette meg a Carl Rakosi-szövegek elemzési keretének;⁹
10. Robin MOOKERJEE az amerikai korai posztmodern költészetnek a Bollobás által hangsúlyozott közösségi aspektusai mentén folytatta vizsgálódásait;¹⁰
11. Paul JAUSSEN az olsoni pejorokrácia-felfogás értelmezését vette át Bollobástól;¹¹

- 4 LADIN, Jay (1994): Breaking the Line: Emily Dickinson and William Carlos Williams. *The Emily Dickinson Journal*, 3(1). 41–58. DOI: 10.1353/edj.0.0035
- 5 WESLING, Donald (2016): Bakhtin, Pushkin e a cocriatividade daqueles que compreendem / Bakhtin, Pushkin, and the Co-Creativity of Those Who Understand. *Bakhtiniana* [São Paulo], 11(3). 196–212. DOI: 10.1590/2176-457325304
- 6 KURDI Mária (2014): Egy társadalmi performansz szubverzív újrajátszása az ír színpadon J. M. Synge és Marina Carr műveiben. In DI BLASIO Barbara (szerk.): *A performansz határain*. Budapest: Kijárat Kiadó. 197–210.
- 7 SPAHR, Clemens (2007): Holding up the "Poetry Front": Anne Waldman's *Poetic of the Aesthetic*. In Diana VON FINCK and Oliver SCHEIDING (eds.): *Ideas of Order in Contemporary American Poetry*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann, GmbH. 131–157.
- 8 CSEHY, Zoltán (2017): The male gender script as self-representation in the poetry of Sándor Vay. *World Literature Studies*, 9(4). 53–61.
- 9 JOHNSON, Kent (2000): Prosody and the Outside: Some Notes on Rakosi and Stevens. In Michael HELLER (ed.): *Carl Rakosi: Man and Poet*. Lebanon, New Hampshire: University Press of New England. 201–207.
- 10 MOOKERJEE, Robin (2008): *Identity and Society in American Poetry: The Romantic Tradition*. Amherst, N.Y.: Cambria Press.
- 11 JAUSSEN, Paul (2010): Charles Olson Keeps House: Rewriting John Smith for Contemporary America. *Journal of Modern Literature*, 34(1). 107–124. DOI: 10.2979/jml.2010.34.1.107

12. TATAI Erzsébet művészettörténeti elemzéseiben hasznosította Bollobás szubjektíváció-paradigmáját;¹²
13. FÓNAGY Iván Bollobás néhány prozódiai tételét alkalmazta;¹³
14. MÉSZÁROS Zsolt Bollobás genderperformativitás-tételét kamatoztatta *Aranyfűst*-elemzésében;¹⁴

Fontos megemlíteni, hogy Bollobás Enikő munkáinak nemzetközi visszhangja a PhD-disszertációkban történő hivatkozások nagy számában is tetten érhető. Nemcsak a magyarországi egyetemeken (Szegedi Tudományegyetem, Pécsi Tudományegyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Képzőművészeti Egyetem, Színház- és Filmművészeti Egyetem), de a világ legkülönbözőbb egyetemeinek doktori képzéseiben résztvevő hallgatók is hasznosítják meglátásait az irodalomtudomány, a pragmatika vagy a gendertudomány területein. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül felsorolok néhányat Bollobás Enikő publikációi közül, amelyekre támaszkodnak a különböző magyarországi és külföldi egyetemeken¹⁵ született PhD-értekezésekben:

1. „Who’s Afraid of Irony? An Analysis of Uncooperative Behavior in Edward Albee’s ‘Who’s Afraid of Virginia Woolf?’” (BOLLOBÁS 1981b) – Norwegian University of Science and Technology, Universidade Federal de Santa Catarina (UFSC), Universidade Federal do Paraná, Alexandru Ioan Cuza University (Iași), Universidad Complutense de Madrid és University of London hallgatóinak műveiben van jelen;

- 12 TATAI Erzsébet (2013): A művészettörténet találkozása a társadalmi nemek tudományával: Háztartási munkát reprezentáló kortárs műalkotások. *Ars Hungarica*, 39(3). 279–283.
- 13 FÓNAGY, Iván (2000): *Languages within Language: An Evolutionary Approach*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. DOI: 10.1075/fos.13
- 14 MÉSZÁROS Zsolt (2016): Társadalmi nemek és performativitás Wohl Stefánia *Aranyfűst* (1887) című regényében. *Filológiai Közöny*, LXII(4). 417–425.
- 15 Minden egyetem nevét abban a formában adom meg, ahogyan a disszertációkon szerepel (C. R. M.).

2. *Tradition and Innovation in American Free Verse: Whitman to Duncan* (BOLLOBÁS 1986a) – University of Copenhagen, Masarykova Univerzita (Brno), King's College (London), Universidade do Porto, California State University (San Bernardino), Université de Lorraine;
3. „Poetry of Visual Enactment: The Concrete Poem” (BOLLOBÁS 1986b) – Texas Tech University;
4. *Charles Olson* (BOLLOBÁS 1992a) – Auburn University (Alabama), University of Warwick, University of Sussex, University of Washington, University of Maine;
5. „Free Verse” (BOLLOBÁS 1993a) – King's College (London), State University of New York at Buffalo, University of Maryland, University of Wellington, Universidad de Chile, Université de Lorraine;
6. „Totalitarian Lib” (BOLLOBÁS 1993b) – University of Ottawa, University of Belgrade, University of South Florida, Western Sydney University, University of Edinburgh, Durham University;
7. „The Future of Our Past” (BOLLOBÁS 1995a) – University of Zürich, DePaul University, Chicago;
8. „Dangerous Liaisons: Politics and Epistemology in Post-Cold War American Studies” (BOLLOBÁS 2002d) – Washington State University;
9. „The Flouting of Point of View in Faulkner and Durrell” (BOLLOBÁS 2006j) – Çukorova University;
10. „Performing Texts/Performing Readings: A Pragmatic Understanding of the Revisionist Interpretation of American Literature” (BOLLOBÁS 2007a) – Universidade Federal do Paraná (portugál nyelven), Uniwersytet Warszawski (lengyel nyelven), Institute for Clinical Social Work (Chicago);
11. „Making the Subject: Performative Genders in Carson McCullers' 'The Ballad of the Sad Café' and David Hwang's 'M. Butterfly'” (BOLLOBÁS 2008b) – Universität Heidelberg (németül), Universität Mannheim (németül), University of Sarajevo, Ohio University;
12. *Az amerikai irodalom története* (BOLLOBÁS 2005a) – Szegedi Tudományegyetem;

13. *They Aren't, Until I Call Them* (BOLLOBÁS 2010a) – Szegedi Tudományegyetem, University of Eastern Finland, Radboud Universiteit Nijmegen, Sabancı University, Universidade de Porto (portugál nyelven), Université de Reims (francia nyelven), Università degli Studi di Napoli Federico II (olasz nyelven).

Irodalomjegyzék

Lásd Bollobás Enikő válogatott publikációinak listáját a *Függelékben*.

A TUDOMÁNY VIRÁGOS MEZEJE

Az első szakdolgozati szemináriumra beadott esszémet visszakapva egy lila virágokkal tarkított mezőt láttam magam előtt. Mindig egy vékony hegyű, lila színű tollal javított. Első ránézésre úgy tűnt, hogy szinte minden mondatomat. Majdnem sírva fakadtam az Ajtósi Dürer soron található tanszéki szobájában ülve. Vigasztalólag csak annyit mondott: „De hiszen ez jó! Ettől a sok javítástól nem kell megijedni. Ez csak azért van, mert az olvasó komolyan foglalkozik a szöveggel, mert jobbá akarja tenni, rászánja az idejét, az energiáját”. És ő tényleg fáradhatatlanul foglalkozott a szöveggel. Kedvesen, türelmesen egyengetve utamat a lila mezőn, újabb és újabb köteteket, tanulmányokat felsorakoztatva, amelyeket még „muszáj” volt elolvasnom. A félév során megannyiszor átírtam, ő meg javította, átírtam, javította. Ki tudja hányszor. Sohasem mondta, hogy nem ér rá, nincs már ideje foglalkozni velem, egy percre sem hagyott magamra. Mindent egy szempillantás alatt elolvasott, javított és szabta ki az újabb határidőt, amikor át kellett írnom. Sokat dolgoztunk a szöveggel – szándékosan többes számot használva –, hiszen ő majdnem ugyanannyi időt fordított rá, mint én. Aztán a lila virágok szép lassan kezdtek eltűnni.

A Bollobás Enikő 60. születésnapjára készült *Festschrift* bevezetőjét Frank Tibor úgy kezdte, hogy 1977 óta ismeri. Én pontosan húsz évvel később, 1997-ben, elsőéves amerikanisztika szakos hallgatóként ismertem meg. Az irodalmat mindig is nagyon szerettem; az irodalom szeretete terelt a bölcsészkar irányába, tehát szinte minden órát felvettem, amit ebben a tárgyban indítottak. Kis létszámú tanszék lévén – ha jól emlékszem, harmincöt jelentkezőt vettek fel abban az évben –, a „nagyelőadáson” is viszonylag kevesen vettek részt az olyan „nagyszakokhoz” képest, mint

az anglisztika vagy a germanisztika, amelyre százhusz–százötven diák nyert felvételt egy-egy évben. Ez a viszonylag kis létszám családiassá tette a mi kis tanszékünket, ahol elképesztő oktatói gárda és nevesebbnél nevesebb egyetemek vendégelőadói töltöttek szemesztereket, javarészt Bollobás Enikő meghívására.

Óráin pedig egy olyan világ tárult elénk, amelynek létezéséről vajmi keveset tudtunk előtte. Persze, a kánon részét képező amerikai írókat és fontosnak tartott műveiket már a hatvanas évektől kezdve Magyarországon is kiadták, de az jobbára próza volt és fordítás. Eredetiben olvasni, feldolgozni regényeket, drámákat, verseket viszont már egy teljesen más dolog volt. Az órák frissességet, mérhetetlen izgalmat hoztak, melyet még sohasem tapasztaltam/tapasztaltunk. A szemináriumok után szinte repültünk, olyan felfokozott állapotba kerültünk. Emlékszem, hogy egy-egy óra után kipirultam az izgalomtól, mert végig dolgoztunk, mert „nehéz” verseket olvastunk. A huszas éveink elején, amikor még hiányzott belőlünk a tudomány, a tudás iránti alázat, szentül hittük, hogy mindent tudunk a világról, a művekről és persze azt is, hogy csak egy értelmezési módja lehet mindennek. Ezért is voltak mérhetetlenül izgalmasak és elgondolkodtatóak Bollobás Enikő órái, hiszen felforgatta addig biztosnak hitt világunkat, összekuszálta nyugalmas, rejtett szimbólumokkal teli világgépünket, amely egész középiskolai oktatásunk alapját képezte, ahol mindennek volt „mögöttes jelentése”. Aztán jött Bollobás Enikő, aki Gertrude Stein *Sacred Emily* című verséből kiemelt egy nagyon fontos sort: „Rose is a rose is a rose is a rose” (A rózsa az rózsa az rózsa).¹ A dolgok azok, amik, és semmivel sem többek. A szöveg értelme nem valami attól függetlenül létező dolog – hangzott el az előadásokon. Kérdésre adott válaszainkat újabb kérdései követték, melyek szinte kiapadhatatlannak tűntek, de mindig relevánsak voltak. Finoman de határozottan nyitotta meg előttünk a kapukat, egyre beljebb és beljebb tessékelve minket a tudomány világába. Nem volt benne semmi erőltetett, semmi mesterkéltsé-

1 Első megjelenés: STEIN, Gertrude (1922): *Geography and Plays* (collection). Boston: The Four Seas Company.

nem megváltoztatni akart minket, csak rávilágítani, hogy másképp is lehet gondolkodni. Tudományosan.

Egy egész szemeszttert szentelt például Emily Dickinsonnak, amikor az a hallgatói kérdés hangzott el az egyik órán, hogy miért nem mélyedünk el alaposabban egy-egy szerző munkásságában. „Kit szeretne?” – kérdezte. „Emily Dickinson” – hangzott a válasz. „Rendben van, jövőre lesz Dickinson-óra” – mondta. Lett is. Verseinek százait olvastuk és elemeztük hétről hétre. A tempó mindig feszes volt, de hiszen mi kértük. Megkaptuk. Ezt akartuk. De mennyire. Később, remélhetőleg ennek a lelkesedésnek is köszönhetően, született meg a *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészete* című tanulmánykötete. Ahogy Dickinson 1581-es számú versében a gondolat villámként csap az olvasóba, ébreszti fel, világosítja meg az elméjét, de nem mennydörgés kíséri, hanem a hópehely csendességével érkezik. Intenzív, pulzáló élmény volt minden óra. Lebegés.

Az évek alatt a szövegek egyre nehezebbek lettek; a kritikai esszéket felváltották az elméleti írások, az irodalomelméleti iskolák ismertetése, a nyelv-elmélet, a filozófia – és ezáltal minden eddig olvasott mű új kontextusba helyezése. A szövegértelmezések is elméleti fókuszúvá váltak, ez nagy kihívás volt a számunkra. Rengeteg feladatot kaptunk: konferenciákra küldött minket, publikálásra sarkallt, és egy önképzőkört is alakított, ahová páran kaptunk csak meghívót, és amelytől, persze, különlegesnek éreztük magunkat, hiszen ránk szánta az idejét, mert a diákok előmenetelének támogatása ugyanolyan fontossággal bír(t) számára, mint a saját kutatása. Sohasem mondta, hogy nem jó, amit gondolunk vagy mondunk, nem erőltetett ránk semmiféle ideológiát. Csak lehetséges ajtókat, utakat mutatott, melyen mindenki maga léphetett be, és bármerre is indult, minden támogatást megkapott. Rengeteg új fogalom, irányzat, diszciplína került elő ezeken az összejöveteleken, amibe mind bele kellett tanulnunk; szellemi izgalmak a javából. Megtanultunk olvasni, összefüggéseket látni. A tempót, persze, tartani is kellett. Ha az ember elköteleződött, akkor teljes joggal várt ő is elköteleződést, hiszen ugyanezt tette, teszi a mai

napig. A Bollobás-féle tudományos szigor szükséges a komoly, szakmai előmenetelhez, ezt mindenki tudta.

Ez a szigor szükséges, attól függetlenül, hogy néha túl nyersnek hat, de enélkül nem született volna meg például az a szakdolgozat, melyet aztán könyv formájában megjelentetett egy német kiadó. Az írás, amely először egy lila mezőnek indult, végül pedig komoly tanulmánnyá lett, s amely írójának világát, gondolatiságát az elkövetkező 20 évben meghatározta. A tanár–diák viszony idővel baráti viszonyná alakult.

Szerencsés és hálás vagyok, hogy a tanáromnak tudhattam/tudhatom és nem felejttem, hogy még tartozom egy komoly munkával, melynek első fejezete biztosan egy újabb, gyönyörű lila mezőként fog visszajutni hozzám, de azt is tudom, hogy egyszer majd szépen eltűnnek azok a fránya virágok a mezőről...

Köszönöm, Tanárnő, a töretlen bizalmat és hogy a tanítványod lehetek!

ENIKŐ BOLLOBÁS, TEACHER AND MENTOR

Searching for meaning in life is a never-ending challenge. As Judith Butler writes in *Giving an Account of Oneself* (2005),¹ we can give an account of ourselves only by considering the social condition we live in and through our relationships. All the efforts we put into defining ourselves are defined by our social roles and conditions. Through these roles, we interact with others, and only in relation with other people we can reach better self-understanding, which is one of the most challenging goals human beings seek throughout their lives. This goal can be achieved when we look into our society's perspective to understand how others define us. Furthermore, different stages of life add layers to our self-understanding as we go through different experiences. Motherhood is one of such important stages, one of the most substantial gender scripts for women affecting their social and personal lives. When I first decided to enroll for master studies in American Studies at Eötvös Loránd University in Budapest, I was trying to follow my academic goal, proving that motherhood is not ending my dreams. However, I was looking for new aspects and layers to define myself in that new stage of life, and I was not consciously doing this until, in one of my MA classes, I met Professor Enikő Bollobás.

197

I was unsure if I could dedicate enough time to my studies while having a toddler at home, living abroad, far from family and their support. Moreover, I was also unsure if I was doing the right thing, leaving my baby at

1 BUTLER, Judith (2005): *Giving an Account of Oneself*. New York: Fordham University Press.

home for a couple of hours with her father to attend my classes, and I was not aware of the source of all the inner challenges I had. So I was clueless about what I wanted from all those efforts. Then, right in the middle of all these uncertainties, I had classes with Professor Bollobás, who handed me a torch to help me walk through the uncertain path of a student mother, or a mother who is also a university student.

American Literary Canons was that truly magical class that changed my academic and personal life. I never considered myself a literature person. It is true, I have been in love with poetry and novels as far as I can remember, but I never thought literature could actually offer guidance for me in life. Yet, in that American Literary Canons class, I learned about the powerful influence of the text and how to read the meaning between the lines with the help of theories. Professor Bollobás was not just simply introducing different texts and art pieces in that class, but she was decoding them, relating them to historical and cultural events of their era while highlighting social and personal conditions affecting them with their writers projecting certain features in their works. She helped us, students; understand how influential American poets and writers used their narratives to create various meanings. This manner of breaking the image of one literary canon or a theory into smaller core components is discussed in detail in Professor Bollobás's recently published book, *Reading Through Theory: Studies in Theory-framed Interpretation of the Literary Text* (2021),² which I read for study – and for pleasure as well. It is a remarkable collection of essays providing historical backgrounds for some of the most dominant contemporary theories in literary studies, like performativity, intersubjectivity, postmodernist and feminist theories, in addition to discussing these with various literary examples, which makes the book an excellent reference, especially for students of literature in helping them comprehend and later use these current theories.

2 BOLLOBÁS Enikő (2021c): *Reading Through Theory: Studies in Theory-Framed Interpretation of the Literary Text*. Budapest University, Faculty of Human Sciences.

Actually, all of Professor Bollobás's classes have exceptionally well-designed syllabi to walk students through the advertised topic of her classes. Her syllabi have always been an eloquent representation of what students can get from the course. I also got the chance to see how she plans a curriculum and designs a syllabus, and this is when I understood why I never felt lost in her classes, as she always very carefully and precisely put the material together, considering what students would learn by reading the texts, watching the movies, or writing their assignments and, most importantly, how these materials build up the knowledge level to be reached by the end of the class, a knowledge we were able to use later on in our further classes and studies.

Professor Bollobás has always had a leading narrative in her class, a story that students are supposed to unfold by following the tastefully picked, connected, and arranged materials and assignments. This also makes each and everyone of her classes a unique experience as what she teaches about literary theories and narratives and how they exist in real-life events is practically happening in the class. Moreover, the order of different assignments acts like a navigation system that not only clarifies the estimated destination and guides the student to reach there but, at the same time, it also builds the road of knowledge in our minds. Another important characteristic of her classes is that she offers not only great materials but also tools and techniques to help students learn most from the assignments. Teaching critical reading and techniques of exporting multilevel outlines and summaries from difficult primary or even secondary texts are just a few among the tools and techniques Professor Bollobás equips students with. Learning these useful methods helped me understand difficult critical texts, which later I could use in my doctoral research.

As supervisor and teacher, Enikő Bollobás is one of the most available professors I have known. She is always ready to help, answering questions and requests not only in person but also in very quick and efficient emails, and never postpones her students. I had the honor to work with

Professor Bollobás as mentor of my MA thesis and now she is my PhD thesis supervisor. She has continuously and strictly checked my work and guided me throughout painful processes of study and writing while patiently correcting my mistakes. At the same time, she has always been a great moral support for me. I remember various ways in which Professor Bollobás helped me continue my studies, teaching me how to overcome various issues and difficulties by providing essential guidance needed in times of trouble.

Enikő Bollobás is an excellent example of women's empowerment, leading her students in the correct direction without unnecessary pressures, reminding the importance of focusing on work while caring about personal challenges. According to many of her students, if our paper or thesis meet Professor Bollobás's standards, then we can rest assured all other evaluations and examinations will be fine because she is not just a supervisor who guides and helps, but also the best critic ready to read and comment her student's work over and over again until that work reaches high quality.

I am much honored to have this chance to write about Professor Enikő Bollobás in the *Festschrift* volume published on her anniversary. I wish I could illustrate her significant impact in my personal and academic life and thank her enough, but no words can really serve this since my gratitude is endless.

FÜGGELÉK

BOLLOBÁS ENIKŐ VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓI

Összeállította: Cristian Réka M.

- BOLLOBÁS, Enikő (1978a): *A Descriptive Typology of American Free Verse* (egyetemi doktori értekezés). Budapest: ELTE.
- BOLLOBÁS, Enikő (1978b): On the Role of Visuality in Free Verse. *Studies in English and American*, Vol. 4. 157–179. DOI: 10.1080/02666286.1986.10435350
- BOLLOBÁS Enikő (1978c): A vizualitás szerepe a XX. századi amerikai szabadversben. *Filológiai Közlöny*, XXIV(1). 89–96.
- BOLLOBÁS Enikő (1978d): Hogyan beszélnek az állatok? In TAKÁCS Etel (szerk.): *Tanulmányok a nyelvről*. Budapest: OPI Pedagógus Továbbképzés Könyvtára. 21–33.
- BOLLOBÁS Enikő (1978e): A szó hatalmáról – nyelvészeti megközelítésben. In SCHEIBER Sándor (szerk.): *Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1977/78*. Budapest. 82–90.
- BOLLOBÁS, Enikő (1979): New Prosodies in 20th Century American Free Verse. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, XX(1–2). 99–121.
- BOLLOBÁS Enikő (1980): Speech Acts in Literature. *Angol Filológiai Tanulmányok*, [Debrecen, KLTE]. XIII. 39–47.
- BOLLOBÁS Enikő (1981a): Nő és költő egyszemélyben? Konfliktusok Emily Dickinson, Sylvia Plath és Anne Sexton költészetében. *Filológiai Közlöny*, XXVII(1–2). 93–98.
- BOLLOBÁS, Enikő (1981b): Who's Afraid of Irony? An Analysis of Uncooperative Behavior in Edward Albee's "Who's Afraid of Virginia Woolf?". *Journal of Pragmatics*, 5 (4). 323–334. DOI: 10.1016/0378-2166(81)90035-7
- BOLLOBÁS Enikő (1982): Az amerikai hosszú vers whitmanai hagyománya. *Világosság*, XXIII(8–9). 526–532. Újraközlés: *Világosság*, XLV(8–9). 33–48.

- BOLLOBÁS, Enikő (1983a): Two Twentieth Century Epic Writers: Whitman and Eliot. *John O'Hara Journal*, V(1–2). 103–114.
- BOLLOBÁS, Enikő (1983b): Prosodic Paradigms of English. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Philologica Moderna*, XIV. 107–133.
- BOLLOBÁS, Enikő (1983c): On the Prosody of *The Waste Land*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica*, XIV. 89–111.
- BOLLOBÁS, Enikő (1984): Woman and Poet? Conflicts in the Poetry of Emily Dickinson, Sylvia Plath and Anne Sexton. In Tibor FRANK (ed.): *The Origins and Originality of American Culture*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 375–383.
- BOLLOBÁS, Enikő (1985a): From Traditional Prosody to Grammetrics. In Piroska KOCSÁNY and Árpád VIGH (eds.): *Elements and Forms of Text. Studia Poetica* 8. Szeged: JATE. 7–35.
- BOLLOBÁS, Enikő (1985b): On the Place of Imagism in Modern Poetry. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Philologica Moderna*, XVI. 69–87.
- BOLLOBÁS, Enikő (1986a): *Tradition and Innovation in American Free Verse: Whitman to Duncan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BOLLOBÁS, Enikő (1986b): Poetry of Visual Enactment: the Concrete Poem. *Word and Image*, II(3). 279–285.
- BOLLOBÁS, Enikő (1986c): Measures of Attention: On the Grammetrics of Lineation in William Carlos Williams' Poetry. In Roland HAGENBÜCHLE and Laura SKANDERA (eds.): *Poetry and Epistemology: Turning Points in the History of Poetic Knowledge*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet. 262–277.
- BOLLOBÁS, Enikő (1986d): Potencies of Words: A Grammetrical Reading of Robert Duncan's "The Propositions 2." *Language and Style*, 19(3). 263–277. Újraközlés (2007): *Poetry Criticism, (PC-75)*. Farmington Hills, Michigan: Gale Group.

- BOLLOBÁS, Enikő (1986e): Versions of the *Whole Earth Catalog*: the Poetry of Robert Duncan and Edward Dorn. In Sarolta KRETZOI (ed.): *High and Low in American Culture*. Budapest: ELTE. 39–53.
- BOLLOBÁS Enikő (1986f) (szerk.): Szőcs Géza: *Az uniformis látogatása*. New York: Hungarian Human Rights Foundation.
- BOLLOBÁS Enikő (1987a): A posztmodern költészet nagy folyóiratai, 1951–86. *Helikon*, XXXIII(1–3). 113–125.
- BOLLOBÁS Enikő (1987b): Az Olson–Creeley levelezés. *Helikon*, XXXIII(1–3). 191–192.
- BOLLOBÁS Enikő (1987c): Ed Dorn kánonba emelése. *Helikon*, XXXIII(1–3). 198–205.
- BOLLOBÁS, Enikő (1987d): Reiterated Discoveries: Poetry and Epistemology and Its Measures of Attention in American Modernist Writing. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX(1–2). 97–112.
- BOLLOBÁS, Enikő (1988a): Visuality and Concretism: Enactments of the Real: On the Poetics of the American Avant-Garde. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30(3–4). 229–241.
- BOLLOBÁS, Enikő (1988b): A mai magyar irodalomról [kínaiul]. *Pa Fang*, 8. 226–237.
- BOLLOBÁS, Enikő (1989a): On the Ethics of Attention in Modern American Poetry. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31(1–2). 115–123.
- BOLLOBÁS Enikő (1989b): John Xántus, the Hungarian Naturalist in America. In KRETZOI Sarolta (ed.): *Hungarica et Americana*. Budapest: ELTE. 65–76.
- BOLLOBÁS, Enikő (1990a): Charles Olson. In Theo D’HAEN (ed.): *Post-War Literatures in English*. Groningen, Netherlands: Wolters-Noordhoff.
- BOLLOBÁS, Enikő (1990b): Robert Duncan. In Theo D’HAEN (ed.): *Post-War Literatures in English*. Groningen, Netherlands: Wolters-Noordhoff.
- BOLLOBÁS, Enikő (1991a): A zsidó hagyomány a magyar szellemi örökség része. *Amerikai Magyar Hírlap*, 1991. május 24. 5–6.

- BOLLOBÁS, Enikő (1991b): When Dreams of Democracy Come True. *The Washington Post*, September 1, 1991. Opinion page. (Repr. *International Herald Tribune*, Sept. 5; Sen. Joe Lieberman, "Message from Hungary." *Congressional Record*, Sept. 10, 1991.) <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1991/09/01/when-dreams-of-democracy-come-true/e14f5a93-e9a5-41eb-aa18-30d6b8f95fc5/> (*Letöltés ideje: 2022. május 09.*)
- BOLLOBÁS, Enikő (1992a): *Charles Olson*. New York: Twayne.
- BOLLOBÁS, Enikő (1992b): In Hungary, Post-Liberation Blues. *The Washington Post*, August 6, 1992. Opinion page. (Repr. *International Herald Tribune*, Aug. 18; Sen. Joe Lieberman, Farewell to a Friend. *Congressional Record*, Sept. 8, 1992.) <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1992/08/06/in-hungary-post-liberation-blues/fe1df5b1-fe54-4af7-88dc-62dc604a9a62/> (*Letöltés ideje: 2022. május 09.*)
- BOLLOBÁS, Enikő – WESLING, Donald (1993a): Free Verse. In Alex PREMINGER and Terry V. BROGAN (eds.): *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. 425–427. Újra-kiadás (1994): T. V. BROGAN (ed.): *The New Princeton Handbook of Poetic Terms*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. 96–99.
- BOLLOBÁS, Enikő (1993b): Totalitarian Lib. In Nanette FUNK and Magda MUELLER (eds.): *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge. 201–206.
- BOLLOBÁS, Enikő (1995a): The Future of Our Past. *Macalester International*, 2. 158–179.
- BOLLOBÁS Enikő (1995b): In memoriam Scheiber Sándor. In SCHWEITZER József (szerk.): Az én élő emlékezetem: Scheiber Sándor emlékére. *Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1992/95*. Budapest: ORI. 18–23. Újra-kiadás (1997): *A hét tükre*, 1997. április 17. 22–24; (1995): *Új Élet*, L(6). 3.
- BOLLOBÁS Enikő (1996): Amerika és a posztmodernizmus. In TERTS István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. I. Pécs: JPTE. 29–32.

- BOLLOBÁS Enikő (1997a): Az amerikai századközép radikális képzelete: Charles Olson és a korai posztmodernizmus. *Pompeji*, VII(4). 149–158.
- BOLLOBÁS, Enikő (1997b): Avatars of Tradition: Rainbows, Floodgates, and Enemy Camps in the U.S. Canon Debate. *HJÉAS [Hungarian Journal of English and American Studies]*, 3(1). 117–138.
- BOLLOBÁS, Enikő (1997c): Gold-Diggers Welcome: Recent Hungarian Publications on Literary Theory. *HJÉAS [Hungarian Journal of English and American Studies]*, 3(2). 252–270.
- BOLLOBÁS Enikő (1998a): A mai amerikai zsidó (női) irodalomról. *Remény*, I(2). 103–106.
- BOLLOBÁS Enikő (1998b): Az amerikai női irodalmi örökség – ahogyan azt a feminista irodalomkritika előhívta. *Magyar Napló*, X(2). 10–12.
- BOLLOBÁS, Enikő (1999a): Canonicity in Literature and Culture – or, How Liberal Is Our Liberal Arts Education? In Lehel VADON (ed.): *Multicultural Challenge in American Culture*. Eger: EKTF. 37–53.
- BOLLOBÁS Enikő (1999b): Etnikai irodalom az Egyesült Államokban. *Magyar Napló*, XI(5). 23–25.
- BOLLOBÁS, Enikő (2000a): "My Son is a Magyar": Ideas of Firstness and Origin in Charles Olson's Poems. *Eger Journal of American Studies*, VI. 9–23.
- BOLLOBÁS Enikő (2000b). Whether in Pennsylvania or Transylvania, 'We Have Been United Concerning the Separation': On the Common Roots and Different Fates of Amish and *Habán* Anabaptism. *HJÉAS [Hungarian Journal of English and American Studies]*, 6(2). 197–211.
- BOLLOBÁS Enikő (2001a): Antimetafizika és pre-konceptuális megismerés: a posztmodern episztémé megjelenése az amerikai költészetben. *A Dunánál*, I(1). 59–63.
- BOLLOBÁS Enikő (2001b): Charles Olson, a posztmodern klasszikus. *Jelenkor*, XLIV(3). 292–305.
- BOLLOBÁS, Enikő (2001c): Fabulae of Old and New: New American Studies and Postmodern Episteme. *HJÉAS [Hungarian Journal of English and American Studies]*, 7(1). 39–56.

- BOLLOBÁS Enikő (2002a): Hogyan készül a nő? Lehetséges válaszok Ignó, Szócs Géza, Jonathan Swift, valamint Gertrude Stein és Djuna Barnes szerint. *Holmi*, XIV(3). 326–334.
- BOLLOBÁS Enikő (2002b): Énné váló álarc, álarccá váló Én (a tükörben): A plathi Bildung természetrajzához. In RÁCZ István és BÓKAY Antal (szerk.): *Modern sorsok és késő modern poétikák: Tanulmányok Sylvia Plathról és Ted Hughesről*. Budapest: Janus–Gondolat. 59–78.
- BOLLOBÁS Enikő (2002c): Iskola a hegyek közt: A Black Mountain College ethosáról. *Nagyvilág*, XLVII(2). 267–272.
- BOLLOBÁS, Enikő (2002d): Dangerous Liaisons: Politics and Epistemology in Post-Cold War American Studies. *American Quarterly*, 54(4). 563–579. DOI: 10.1353/aq.2002.0034
- BOLLOBÁS Enikő (2002e): Olson vs. Juhász. *Minutes of the Charles Olson Society*, 45. 30.
- BOLLOBÁS Enikő (2002f): Hogyan készül a nő? Lehetséges válaszok Ignó, Szócs Géza, Jonathan Swift, valamint Gertrude Stein és Djuna Barnes szerint. *Holmi*, XIV(3). 326–334.
- BOLLOBÁS, Enikő (2002g): (De-)Gendering and (De-)Sexualizing Female Subjectivities: Woman Hating and Its Revisions in Literature and Painting. *Eger Journal of American Studies*, VIII. 105–120.
- BOLLOBÁS, Enikő (2002h): Women’s Scripts and Voices in Mirrors and through Sliding Doors: Emerging Feminist Criticism in Hungary. *HJÉAS [Hungarian Journal of English and American Studies]*, 8(1). 181–188.
- BOLLOBÁS, Enikő (2002i): Woman in the Text, Woman’s Text, Woman as Text: On Possible Constructions of Female Subjectivity. *HJÉAS [Hungarian Journal of English and American Studies]*, 8(2). 119–132.
- BOLLOBÁS Enikő (2003a) (szerk.): *Semmi egyéb a nemzet / mint költemények... Válogatás Charles Olson verseiből*. Budapest–Kolozsvár: A Dunánál Könyv- és Lapkiadó – Qui One Quint Könyvkiadó.

- BOLLOBÁS Enikő (2003b): Charles Olson, a posztmodern úttörő: Bevezető tanulmány. In BOLLOBÁS Enikő (vál. és szerk.): *Semmi egyéb a nemzet / mint költemények... Válogatás Charles Olson verseiből*. Budapest–Kolozsvár: A Dunánál Könyv- és Lapkiadó – Qui One Quint Könyvkiadó. 270–307.
- BOLLOBÁS Enikő (2004): Hogy szeresd női tenmagad: Amerikai modernista nőírók és a nőgyűlölet. In TÍMÁR Katalin (szerk.): *Az ÉSZ, a TEST és a LÉLEK anatómiája*. Budapest: Ludwig Múzeum. 71–82. Angolul: For the Love of the Woman-Self: Textual and Visual Alternatives to Male Misogyny. In Katalin TÍMÁR (ed.): *The Anatomy of the Reason, the Body, and the Soul*. Budapest: Ludwig Museum, 2004. 83–93.
- BOLLOBÁS Enikő (2005a): *Az amerikai irodalom története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOLLOBÁS, Enikő (2005b): Proceed to Precede: Ideas of Process and Origin in Charles Olson's "On first Looking out through Juan de la Cosa's Eyes". In Enikő BOLLOBÁS and Szilvia NAGY (eds): *The 1950s: Proceedings of the Biennial Conference of the Hungarian Association of American Studies*. Budapest: ELTE. 157–167.
- BOLLOBÁS Enikő (2005c): Búcsú Arany Jánostól. In KERTÉSZ Péter (szerk.): *A könyvek hídja: Emlékfüzér Scheiber Sándorról*. Budapest: Urbis Könyvkiadó. 266–275. Újraközlés (2013): In KERTÉSZ Péter (szerk.): *A könyvek hídja: Emlékfüzér a 100 éve született Scheiber Sándorról*. Budapest: Wesley János Kiadó. 271–279.
- BOLLOBÁS, Enikő (2006a): Canon Politics and Experimental Writing: The Example of *l'encre sympathique* of Robert Duncan's *H.D. Book. Paideuma: Studies in American and British Modernist Poetry*, 35(1–2). 49–66.
- BOLLOBÁS, Enikő (2006b) (szerk.): *Contemporary Hungarian Poets / Kortárs magyar költészet*. τό τόπος, *Poetry International* 9.
- BOLLOBÁS, Enikő (2006c): A Nation's Poetry as Language, History, and Selfhood. *Contemporary Hungarian Poets / Kortárs magyar költészet*. τό τόπος *Poetry International*, 9. 6–8.
- BOLLOBÁS, Enikő (2006d): Eshleman, Clayton. In Jeffrey H. GRAY et al. (eds.): *The Greenwood Encyclopedia of American Poets and Poetry*. Vol. 2. Westport: Greenwood Press. 487–489.

- BOLLOBÁS, Enikő (2006e): Imagism. In Jeffrey H. GRAY et al. (eds.): *The Greenwood Encyclopedia of American Poets and Poetry*. Vol. 3. Westport: Greenwood Press. 777–779.
- BOLLOBÁS, Enikő (2006f): Projective Verse. In Jeffrey H. GRAY et al. (eds.): *The Greenwood Encyclopedia of American Poets and Poetry*. Vol. 4. Westport: Greenwood Press. 1318–1320.
- BOLLOBÁS, Enikő (2006g): Rothenberg, Jerome. In: Jeffrey H. GRAY et al. (eds.): *The Greenwood Encyclopedia of American Poets and Poetry*. Vol. 4. Westport: Greenwood Press. 1396–1399.
- BOLLOBÁS, Enikő (2006h): Speaking Acts and Performing Texts: A Pragmatic Reading of Textual Constructions in Literature. In Réka BENCZES and Szilvia CSÁBI (eds): *The Metaphors of Sixty: Papers Presented on the Occasion of the 60th Birthday of Zoltán Kövecses*. Budapest: ELTE Department of American Studies. 71–74.
- BOLLOBÁS Enikő (2006i): A társadalmi nem az amerikai kultúra és irodalom oktatásában: az elmúlt 25 év tapasztalatainak összegzése. In PETŐ Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek tudományának oktatása a magyar felsőoktatásban*. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium. 22–28. Angolul: From Consciousness Raising to Intellectual Empowerment: Teaching Gender Since the Early 1980s. In Andrea PETŐ (ed.): *The Teaching of Gender Studies in Hungarian Higher Education*. Budapest: IcsSzEM. 22–28.
- BOLLOBÁS, Enikő (2006j): The Flouting of Point of View in Faulkner and Durrell. *Journal of Pragmatics*, 38(6). 968–970. DOI: 10.1016/j.pragma.2005.11.002
- BOLLOBÁS Enikő (2007a): Performing Texts/Performing Readings: A Pragmatic Understanding of the Revisionist Interpretation of American Literature. *Journal of Pragmatics*, 39(12). 2332–2344. DOI: 10.1016/j.pragma.2007.02.003
- BOLLOBÁS Enikő (2007b): Performansz és performativitás: A női, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban. In SÉLLEI Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Orbis Litterarum. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 17–57.

- BOLLOBÁS Enikő (2007c): Utószó. In TWAIN, Mark: *A titokzatos idegen: Sátán három könyve*. (GERGELY Zsuzsa ford.). Budapest: Noran Kiadó. 589–597.
- BOLLOBÁS Enikő (2008a): A „rassz”, a társadalmi nem és a kirekesztés kategóriái: Az amerikai individualizmus másik története. *RUBICONline*, 2008(09). http://www.rubicon.hu/index.php?page=online_plusz&id=01
- BOLLOBÁS, Enikő (2008b): Making the Subject: Performative Genders in Carson McCullers' *The Ballad of the Sad Cafe* and David Hwang's *M. Butterfly*. *AMERICANA – E-Journal of American Studies*, IV(1). <http://americanajournal.hu/vol4no1/bollobas> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS, Enikő (2008c): *The Declaration of Independence* and the Making of Americans: On how Performatives Perform the Performer. In MAGYARICS Tamás és LOJKÓ Miklós (szerk.): *Emlékkönyv Frank Tibor 60. születésnapjára*. Budapest: Prime Rate. 180–185.
- BOLLOBÁS, Enikő (2009a): The Marking and the Telling: Versions of the Stigma Narrative as Given by Anne Hutchinson, Emily Dickinson, and Philip Roth. *AMERICANA – E-Journal of American Studies*, V(2). <http://americanajournal.hu/vol5no2/bollobas> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS, Enikő (2009b): Costuming the Body: On Gender Constructions in James, Chopin, and Wharton. In Lehel VADON (ed.): *To the Memory of Sarolta Kretzoi*. Eger: EKTF. 85–103.
- BOLLOBÁS Enikő (2009c): Így készül az ember: Az „Én” és a „Másik” diszkurzív építményei az amerikai irodalomban. In TARNÓC András és KÁDÁR Judit Ágnes (szerk.): *Mi/Más Konferencia 2008 – Gondolatok a toleranciáról*. Eger: EKTF. 37–47.
- BOLLOBÁS, Enikő (2009d): Subjectivity, Intention, and Agency: Towards a Theory of the Performing Subject. In VAJDA Zoltán (szerk.): *Kultúrán innen és túl: Írások Rozsnyai Bálint tiszteletére. / Within & Without Culture: Essays in Honor of Bálint Rozsnyai*. Szeged: JATEPress. 49–67.
- BOLLOBÁS Enikő (2009e): A valaki, a senki és a senkiből lett valaki: Szubjektivitás és szubjektíváció az amerikai irodalomban. In FRANK Tibor és KÁROLY Krisztina (szerk.): *Anglisztika és amerikanisztika: Magyar kutatások az ezredfordulón*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 193–201.

- BOLLOBÁS Enikő (2009f): Négyszáz éves az angolkisasszonyok rendje. *Heti Válasz Online*, 2009. január 29. http://www.hetivalasz.hu/cikk/0901/400_eves_angolkisasszonyok_rendje (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS, Enikő (2010a): *They Aren't, Until I Call Them: On Doing Things with Words in Literature*. Frankfurt am Main: Peter Lang. DOI: 10.3726/978-3-653-00209-6
- BOLLOBÁS Enikő (2010b): A metalepszis mint kultúranarrativizációs trópus H.D. regényeiben. In BÉNYEI Tamás et al. (eds): *A mondat becsülete: Írások a hetvenéves Abádi Nagy Zoltán tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 262–270.
- BOLLOBÁS, Enikő (2010c): At Play, to the Full: On the Subject Performed in Gender Passing (the Case of Mark Twain's *Is He Dead?* and Vladimir Nabokov's *Lolita*). *Eger Journal of American Studies*, XII(1–2). 189–200.
- BOLLOBÁS Enikő (2011a): Keats és Dickinson. In GÁRDOS Bálint – RUTTKAY Veronika – TÍMÁR Andrea (szerk.): *Ritka Művészet / Rare Device: Írások Péter Ágnes tiszteletére / Writings in Honour of Ágnes Péter*. Budapest: ELTE Anglisztika Tanszék. 185–199.
- BOLLOBÁS, Enikő (2011b): Tropes of Intersubjectivity: Metalepsis and Rhizome in the Novels of H.D. (Hilda Doolittle). *AMERICANA – E-Journal of American Studies*, VII(2). <http://americanajournal.hu/vol7no2/bollobas> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS Enikő (2011c): Posztmodern paradigmaváltás az amerikanisztikában. *Magyar Tudomány*, 172(3). 308–316.
- BOLLOBÁS Enikő (2011d): Parodisztikus játék a szubjektumperformativitással (Rác Zsuzsa két *Terézanyujáról*). *Műút*, 56(1). 55–58.
- BOLLOBÁS, Enikő (2011e): Silenced Voices: Hungarian Plays from Transylvania. *Hungarian Review*, II(6). 118–125. http://hungarianreview.com/article/silenced_voices (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS Enikő (2012a): *Egy képlet nyomában: Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS, Enikő (2012b): Troping the Unthought: Catachresis in Emily Dickinson's Poetry. *The Emily Dickinson Journal*, 21(1). 25–56. DOI: 10.1353/edj.2012.0005

- BOLLOBÁS, Enikő (2012c): Circumference & Co.: Catachresis as the Trope of Performativity in Emily Dickinson's Poetry. *HJ EAS [Hungarian Journal of English and American Studies]*, 18(1–2). 271–292.
- BOLLOBÁS ENIKŐ (2012d): Nők férfiak között: a Márai-háromszögről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 116(4). 413–421.
- BOLLOBÁS, Enikő (2012e): United in Separation: On the Common Roots of Pennsylvanian and Transylvanian Anabaptism. *Hungarian Review*, III(5). 74–84. http://hungarianreview.com/article/united_in_separation (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS ENIKŐ (2012f): Játék a metafizikával: katakrézis és dekonstrukció két amerikai drámában (Mark Twain: *Is He Dead?* és David H. Hwang: *M. Butterfly*). In CRISTIAN Réka M. (szerk.): *A fattyú művészet nyomában: Írások amerikai drámáról és színházról*. Szeged: AMERICANA eBOOKS. <http://ebooks.americanaejournal.hu/books/a-fattyu-muveszet-nyomaban/> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS, Enikő (2012g): Race as Catachresis in Novels of Passing (James Weldon Johnson's *The Autobiography of an Ex-Colored Man* and Nella Larsen's *Passing*). In ABÁDI NAGY Zoltán et al. (eds.): *A szavak szépsége, avagy a bibliográfus igazsága: Tisztelgés Vadon Lehel 70. születésnapján*. Vol. 2. Eger: EKTf. 457–472.
- BOLLOBÁS ENIKŐ (2012h): A genderrelativitásról – két overallos nő kapcsán. *TNTeF*, 2(1). 5–19. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33631> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS ENIKŐ (2012i): Hungarian in America – American in Hungary: John Xántus, the 19th Century Naturalist. *Hungarian Review*, III(2). 88–101. http://hungarianreview.com/article/hungarian_in_america (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS ENIKŐ (2013a): A *performál* visszaható ige? Az alany(iság) különös visszatérése a konkrét versben. In BENGI László et al. (szerk.): *„Visszhangot ver az időben”: Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Pozsony: Kalligram. 65–73.

- BOLLOBÁS Enikő (2013b): Katakrezis, avagy a nyelv nagy játéka. In KÁROLY Krisztina és FRANK Tibor (szerk.): *Az angol tudománya: 125 éves az egyetemi angol szak*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 53–63.
- BOLLOBÁS Enikő (2013c): A katakretikus jelentésbővülésről: adalékok a jelentésváltozás tropológiájához. In Péter SZIGETVÁRI (ed.): *VLIXX. Papers in Linguistics Presented to László Varga on His 70th Birthday*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 23–32.
- BOLLOBÁS, Enikő (2013d): Scheiber Sándor tanítása az örömről: Gondolatok egy kiadatlan írása kapcsán. *Filológiai Közöny*, LIX. 503–520. Újra-közlés (2014): In OLÁH János (szerk.): *100 éve született Scheiber Sándor: Emlékkötet*. Budapest: Gabbiano Print Kft. 83–110.
- BOLLOBÁS Enikő (2013e): Ál-exegézis búval, vigalommal. In BÖSZÖRMÉNYI Zoltán és NAGY Elek (szerk.): *Sz. G. 60: Album amicorum*. Kolozsvár–Arad: Erdélyi Híradó Kiadó – Irodalmi Jelen Könyvek. 23–25.
- BOLLOBÁS Enikő (2013f): A másik Woolf, más Woolfok, a Woolfok másikkai. *Literatura*, XXXIX(3). 314–320.
- BOLLOBÁS Enikő (2013g): Röviden a szubjektumperformativitásról – avagy Jonathan Swift csatlakozik a feministákhoz. In FARKAS Ákos et al. (eds.): *Whack fol the dah: Írások Takács Ferenc 65. születésnapjára / Writings for Ferenc Takács on His 65th Birthday*. Budapest: ELTE Angol–Amerikai Intézet. 193–202.
- BOLLOBÁS Enikő (2013h): Az amerikai megtéréstörténetek performatív retorikája. In DÉRI Balázs (szerk.): *CONVERSIO Vallástudományi konferencia*. Budapest: ELTE, Vallástudományi Központ. 429–437.
- BOLLOBÁS, Enikő (2013i): The Two Doors of Sándor Scheiber: The Scholar Rabbi Born a Hundred Years Ago. *Hungarian Review*, IV(4). 87–102. http://hungarianreview.com/article/the_two_doors_of_sandor_scheiber
- BOLLOBÁS Enikő (2014): A két ajtó: Scheiber Sándor öröksége. In MÓZES Endre (szerk.): *Ki szereti a zsidókat? A magyar filozsemitizmus*. Budapest: Noran Libro. 205–212.
- BOLLOBÁS Enikő (2015a): *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészete*. Budapest: Balassi Kiadó.

- BOLLOBÁS Enikő (2015b): *Az amerikai irodalom rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2015c) (szerk.): BERNSTEIN, Charles: *Beomlott mondatok*. Budapest: Pluralica.
- BOLLOBÁS Enikő (2015d): Figyelemköltészet beomlott mondatokban: Charles Bernstein verseiről. In BERNSTEIN, Charles: *Beomlott mondatok*. (BOLLOBÁS Enikő vál., szerk.). Budapest: PEN Club – Pluralica. 109–140.
- BOLLOBÁS, Enikő (2015e): In Imploded Sentences: On Charles Bernstein's Poetic Attentions. *Arcade: Literature, the Humanities, and the World*, November 13, 2015. <http://arcade.stanford.edu/content/imploded-sentences-charles-bernsteins-poetic-attentions> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS, Enikő (2015f) et al. (eds.): *Tutto il whiskey in paradiso / Tutta la meraviglia del mondo. All the Whiskey in Heaven / All the Wonder of the World*. Milano–Budapest: Casa della Poesia: Magyar PEN Club, Janus Pannonius Alapítvány.
- BOLLOBÁS, Enikő (2015g): Everyday Communism: On Life, Books and Women in Postcommunist Hungary. *Hungarian Review*, VI(2). 52–60.
- BOLLOBÁS Enikő (2015h): Irodalom és szórakoztatás: Jonathan Franzen regényeiről. *Irodalmi Jelen online*, 2015. ápr. 20. <https://irodalmijelen.hu/2015-apr-20-1526/irodalom-szorakoztat-as-jonathan-franzen-regenyeirol> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS Enikő (2016a): Képlet – kiterjesztés – gyakorlat: A performatív elméleti paradigmái és alkalmazásuk Ignotus, Nádas, Galgóczi, Márai és Kertész szövegeinek vizsgálatában. *Filológiai Közöny*, 62(4). 264–302.
- BOLLOBÁS, Enikő (2016b): In Borrowed Words and Through Recycled Attentions: On Charles Bernstein's Lyric and Elegiac Poetry. *HJÉAS [Hungarian Journal of English and American Studies]*, 22(2). 403–413.
- BOLLOBÁS Enikő (2016c): „A tenger és a szél szüntelen”: Kodolányi Gyula költői műhelyében. *Irodalmi Jelen*, XVI. 116–136. <https://irodalmijelen.hu/2016-jul-27-1129/tenger-szel-szuntelen-kodolanyi-gyula-koltoi-muhelyeben> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)

- BOLLOBÁS Enikő (2017a): Ideogramma, szóhanglátvány és a költő önteremtése: Augusto de Campos verseiről. In PÁL Ferenc (szerk.): Augusto de Campos: *Hangszóképversek*. Budapest: Magyar PEN Club. 139–148.
- BOLLOBÁS Enikő (2017b) (szerk.): *A szubjektum színeváltozásai: Narratív, kapcsolati és testi alanyiség az irodalomban és a kultúrában*. Szeged: Americana eBooks. DOI: 10.14232/americana.books.2017.szinevaltozas (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS Enikő (2017c): Narratív, kapcsolati, testi alanyiség, és az alany performatív megképzése: Elméleti bevezető a műhelytanulmányokhoz. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *A szubjektum színeváltozásai: Narratív, kapcsolati és testi alanyiség az irodalomban és a kultúrában*. Szeged: Americana eBooks. 2–14. DOI: 10.14232/americana.books.2017.szinevaltozas
- BOLLOBÁS Enikő (2017d): „Lába mint két ceruza hagyta írásnyomát az erdő haván”: Nyelvtani, kapcsolati és testi alanyiség H.D. *HERmione* című regényében. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *A szubjektum színeváltozásai: Narratív, kapcsolati és testi alanyiség az irodalomban és a kultúrában*. Szeged: Americana eBooks. 69–77. DOI: 10.14232/americana.books.2017.szinevaltozas
- BOLLOBÁS, Enikő – KÖVECSÉS, Zoltán (eds.) (2017): Catachresis as Metaphoric and Metonymic Meaning Extension: The Case of Poetic, Prophetic, and Political Discourse. *Estetica. Studi e ricerche*, VII(1). 121–138. <https://www.rivisteweb.it/issn/2039-6635> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS, Enikő (2018a): Writing on the Margins of Sound and Sight: Augusto de Campos and Transnational Poetic Traditions. *Americana e-Journal of American Studies in Hungary*, XIV(1). <http://americana-ejournal.hu/vol14no1/bollobas-campos> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS Enikő (2018b): Posztmodernitás és apokatasztaszisz: Charles Olson költészetéről (avagy mit tesz egy magyar nagymama). *Filológiai Közöny*, LXIV(4). 5–28.
- BOLLOBÁS Enikő (2018c): Nyelvköltészet, figyelemköltészet, gyászköltészet: Charles Bernstein verseiről. *Filológiai Közöny*, LXIV(2). 113–132.
- BOLLOBÁS, Enikő (2018d): Versions of Triangular Desire in Hungarian Literature: Reading Sándor Márai and Péter Nádas. *Hungarian Cultural Studies*, 11. DOI: 10.5195/ahca.2018.321 (Letöltés ideje: 2022. május 9.)

- BOLLOBÁS, Enikő (2018e): The Fantastic as Performative: Mark Twain and Ambrose Bierce Performing the Unreal. In Anna KÉRCHY (ed.): *Post-humanism in Fantastic Fiction*. Szeged: Americana eBooks. 9–20. <http://ebooks.americanaejournal.hu/books/posthumanism/>
- BOLLOBÁS, Enikő (2018f): Biblical Word Power from a Performative Perspective: A Reinterpretation. In OLÁH János és ZIMA András (szerk.): *Schöner Alfréd hetven éves: Essays in Honor of Alfred Schöner*. Budapest: Gabbiano Print Kft. 85–95.
- BOLLOBÁS, Enikő (2018g): America and American Studies: From Metaphor to Catachresis. *Americana e-Journal of American Studies in Hungary*, XIV(1). <http://americanaejournal.hu/vol14no1/bollobas-america> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS Enikő (2018h): Háromszögek az irodalomban: Vágyszerkezetek Máraitól Nádasig. *Magyar Tudomány*, 2018(5). DOI: 10.1556/2065.179.2018.5.13 (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS, Enikő (2018i): Önérték és távlatosság: Narratív személyköziség Henry James rövidprózájában. *Alföld*, 69(2). 43–53.
- BOLLOBÁS, Enikő (2018j): Intersubjective Exorcism and Giving Face to the Dead: Péter Nádas's *Encounter* as Reverse Prosopopeia. In PANKA Dániel et al. (szerk.): *Kösziklára építve / Built Upon His Rock: Írások Dávidházi Péter tiszteletére / Writings in Honour of Péter Dávidházi*. Budapest: ELTE BTK Anglisztika Tanszék. 29–35.
- BOLLOBÁS, Enikő (2019a): The *Double Entendre* of Sex: Pornographies of Body and Society in Péter Esterházy's Fiction. *Hungarian Cultural Studies*, 12. 255–267. DOI: 10.5195/ahca.2019.362 (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS, Enikő (2019b): Inside and Outside the Patriarchal Box: On Hungarian Historical, Literary, and Filmic Constructions of Gender. *Hungarian Cultural Studies*, 12. 166–171. DOI: 10.5195/ahca.2019.362 (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS Enikő (2019c): Maszk és Én – és a betegség: A lélek sérülései Sylvia Plath költészetében. In GEREVICH József (szerk.): *A képzelet kockázata: Sylvia Plath életműve, élettörténete és betegsége*. Budapest: Noran Kiadó. 19–44. Újraemlékezés (2019): *Psychiatria Hungarica*, 34(2). 87–97.

- BOLLOBÁS, Enikő (2019d): Plots of Domination, Plots of Relationality: On the Triangular Positioning of Characters in American and European Literature. *Americana: e-Journal of American Studies*, XV(1). <http://americanajournal.hu/vol15no1/bollobas> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)
- BOLLOBÁS, Enikő (2019e): Alkeszek, homárok és húhák: Salinger és Updike új fordításban. *Alföld*, 70(9). 67–80.
- BOLLOBÁS, Enikő (2019f): Figyelem és önfigyelem: Kapcsolati alanyképzés Henry James rövidprózájában. In DÁVIDHÁZI Péter et al. (szerk.): *Narratíva, kánon, fordítás: Tanulmányok Szegedy-Maszák Mihály emlékére*. Budapest: Kalligram Kiadó. 73–92.
- BOLLOBÁS, Enikő (2019g) (szerk.): *Elméletek vonzásában: A „határtalan tudomány” kezdetei a hatvanas-hetvenes évek humán- és társadalomtudományi kutatásaiban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BOLLOBÁS, Enikő (2019h): Előszó. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *Elméletek vonzásában: A „határtalan tudomány” kezdetei a hatvanas-hetvenes évek humán- és társadalomtudományi kutatásaiban*. Budapest: Gondolat Kiadó. 7–18.
- BOLLOBÁS, Enikő (2019i): Az első nyelvi fordulat Magyarországon: A strukturalista szemlélet megjelenése az irodalomtudományban. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *Elméletek vonzásában: A „határtalan tudomány” kezdetei a hatvanas-hetvenes évek humán- és társadalomtudományi kutatásaiban*. Budapest: Gondolat Kiadó. 113–155.
- BOLLOBÁS Enikő (2020a): *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúráközvetítés*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2020b): „Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom”: A katarézis mint trópus és gesztus a költészetben. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *Kölcsönösségek: Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúráközvetítés*. Budapest: Balassi Kiadó. 69–99.
- BOLLOBÁS Enikő (2020c): Az újító költői hagyományok megújítója: Susan Howe. In KULCSÁR-SZABÓ Zoltán (szerk.): *Hagyomány és innováció a magyar és a világirodalomban*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. 143–168.

- BOLLOBÁS, Enikő (2020d): Historical Reconstruction, Rough Book Poetry, and the Withdrawal of the Self: Susan Howe and the Olsonian Tradition. In Pál HEGYI (ed.): *Tradition and Innovation in Literature: From Antiquity to the Present*. Budapest: Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities. 81–110.
- BOLLOBÁS, Enikő (2020e): Behavioral Paradigms in the Short Fiction of Henry James: An Intersubjective Approach. *Eger Journal of American Studies*, XVI. 21–33. DOI: 10.33036/EJAS.2020.21
- BOLLOBÁS Enikő (2020f): A politikai pornográfiától az elbeszélhetetlenség kényszeres újramondásáig: Parodisztikus kettős beszéd Esterházy Péter két regényében. In BÓNUS Tibor et al. (szerk.): *Hatástörténetek: Tanulmányok Kulcsár Szabó Ernő 70. születésnapjára*. Budapest: Ráció Kiadó. 386–403.
- BOLLOBÁS Enikő (2021a): *Ami szép, az nehéz: A nem alanyi költészetről*. Budapest: Akadémiai Kiadó. DOI: 10.1556/9789634545804
- BOLLOBÁS, Enikő (2021b): *Reading Through Theory: Studies in Theory-framed Interpretation of the Literary Text*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- BOLLOBÁS Enikő (2021c) (szerk.): *Emontekiő és környéke: Tanulmányok Szőcs Géza költészetéről*. Az Irodalmi Jelen különkiadása. Budapest: Irodalmi Jelen.
- BOLLOBÁS Enikő (2021d): Emontekiő és a végtelen programok. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *Emontekiő és környéke: Tanulmányok Szőcs Géza költészetéről*. Az Irodalmi Jelen különkiadása. Budapest: Irodalmi Jelen. 5–14.
- BOLLOBÁS Enikő (2021e): „Mint öt meg öt a tízben”: Az isteni létmódjának emberi megjelenései Szőcs Géza költészetében. In BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *Emontekiő és környéke: Tanulmányok Szőcs Géza költészetéről*. Az Irodalmi Jelen különkiadása. Budapest: Irodalmi Jelen. 42–92.
- BOLLOBÁS Enikő (2021f): Tudósok, tudományok és örömök. *Magyar Tudomány*, 2021(2). DOI: 10.1556/2065.182.2021.2.15
- BOLLOBÁS Enikő (2021g): Louise Glück, a személyesség fegyvelmezett költője. *Magyar Tudomány*, 2021/1. 45–53. <https://mersz.hu/magyar-tudomany-202101> (Letöltés ideje: 2022. május 9.)

ISBN 978-963-489-464-3



ELTE | BTK